पुनर्गोप्यं कृत्यं भविष्यति? साधवोऽत्र शास्त्रीयाः "कृपालुरकृतद्रोह" इत्यादिधर्मयुक्ताः. तेषामगोप्यकार्यत्वे हेतुः **सर्वात्मनामिति**. **सर्वेष्वेवात्मा** हृदयं येषां; ते हि सर्वहिते रताः. तत्रापी**हा**स्मिंल्लोके **न** तेषां **कृत्यं गोप्यम्**. अनेन भगवच्छास्त्रं कदाचिन्न वदेयुरपि, न तु लौकिकं किञ्चित् ॥४॥

ननु "नव गोप्यानि सर्वथे"तिशास्त्रात्[1] कथमगोप्यमिति चेत्, तत्रा**हास्तस्वपरदृष्टीना**मिति.

अस्तस्वपरदृष्टीनाममित्रोदासविद्विषाम् ।
उदासीनोरिवद् वर्ज्य आत्मवत् सुहृदुच्यते ॥५॥

अस्ता गता[2] **स्वः पर**श्चेत्यवान्तरभेद**दृष्टि**र्येषां, परबुद्धौ सत्यां गोप्यशास्त्रं न तु तदभावे. किञ्च **न मित्रमुदासीनो विद्वेषी** च येषां, तेषु बुद्धिभेदाभावात्, तत्कृता मित्रोदासीनरिपवोऽपि न सन्ति. तस्मात् सर्वत्र तुल्यबुद्धिरेव कर्तव्येत्युपदेशोऽपि. अथ यदि नास्मिन् ज्ञानेऽधिकारस्तस्मिन्नपि पक्षे द्वयी गतिः कर्तव्या त्याज्यात्याज्यभेदेन, त्रिविधगतौ तु बुद्धिरतिनष्टा स्यात् सगुणापि भवेदतो द्वयमेव कर्तव्यमिति. चतुर्णां भेदद्वयमेवा**होदासीन** इति. आत्ममित्रोदासीनरिपव इति चतुर्धा. तत्रात्मा मित्रं चैकमुदासीनोऽरिश्चैकोऽतः कार्ये**षूदासीनोऽरिवद् वर्ज्यः** शत्रुवन्निराकार्यः **सुहृन्मित्रं त्वात्मवदुच्यत** इति प्रमाणम् ॥५॥

ननु वक्तव्यं भवति परं न ज्ञायत इति चेत्, तत्राह **ज्ञात्वाज्ञात्वे**ति.

ज्ञात्वाज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ।
विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेत् ॥६॥

यमर्थं ज्ञात्वा जनोऽनुतिष्ठत्यज्ञात्वा चानुतिष्ठति, तत्रापि **कर्माणि**

लेखः

अस्तस्वपरेत्यत्र **द्वयी गतिरि**ति बुद्धेरिति शेषः. **त्रिविधगतावि**ति, तथा सति संशयरूपत्वात् मनस्त्वं भवेत्, बुद्धेश्चित्तत्वे स्थितिः, बुद्धिमात्रत्वे किञ्चित्कालेन नाशः. मनस्त्वे तु तदैव नाश इति **बुद्धिरतिनष्टा** भवेदित्यर्थः. **सगुणापी**ति, चित्तत्वे निर्गुणत्वं गतिद्वये निश्चयात्मकत्वात् चित्तत्वं भवेदपि, तृतीयगतौ तु मनस्त्वात् चित्तत्वसम्भावनापि नास्तीति **सगुणा भवेत्,** नाशसमुच्चयार्थ**मपि**शब्दः ॥५॥

---

[1] °ति शास्त्रं न तु शास्त्रात्. [2] °ताः.

वैदिकानि. तत्र ज्ञानमावश्यकं, **कर्माणि ज्ञात्वा** तत्सम्बन्धिपदार्थोऽनुष्ठेयो नान्यथा. ततः किं स्यादत आह **विदुषः कर्मसिद्धिः स्यादि**ति. यस्तु जानाति तस्यैव **कर्मसिद्धिः** कर्मफलं स्याद्, "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती"तिश्रुतेः. वीर्यवत्तरमेव फलजनकम्. अथ वा सम्पूर्णं फलं ज्ञानेन भवत्यल्पं तु फलमज्ञात्वापि भवतीत्याह **तथा नाविदुषो भवेदि**ति, **अविदुषस्तथा** फलं **न भवेत्** ॥६॥

आदौ चैतद् वक्तव्यं– किमेतत् कर्म वैदिकं स्मार्तं लौकिकं [1]वेति ? एतदभावेऽकर्तव्यमेवेत्याशयेनाह **तत्रे**ति.

तत्र तावत् क्रियायोगो भवतां किं विचारितः ।
अथ वा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु भण्यताम् ॥७॥

तत्रान्यकथनापेक्षया प्रथममेतद् वक्तव्यम्– अयं **विचारितः क्रियायोगः किं** वैदिकः स्मार्तो **वाथ वा लौकिकः** कुलदेशधर्म इव ? [2]एतदेतेषामवान्तरनिर्णयरूपं **पृच्छतो मे साधु** यथा भवति तथा **भण्यतां** युक्तिपूर्वकं प्रमाणपूर्वकं वक्तव्यमित्यर्थः ॥७॥

एवं भगवता पृष्टो यादृशज्ञानेनेन्द्रयागं कृतवन्तस्तं प्रकारमाह **पर्जन्य** इतिचतुर्भिः,

हैतुकं शास्त्रमाश्रित्य भौतिकेन्द्राय लोकतः ।
भ्रमात् परम्पराप्राप्तं कुर्वन्तीति निरूप्यते ॥(५)॥

॥ नन्द उवाच ॥

पर्जन्यो भगवानिन्द्रो मेघास्तस्यात्ममूर्तयः ।

लेखः

पर्जन्य इत्यस्याभासे **यादृशज्ञानेने**ति यत्प्रकारकज्ञानेनेत्यर्थः ॥८॥

कारिकार्थः

पर्जन्यो भगवानिन्द्र इत्यत्र **हैतुकमि**ति. **भौतिकेन्द्राये**ति, आधिदैविकेन्द्रस्य भगवद्बाहुरूपत्वादयमिन्द्र आधिभौतिक इत्यर्थः (५).

---

[1] चेति. [2] एतदेवमेवान्तर°.

तेऽभिवर्षन्ति भूतानां प्राणनं जीवनं पयः ॥८॥

हेतुशास्त्रमूलत्वात् प्रथमं हेतुमाह. **पर्जन्यो** नाम वृष्टिकर्ता देवः, स **भगवानेव**. अन्यथा तद्रेतसान्नादिकं जायत इति भगवतो जगत्कर्तृत्वं न स्यादतः पर्जन्यो भगवानेव. **मेघाः** पुनस्तस्यात्मनो देहस्य **मूर्तयो**ऽवयवाः. **त** एव हि सर्वेषामेव **भूतानां प्राणन**रूपमाप्यायनजनकं [1]जीवनजनकं **पयो** जलं **वर्षन्ति**. अतः सर्वजगद्रक्षकः पर्जन्य एव. जलान्नाभ्यामेव हि[2] जीवन्ति सर्वे प्राणिनः, अत उपकारी परमैश्वर्यं प्राप्त **इन्द्र** एव सर्वोपास्यः ॥८॥

अतस्तद्भजनं सर्वे कुर्वन्तीत्याह–

तत् तात वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरम् ।
द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजन्ति क्रतुभिर्नराः ॥९॥

तत् तातेति. स्नेहेन सम्बोधनमप्रतारणाय. **वयं** वैश्या **अन्ये** क्षत्रिया ब्राह्मणाश्च सुतरां ये केचित् [3]सस्योपजीविनस्ते सर्वे **वार्मुचां** मेघानां **पतिमिन्द्रं** पोषकत्वे**नेश्वरं तद्रेतसै**व बीजभूतेन जलेन **सिद्धै**र्व्रीह्यादिभिः **क्रतुभि**र्नानाविधैरेव यागै**र्नराः** सर्व एव मनुष्या **यजन्ति** मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य ॥९॥

तत**स्तच्छेषेण** यज्ञशिष्टान्नेन त्रिवर्गफलसिद्ध्यर्थं जीवन्तीत्याह–

तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफलहेतवे ।
पुंसः पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः ॥१०॥

तच्छेषेणेति. **तस्येन्द्रस्य** यज्ञस्य वा[4] **शेषेण** शिष्टान्नेन[5] शेषत्वं वा **प्राप्योपजीवन्ति** तच्छेषमन्नमुपजीवन्ति. **त्रिवर्गफलस्य हेतु**र्जीवनं, जीवनार्थमन्नम्, तद्दास्यं वोपजीवन्तीत्यर्थः. ननु स्वपौरुषेणान्नमुत्पाद्य स्वत एव जीवन्ति किमिन्द्रेण कार्यमित्याशङ्क्याह **पुंस** इति. पुरुषस्य ये **पुरुषकाराः** पौरुषाणि कृष्यादिव्यापारास्तेषां **पर्जन्य** एव **फलं भावयति,** अन्यथा वृष्ट्यभावे पुरुषप्रयत्नो व्यर्थ एव स्यादतः स्वसामर्थ्ये विद्यमानेप्युपजीव्य इन्द्रः ॥१०॥

टिप्पणी

पर्जन्यो भगवानित्यत्र, अन्यथा तद्रेतसेत्यादि. भगवदतिरिक्तस्यैकस्याखिलजगदुत्पत्तिस्थितिहेतुत्वं न सम्भवतीत्येतत्परोऽयं ग्रन्थः ॥८॥

१, २. लुप्तम्. ३. स्वस्यो°. ४. वि°. ५. शिष्टेनान्नेन.

किञ्च परम्परया प्राप्तोऽयं धर्मोऽतः कर्तव्योऽकरणे प्रत्यक्षमेवानिष्टं स्यादित्याह **य एवमि**ति.

य एवं विसृजेद् धर्मं पारम्पर्यागतं नरः ।
कामाद् लोभाद् भयाद् द्वेषात् स वै नाप्नोति शोभनम् ॥११॥

यथा ग्रामदेवता अपूजितास्तत्कालमेव ग्रामं दहन्त्यतः पूजनीयाः, "प्राप्तसेवापरित्यागो द्वेषमूलमिदं स्मृतमि"ति. एवम्प्रकारेण **पारम्पर्यागतं धर्म**त्वेन क्रियमाणं स्वयं **नरो** भूत्वा **यो** विसृजेत् **स शोभनं** शुभफलं **न प्राप्नोति**. त्यागे हेतुचतुष्टयं– कामक्रोधलोभा अन्यभयात् प्रतिबन्धश्च. तानाह **कामा**दिति. कामे कर्तुरस्वास्थ्यं, यावता कालेन यागः क्रियते तावान्[1] कालो भोग एव व्याप्रियत इति कालसङ्कोचादकरणं **काम**हेतुकम्. **लोभो** द्रव्यगतो दोषः; द्रव्यं स्वार्थे तिष्ठत्वित्यकरणम्. **भयमन्य**स्मात् क्लेशभयं वा. **द्वेषो** देवताविषयकः प्रमाणविषयको वा. एवं चतुर्भिर्हेतुभिरभजनेऽनिष्टमेव फलं, शुभफलाभावो वा; शुभफले[2] प्रतिबन्धो वा भवेत्. एवं हेतुवादमाश्रित्य लौकिकस्मार्तवैदिकानां सम्बन्धरहितमपि कर्म कर्तव्यमिति निरूपितम् ॥११॥

तद् भगवान् सर्वधर्मरक्षकः [3]पाखण्डधर्मनिराकरणकर्ता दूषितवानित्याह **वचो निशम्ये**ति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

वचो निशम्य नन्दस्य तथान्येषां व्रजौकसाम् ।
इन्द्राय मन्युं जनयन् पितरं प्राह केशवः ॥१२॥

नन्दस्य वचो निशम्य तथान्येषां, सम्मत्यर्थं पुरोहितानामपि, **व्रज**वासिनः सर्वे मूर्खा एवेति विचिन्त्याधिभौतिक इन्द्रो वृथा भक्षयतीति दृष्टो[4] धर्मो न भवतीती**न्द्राय मन्युं जनयन् पितरं** नन्दं प्रति भगवान् **प्राह**. ननु देवद्रोहं कुतः

लेखः

वचो निशम्येत्यत्र दृष्टे धर्म इति. इदमग्रिमाध्यायकारिकायां स्फुटीकरिष्यते ॥१२॥

योजना

वचो निशम्येत्यस्य व्याख्याने **भौतिक इन्द्र** इति. वेदेनाविहिते युक्तिकल्पिते

---

१. तावत्कालो. २. °फलप्रति°. ३. पाषण्ड°. ४. दृष्टे.

कृतवान्? जाते वा भगवतः किं स्यात्! तत्राह **केशव** इति, ब्रह्मशिवयोरपि मोक्षदाता कोऽयं वराक इन्द्रः! ततः पाषण्डधर्मैर्ब्रह्मादीनां [1]देवत्वमेव गच्छतीति तन्निवृत्त्यर्थमिदं कृतवानित्यर्थः ॥१२॥

प्रथमतो भगवान् हेतुपक्षं वारयति **कर्मणे**ति.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव विलीयते ।
सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यते ॥१३॥

हेतुवादे हृदयारूढे साक्षाद्ब्रह्मवादो न वक्तव्य इति तेषां तन्निष्ठात्याजनार्थं कालकर्मस्वभाववादा [2]उपपन्नाः. तत्रापि कालवादो गूढः शीघ्रं हृदयारूढो न भवत्यतो ज्योतिर्विद एव तत्र निपुणाः; कर्मस्वभाववादौ तूपपत्तावुत्पत्तौ [3]चोपयुज्येते. अत [4]उपपत्त्यर्थं प्रथमतः कर्मवादमाह **कर्मणा जायत** इति. यादृशं हि शुभाशुभं कर्म, तेन कृत्वा प्राणी, देवस्तिर्यङ् मनुष्यो वा भवति. यतः सर्वं जायते यस्मिन् प्रतिष्ठितं, येन च लीयते तदेवोपास्यं भवत्यतः प्राणी **कर्मणा जायते** कर्मणैव, च म्रियते शुभाशुभभोगे समाप्ते विपरीते कर्मणि म्रियते. स्थितावपि कर्मैव हेतुरित्याह **सुखं दुःखमि**ति. जीवन् प्राणी कदाचित् सुखं प्राप्नोति कदाचिद् दुःखं [5]प्राप्नोति कदाचिद् भयं कदाचिद् क्षेममिति. एतत् सर्वं कर्माभावे नोपपद्यते ॥१३॥

ननु [6]कथं कर्मणः कारणत्वं ? जडं हि कर्म, फलं हि चेतनस्य चेतन एव प्रयच्छति, स्वामिसेवकयोस्तथादर्शनात्. तस्मादीश्वरवाद एव सत्यो न कर्मवाद इति चेत्, तत्रा**हास्ति चेदि**ति.

लेखः

कर्मणेत्यत्र उत्पन्ना इति वक्तव्यत्वेन भगवन्मनसीति शेषः ॥१३॥

योजना

कर्मणि वेदोक्तकर्मणेज्यमान आधिदैविक इन्द्रो बलिं न गृह्णाति, श्रद्धया क्रियमाणत्वाद् ग्रहणमप्यावश्यकमतो भौतिकरूपेण भक्षयतीति तथोक्तम्. किञ्च वेदस्यापि वेदत्वं भगवद्वाक्यादतः श्रीनन्दं प्रति गोवर्धनयागकरणार्थं यानि वाक्यानि हरिणोक्तानि तानि वेदरूपाण्येव, भगवद्गीतावत्. तथा सति तदुक्तत्वादन्नकूटयागस्य वैदिकत्वम् ॥१२॥

---

१. वेदत्व°. २. °त्प°. ३. °वोप°. ४. एवोप°. ५. लुप्तम्. ६. ननु जडं.

अस्ति चेदीश्वरः कश्चित् फलरूप्यन्यकर्मणाम् ।
कर्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः ॥१४॥

आदावीश्वर एव नास्ति, प्रयोजनाभावात्. कर्मसिद्धान्तानभिज्ञो हि मूर्ख ईश्वरं मन्यते. वेदो हि बोधयति कर्म, फलसाधनत्वेन; कृते च कर्मणि फलं भविष्यतीति, यथा भोजने तृप्तिर्यथा बीजावापे फलं यथा शयने निद्रैवमलौकिकेऽपि कर्मणैव फलं भवति. न चानधिष्ठितं[1] कथं साधयेदिति वाच्यं, चेतनो हि जीवस्तस्याधिष्ठाता. न च [2]कर्मानित्यमिति कथं फलसाधकं ? कर्मणो नित्यत्वात्, तदानीमेव सूक्ष्मस्वर्गजननाद् बीजाद् गर्भाधानवददृष्टद्वारा वा. अन्यथानुपपत्त्या कल्पितमदृष्टं तादृशमेव कल्पनीयं यदितरानधिष्ठितमेव फलं जनयतीति. अस्तु वेश्वरः कल्प्यमानोऽप्यकिञ्चित्कर एव सूपकारवद् जीवशेष एव भवेद्, यादृशं यस्य कर्म तादृशं तस्मै सिद्धं कृत्वा प्रयच्छतीति. तदा**हान्यकर्मणां**[3] जीवकर्मणां फलनिरूपक **ईश्वरः कश्चिदस्ति चेत् सोपि कर्तारमेव भजति** तत्कर्मफलं तत्कर्त्रे प्रयच्छति, नान्यस्मै; **सोपि न ह्यकर्तुः प्रभुः**. स्वतन्त्रेश्वरवादे तु वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामतः सर्वथेश्वरवादः [4]समीचीनो न. हैतुकोऽयमीश्वरो निषिध्यते, न प्रामाणिकः, तस्य [5]हेतुनापि निषेधासम्भवात्; न ह्यप्रयोजकोऽपि भर्ता निषेद्धुं शक्यते ॥१४॥

तस्मात् प्रमाणाभावे हेतुसिद्ध ईश्वरो नाङ्गीकर्तव्यः, तदाह **किमिन्द्रेणे**ति.

किमिन्द्रेणेह भूतानां स्वं स्वं(!) कर्मानुवर्तिनाम् ।
अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणाम् ॥१५॥

इह कर्मफलदाने **स्वं स्वं(!) कर्मानुवर्तिनां**[6] **भूतानामिन्द्रेण किं** कार्यम् ? कर्मानुवृत्तिरीश्वरेणापि निषेद्धुं न शक्यत उपजीव्यत्वादत ईश्वरं साधयन्ननीश्वरमेव साधयति. तदा**हानीशेनान्यथा कर्तुमि**ति, **अन्यथा कर्तुमनीशेना**समर्थेनेश्वरेण **किं** प्रयोजनम् ? ननु कर्मकरण ईश्वरो हेतुर्भविष्यति, "तं साधु कर्म कारयति यमुन्निनीषति तमसाधु कर्म कारयति यमधो निनीषती"तिश्रुतेः. अयमपि पक्षो [7]नाङ्गीकर्तव्योऽन्यथोपपत्तेः. कर्मकरणे स्वभाव

---

१. वानधिष्ठितं कथं वा. २. °निष्ठ°. ३. °न्यथा. ४. वादोसमीचीनः. ५. हेतुना.
६. °र्तिभूतानाम्. ७. हेतुत्वेनाङ्गीकृतः कर्तव्यो°.

एव हेतुः– यदि सत्त्वमभिव्यक्तं साधु कर्म करोति, रजश्चेन्मध्यमं, तमश्चेदधममिति. ततो **नृणां स्वभावविहितमेव** कर्म स्वभावेनैव सिद्धम् **अन्यथा कर्तुं** समर्थो न भवतीश्वरोतो नाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः ॥१५॥

ननु स्वभावप्रबोधनार्थमीश्वरोऽङ्गीकर्तव्य इति चेत्, तत्राह **स्वभावतन्त्रो हि जन** इति.

स्वभावतन्त्रो हि जनः स्वभावमनुवर्तते ।
स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥१६॥

यदि स्वभावः परिच्छिन्नो देशतः कालतश्च स्यात् तदा [1]तत्प्रबोधार्थमीश्वरोऽङ्गीकर्तव्यः स्यात्. स्वभावस्त्वादौ जीवं वशीकरोति. तदा जीवः स्वभाववशगो भवति. तदा बन्धे पतित इव **स्वभावतन्त्रः** सन् **स्वभावमेवानुवर्तते** यस्य यः स्वभावो भवति सात्त्विकादिः. नन्वस्वभाववशानामर्थ ईश्वरोऽङ्गीक्रियतां, तत्राह **स्वभावस्थमिदं सर्वमिति**, **सर्वमेव** जगत् स्वभाव एव तिष्ठति. **देवाः** सात्त्विका **असुरा** राजसा **मानुषा**स्तामसास्त्रिविधैरपि जीवैः **सहितं** जगत् **स्वभावस्थमेव** ॥१६॥

ननु लोकान्तरगमनार्थमीश्वरोऽपेक्ष्यतेऽन्यथा गते देहे मार्गापरिज्ञानात् फलदेशे कथं गच्छेदित्याशङ्क्याह **देहानुच्चावचानिति**.

देहानुच्चावचान् जन्तुः प्राप्योत्सृजति कर्मणा ।
शत्रुर्मित्र[2]मुदासीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः ॥१७॥

उच्चावचाननेकविधान् **देहानयं जन्तु**र्जीवः **प्राप्य प्राप्योत्सृजति** अव्यवहितकर्मणा देहान्तरं प्राप्य पूर्वं त्यजतीत्यर्थः; तत् **कर्मणै**व. ननु समानेऽपि देहे कश्चित् कदाचित् शत्रुर्भवति मित्रं भवत्युदासीनश्च तत्र को हेतुरिति चेत् तत्राह **शत्रुर्मित्रमु[2]दासीनः कर्मैवे**ति. अन्यथा तेभ्योऽशुभशुभफलभावा[3] न स्युः. किञ्च **गुरुरपि कर्मैव**, न हि तादृशादृष्टाभावे गुरुरुपदिशति फलति वा. **ईश्वरो**पि **कर्मैव**, फलदानात् ॥१७॥

अतस्तमेव पूजयेदित्याह **तस्मादिति**.

तस्मात् सम्पूजयेत् कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् ।
अञ्जसा येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतम् ॥१८॥

---

१. °बोधना°. २, २. उदा°. ३. °फलाभावा.

कर्मैव सम्पूजयेत् सम्मानयेत्. तस्य सम्माननप्रकारमाह **स्वभावस्थः** सन् **स्वकर्मकृद्** भवेदिति. यस्य यः स्वभावो ब्राह्मणादिस्तदनुसारेण स्ववर्णाश्रमविहितं कर्म कर्तव्यमन्यथा पतितः स्यात्. फलं प्रयच्छतु मा वेश्वरोस्तु न वा, [1]कर्म कर्तव्यमेव. एवं **सत्यञ्जसा** सामस्त्येनानायासेन येनैवोपायेन प्रकारेण **वर्तेत** जीवेत[2] **तदेवास्य दैवतम्. (हि!)** युक्तश्चायमर्थः, सद्वासद्वा यत्र प्रतिष्ठितस्तद् दैवतमिति ॥१८॥

अन्यथात्वे बाधकमाह**ाजीव्ये**ति.

आजीव्यैकतरं भावं यस्त्वन्यमुपधावति ।
न तस्माद् विन्दते क्षेमं जारान्नार्यसती यथा ॥१९॥

एकतरं भावमाजीव्य प्रथमं [3]तदनुवृत्तिं कृत्वा पश्चाद् **योऽन्यमुपधावति** तत्र परितोषमकृत्वाधिकफलार्थमन्यं चेत् पक्षमवलम्बते तदा **न तस्मात् क्षेमं विन्दते** सोऽपि मन्यते मामपि त्यक्ष्यतीति. अमन्यमानं प्रति दृष्टान्तमाह **जारान्नार्यसती यथे**ति, न हि जारो भरणपोषणादिकं करिष्यति नापि सम्भोगं सर्वदा, परलोकस्तु नास्त्येव. तस्मात् कर्मण आवश्यकत्वात् [4]स पक्षो न त्याज्यः ॥१९॥

वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः ।
वैश्यस्तु वार्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया ॥२०॥

किञ्च कर्मोपजीवका एव सर्वे, यतो ब्राह्मणो **ब्रह्मणा** वेदेन **वर्तेत** तस्य [5]वेदाध्ययनादिनैव जीवनम्. **राजन्यस्तु भुवो रक्षया** जीवेत[6], **वैश्यस्तु वार्तया जीवेत. शूद्रस्तु द्विजसेवया** तेषां सेवायां क्रियमाणायां ते यद् दद्युस्तेन **जीवेत.** तुशब्देनान्यपक्षा निराक्रियन्ते ॥२०॥

एवं सर्वेषामेव वर्णानां स्वकर्मणैव जीवनमिति निर्धार्य वार्तायामिन्द्रो हेतुभिरपेक्षित इत्युक्तस्तन्निराकरणार्थं वार्तां विभजति **कृषी**ति.

कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं तुर्यमुच्यते ।
वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम् ॥२१॥

कृषिः कर्षणं, **वाणिज्यं** व्यापारो, **गोरक्षा** गोचारणं, **कुसीदं** वृद्धिजीविका, तत् **तुर्यं** चतुर्थं पूर्वाभाव एवोपजीव्यमिति, अन्यथा तन्निन्दितमुपपातकमध्ये

---

१. कर्म तु. २. जीवेत् तदैव°. ३. तदनुप्र°. ४. लुप्तं. ५. °ध्यापना°.
६. स्वधर्मस्तस्येत्यधिकं क्वचित्.

गणनात्. एवं चातुर्विध्यमुपपाद्य तस्य प्रकृतोपयोगमाह **वार्ता चतुर्विधे**ति. तत्र प्रकारेषु **वयमनिशं** सर्वदैव **गोवृत्तयो**ऽतः कृष्यभावात् नेन्द्रेण प्रयोजनमिति भावः ॥२१॥

अस्तु वा कृषिस्तथापि नेन्द्रस्योपयोग इत्याह **सत्त्वमि**ति.

सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः।
रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् ॥२२॥

उत्पत्तिस्थितिप्रलयार्थं **रजःसत्त्वतमांसि** स्वीकृतानि सन्त्यतस्त्रयोऽपि गुणाः **स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः**. समुदायेन निरूप्य प्रत्येकोपयोगं निरूपयति **रजसोत्पद्यते विश्वमि**ति. अवश्यं हि रजो जगदुत्पादयति; यदि मेघान् रजो न प्रेरयेत् तदा कथमुत्पादयेत् ? यदीन्द्रादयोऽप्यङ्गीकर्तव्यास्तेऽपि गुणाधीना इति न तेषां स्वातन्त्र्यम्. कि**ञ्चान्योन्यं** [१]चैतदुत्पद्यते; सर्वत्र रजः प्रविष्टमित्यतो बीजादङ्कुरोऽङ्कुराद् बीजं, पितुः पुत्रः पुत्रात् पुनः पिता "प्रजामनु प्रजायन्त" इतिश्रुतेः. किञ्च **विविधम**पि **जगदु**त्पद्यतेऽचित्रात् चित्रं चित्रादप्यचित्रं, विकलात् सकलः सकलाद् विकल इति. अत एतत् सर्वं रजस एवोत्पद्यत इति वक्तव्यम्. एकस्यैव [२]तथाङ्गीकारे लाघवं स्यादतो जीवसृष्टिः कर्मणा जडसृष्टी रजसेति जडसृष्ट्यर्थमपि नेश्वरापेक्षा. एवं सामान्यत ईश्वरवादो निराकृतः, श्रुतिसिद्धस्तु न निराकृत[३] इत्यवोचाम ॥२२॥

इदानीं वृष्ट्यर्थमिन्द्रोऽपेक्षित इतिमतं विशेषाकारेण निराकरोति **रजसा चोदिता** इति.

रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्वतः।
प्रजास्तेनैव सिध्यन्ति महेन्द्रः किं करिष्यति ॥२३॥

मेघा वर्षन्ति, तेषामन्ता रजोगुणोऽस्ति स हि विक्षेपकोऽतस्तेन विक्षिप्ता

लेखः

सत्त्वं रजस्तम इत्यत्र **जीवसृष्टिरि**ति जीवस्य देहयोगवियोगौ सुखादिप्राप्तिश्चेत्यर्थः ॥२२॥

---

१. वैत°. २. तस्या°. ३. निराक्रियत.

वर्षन्त्येव, यथा राजानः कौतुकिनः. अन्यथेन्द्राज्ञया वर्षणपक्षे जलेऽयुक्तभूमौ च वृष्टिर्न स्यादतो रजोविक्षेपादेव यथासुखं वर्षन्त्यत आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च[१] नाज्ञा नियामिका किन्तु रज एव. अतस्तेनैव रजःप्रेरणवर्षणैव **प्रजाः सिध्यन्ति** जीवन्ति. एवं सति **महेन्द्रः किं करिष्यति**! तत्कार्यमन्यथैव सिद्धमिति ॥२३॥

अस्तु वा 'तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेन महेन्द्रकार्यं, तथापि नास्माकं तदुपयोगस्तदाह **न नः पुरो जनपदा** इति.

न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयम्।
नित्यं वनौकसस्तात वनशैलनिवासिनः ॥२४॥

नोस्माकं पुरो नगराणि **न** सन्ति **न** वा **जनपदा** देशा **न** वा **ग्रामा** हट्टा **नापि गृहाः**. इन्द्रस्य हि लोकपालकत्वं वृष्टिसाधकत्वं यागभोक्तृत्वं दिग्देवतात्वं च चतुर्विधत्वमप्यस्माकं नोपयुज्यते– पुराभावात् न तेन रक्षा कर्तव्या, नापि तस्याधिपत्यं देशाभावात्, न कृष्यादौ तदुपयोगो ग्रामाभावादाहिताग्नेरिवेन्द्रो हविर्न ग्रहीष्यतीति न भयं, गृहाभावान्न दिगादिपरिज्ञानापेक्षा. किञ्च वयं **वनौकसः**, अस्वामिकं वनमितिशास्त्रम्. **ताते**तिसम्बोधनं स्नेहार्थमप्रतारणार्थं च. किञ्च **नित्यं** सर्वदा **शैले** निवसामः. "वैष्णवा हि वनस्पतयः" विष्णुः पर्वतानामधिपतिः, अतो वैष्णव एव याग उचितः ॥२४॥

तत्र विष्णोर्द्वयमङ्गं– ब्राह्मणा गावश्च, मन्त्रा एकत्र प्रतिष्ठिता हविरेकत्र. अद्रिर्गोवर्धनः स्वयमेव देवतातो वैष्णव एव यागः कर्तव्य इति वक्तव्ये **गवां ब्राह्मणानामद्रेश्च मख आरभ्यतामि**त्याह **तस्मादि**ति.

योजना

रजसा चोदिता मेघा इत्यस्य विवृतौ **यथा राजानः कौतुकिन** इति, यथा रजोगुणेन विक्षिप्ता राजानः कौतुकिनो द्रव्यं प्रयच्छन्ति एवं रजोगुणेन विक्षिप्ता मेघा अम्बूनि वर्षन्ति ॥२३॥

तस्माद् गवामित्यस्याभासे **अद्रिर्गोवर्धनः स्वयमेव देवते**ति. देवता नाम विष्णुरित्यर्थः, नन्दग्रामवरसानुपर्वतौ शिवब्रह्मरूपौ गोवर्धनो विष्णुरूप इति पुराण उक्तत्वात् ॥२५॥

---

१. °वत्वाच्च.

तस्माद् गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः ।
य इन्द्रयागसम्भारास्तैरयं साध्यतां मखः ॥२५॥

यदि युक्तिरेव प्रमाणं तदा श्रुत्यनुसारिण्येषा भवतीति गिरिवनेचराणामेष एव याग उचितः. चकारादङ्गदेवताः सर्वा एव वैदिक्यः परिग्राह्याः. अयमिति गोसवात्मकः. ''अयाजयद् गोसवेने''तिवाक्याद् गोसत्रादयमतिरिक्त एव लौकिकोऽस्य विधानं भगवानेव वक्ष्यति. अनेनैतद् ज्ञापितं- युक्तिसिद्धमपीश्वरयुक्तिसिद्धमेव ग्राह्यं नतु [१]लौकिकयुक्तिसिद्धमिति. नन्विन्द्रार्थे द्रव्याणि सम्पादितानि कथमेतैरन्यसाधनं? तत्राह **य इन्द्रयागसम्भारा** आज्यादय**स्तैरेवायं मखः साध्यतां,** मखपदेन च सर्वदेवोपकारो ज्ञापितस्तत्र त्वेक एवेन्द्रस्तुष्यतीति. अज्ञानात् कृते सर्वत्रैवं व्यवस्था- अन्यस्मै दत्तमपि हविराच्छिद्यान्यस्मै देयमिति. ''यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद् ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं [२]निर्वपेद् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्र'' इत्याद्यभ्युदयेष्टौ कालभ्रमात् प्रवृत्तेष्टिरन्यथा क्रियते तथा प्रकृतेऽपि युक्तिभ्रमादिन्द्रार्थमपि सम्भृता अन्यार्थमेव कर्तव्याः ॥२५॥

तस्माद् यागादत्र विशेषमाह **पच्यन्तामिति.**

पच्यन्तां विविधाः पाकाः सूपान्ताः पायसादयः ।
संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च [३]गृह्यताम् ॥२६॥

लौकिकोत्सवपुरःसरे तु प्राकृतानां महानुत्साहो भवतीति स्त्रीणामप्यत्रोपकारो भवतीति च. **विविधाः पाका** भर्जनजलपचनतैलघृतदुग्धदध्यादिषु च पाकाः परिगृहीतास्तेन नानाविधानि भक्ष्याणि सेत्स्यन्ति. तेषां सर्वेषा**मन्ते सूपः** कर्तव्यः. पक्वान्नादीनां करणे भूयान् कालो लगत्यतः प्रथमतः सूपकरणे सोऽम्लतामापद्यते. **पायसं** हि बहुदुग्धेऽल्पीयांसस्तण्डुला दत्ता अल्पाग्नावेव पच्यमाना महता कालेन पच्यन्त इति पायस**मादौ** कर्तव्यम्. अथ [४]वा देवानां प्रथमतः पाको, मध्ये लौकिकानां महतां, प्राकृतानां सूपमात्रमिति. ततो यत् कर्तव्यं तदाह- **संयावा** गोधूमचूर्णसारांशाः पूर्वदिवस एव पच्यमाना महता कालेन सिद्धा भवन्ति; सोऽपि ग्राह्यः. **अपूपा** गुडमिश्रितचूर्णनिष्पादितपाकः[५] स्नेहद्रव्येषु. **शष्कुल्यो** नालाकारेण भ्रमद्वर्तुला भक्ष्यविशेषाः. **सर्व** एवाद्यतनो **दोहो** [३]**गृह्यतां** दुग्धस्य विक्रयादि-

---

१. °लौकिकसिद्ध°. २. कुर्यात्. ३. गु°. ४. लुप्तम्. ५. °दिताः पाकः.

विनियोगो न कर्तव्यः. चकारादशक्यं वत्सेभ्य एव देयमिति ॥२६॥

हूयन्तामग्नयः सम्यग् ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ।
अन्नं बहुविधं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः ॥२७॥

ततोऽलौकिको देवानामर्थे होमः कर्तव्य इति **सम्यग्** विधानपूर्वकम्. **ब्राह्मणाः** स्वरूपत उत्तमा, **ब्रह्मवादिनो** ज्ञानतः. ततो होमानन्तरं, ''प्रत्यक्षदेवता ब्राह्मणा'' इति, **तेभ्योऽन्नं बहुविधं** पक्वान्नादिसहितं **देयम्. वो** युष्माभिः युष्माकं वैतत् [१]कर्तव्यं, ब्राह्मणान् प्रति **वो** युष्मभ्यमिति. **धेनवश्च दक्षिणात्वेन** देयाः ॥२७॥

ततोऽन्येभ्यो देयमित्याहा**न्येभ्य** इति.

अन्येभ्यश्च श्वचाण्डालपतितेभ्यो यथार्हतः ।
यवसं च गवां दत्वा गिरये दीयतां बलिः ॥२८॥

क्षत्रियवैश्यादि[२]सर्ववर्णेभ्यस्ततः **श्वचाण्डालपतितेभ्यश्च.** एते बहिर्बलिभुजोऽतोऽन्ते[३] दैवतत्वात् निरूपिताः ''श्वचाण्डालपतितवायसेभ्यो बलिरि''ति. परं यथायोग्यम्. ततो गोभ्यो **यवसं** देयं चारणार्थं न प्रस्थापनीयास्ततो **गिरये** पर्वताय **बलिर्देयः**; सर्वमेवान्नमुत्तमं पर्वतसमीपे राशीभूतं कर्तव्यम् ॥२८॥

स्वलङ्कृता भुक्तवन्तः स्वनुलिप्ताः सुवाससः ।
प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् ॥२९॥

ततः सर्व एव वयं स्त्रियो बालाश्च **स्वलङ्कृता भुक्तवन्तः** कृतभोजनास्ततश्चन्दनादिलेपनयुक्तास्तत उत्तमकञ्चुकादिवस्त्राणि परिधाय गोवर्धनस्य

योजना

हूयन्तामग्नय इत्यत्र **अलौकिको देवानामर्थे होम** इति. **लौकिक**शब्दः स्मृतिपुराणोक्तवाचकः, अतो **ह्यलौकिक**शब्देन वेदोक्तो गृह्यते. तथा च वेदोक्तहोमः कार्य इति फलति. **देयं वो धेनुदक्षिणा** इत्यस्य विवृतौ **वो युष्माभिरि**ति. **वो युष्माभिरित्यत्र** तृतीयायां **व** इति वैदिकप्रक्रियया साध्यम्. **ब्राह्मणान् प्रति वो युष्मभ्यमितीति**. नन्दादीन् प्रति यदा भगवत उपदेशस्तदा तु **वो युष्माभिरि**त्येवं ज्ञेयम्. यदा पुनः पुरोहितादीन् **ब्राह्मणान् प्रत्यु**क्तिस्तदा **वो युष्मभ्यमि**ति चतुर्थी ज्ञेयेत्यर्थः ॥२७॥

---

१. कर्म. २. लुप्तम्. ३. °न्तेदै°.

प्रदक्षिणं कुरुत, चकाराद् वृन्दावनस्यापि. **गवां विप्राणामग्नीनां** च प्रदक्षिणं कर्तव्यम्. **पर्वता** अन्येऽपि तत्समीपस्थाः, आचाराद् गोवर्धन एव वा ॥२९॥

ननु किमेतद् वैदिकं, वैदिकादिष्वन्यतरदाहोस्विद् युक्तिसिद्धं? केवलयुक्तिसिद्धत्वे पूर्वयुक्तिसिद्ध इन्द्रयाग एव कथं न क्रियत इत्याशङ्क्याहै**तद् मम मतमि**ति.

एतन्मम मतं तात क्रियतां यदि रोचते ।
अयं गोब्राह्मणाद्रीणां[1] मह्यं च दयितो मखः ॥३०॥

भवद्भिरिन्द्रो वाहं वा परिग्राह्यो. मत्परिग्रह **एतन्मम मतं** कर्तव्यमिन्द्रपरिग्रहे त्विन्द्रयागः कर्तव्य**स्तात** इति सम्बोधनादत्र स्नेहोऽप्यधिकः सेत्स्यत्यतः **क्रियताम्**. तथापि निर्बन्धेन न कर्तव्यं, तथा सत्यश्रद्धया कृतमकृतं स्यात्. कि**ञ्चायं** यागो **गवां ब्राह्मणाद्रीणां[2] मम च दयितः**, चकाराद् देवानामपि प्रियश्चायं यागो यतो **मह्यं** मत्सम्प्रदानकमेव. एवं सर्वथा तत्परित्यागेनैतत् कर्तव्यमिति ज्ञापितम् ॥३०॥

हृदयपूर्वकं भगव[3]ता ज्ञापितमिति तेषां हृदये समागतमिति वदन् तथा कथने हेतुमाह **कालात्मने**ति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

कालात्मना भगवता शक्रदर्पं जिघांसता ।
प्रोक्तं निशम्य नन्दाद्याः साध्वगृह्णन्त तद्वचः ॥३१॥

अयं दुष्टनिराकरणार्थं **कालात्मा** जातः कालस्यात्माधिदैविकरूपोऽन्तर्यामी वा जातः. तादृशोऽपि न स्वरूपात् प्रच्युत इत्याह **भगवते**ति. तथाकथने हेतुः **शक्रदर्पं जिघांसते**ति, गर्वस्तस्य दूरीकर्तव्यस्तदुपकारार्थं समागते भगवति तेनावश्यमनुवृत्तिः कर्तव्या. तथा सति लीला पुष्टा भवति भूयांश्च निरोधः कर्तव्यो न भवति. अनुवृत्त्यकरणं च गर्वाद्; ऐश्वर्यं च तत्र हेतुः. अधिकारित्वात् तत्र निराकर्तव्यमतो भ्रमशास्त्रप्राप्तमेव तस्य निराकृतवान्. अतस्तेन **प्रोक्तं निशम्य** साधनं श्रुत्वा मुख्या एव **नन्दाद्याः साधु तद्वा**क्यं यथा भवति तथा**गृह्णन्त** तदुक्तोर्थोऽङ्गीकृतः ॥३१॥

१, २. °दीनां. ३. °त आ°.

ततस्तथैव कृतवन्त इत्याह **तथा चे**ति.

तथा च व्यदधुः सर्वं यथाह मधुसूदनः ।
वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण गिरिद्विजान् ॥३२॥

विधानपूर्वकं कृतवन्त इति वक्तुं **वाचयित्वा स्वस्त्ययनमि**त्युक्तवान्. स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनं, ततः पूज्यानामर्चा ग्रहाणामिव निमन्त्रणप्रायमेतत् ॥३२॥

उपहृत्य बलीन् सर्वानादृता यवसं गवाम् ।
गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥३३॥

ततः **सर्वानेव बलीनुपहृत्य** ग्रहेभ्यो दिग्देवताभ्यस्तदङ्गेभ्यश्च यथोक्तप्रकारेण बलीन् दत्वा पूजाप्रकारानुपहारांश्च. ततः [1]स्वयमत्यादरयुक्ता **गोधनान्य**ग्रे कृत्वा **गिरिं प्रदक्षिणं चक्रुः** प्रकर्षेण दक्षिणो यथा भवति तथा. यद्यपि सामान्यकथनेनैव विशेषः समायाति तथाप्यन्यूनान[2]तिरिक्तं कृतमिति वक्तुं विशेष उच्यते ॥३३॥

प्रदक्षिणायां विशेषमाह**अनांसी**ति.

अनांस्यनडुद्युक्तानि ते चारुह्य स्वलङ्कृताः ।
गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायन्त्यः सद्द्विजाशिषः ॥३४॥

अन्यथा क्लेशः स्याद् भगवत्परता च न स्यादतो**ऽनांस्यनडुद्युक्तानि** कृतानि. ततोऽनांस्यलङ्कृतान्यनडुहश्च. **ते** गोपालास्ता**न्यारुह्य च**कारादनारुह्याप्यन्यानारोप्य[3] **सुष्ठ्वलङ्कृता** जाता येऽलङ्कारा अधो न भवन्ति. **गोप्योऽप्यारुह्य प्रदक्षिणं चक्रु**रिति सम्बन्धः. **च**कारादन्याश्च स्त्रियः, **कृष्णस्य** सदानन्दस्य स्वार्थमेवावतीर्णस्य **वीर्याणि** पूतनानिराकरणादीनि **गायन्त्यो** जाताः. अनेन कर्मण्यङ्गवैकल्यं च निराकृतम्. **सत्यो द्विजाशिषश्च** जाताः, **सतां द्विजानां सतां** वा भगवदीयानां **द्विजानां** च. अनेनास्मिन् यागे ब्राह्मणानामतिसन्तोषः स्त्रीणां चेति निरूपितम् ॥३४॥

योजना

अनांस्यनडुद्युक्तानीत्यस्य विवरणे **अनडुहश्चे**ति **आरुह्ये**त्यनेनान्वयः. तथा सति द्वितीयान्तमेव कर्म युक्तमिति **अनडुहश्चे**त्युक्तम्. अनांसि अलङ्कृतानि अनडुहश्च अलङ्कृतानिति फलितम् ॥३४॥

---

१. स्वयमप्यत्या°. २. °नाति°. ३. अन्यान् वारो°.

ते हि प्राकृता गोपाला दृष्टमेव मन्यन्तेऽतो विश्वासार्थं रूपान्तरं कृतवानित्याह **कृष्णस्त्विति**.

कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रम्भणं गतः ।
शैलोस्मीति वदन् भूरि बलिमादद् बृहद्वपुः ॥३५॥

अत्यन्तमन्योऽ**न्यतमो**ऽस्माद् रूपादतिविलक्षणोऽतिस्थूलो रूपान्तरमेव. तत् पर्वतस्याधिदैविकं रूपमितिपक्षं व्यावर्तयति तुशब्दः. **गोपानां विश्रम्भणं** विश्वासं[1] **गतः** विश्वासो यत्र तादृशे रूपे, दृष्ट एव तेषां विश्वास इति. विश्वासो भगवद्विषयक इति [2]**तमादत्** तं **बलिं** बुभुजे तदा गोपैः कस्त्वमिति पृष्टः **शैलोस्मीति** वदन्. **इति**शब्दः प्रकारवाची– कश्चित् प्रति गोवर्धनोस्मीति कश्चित् प्रति शैलोऽस्मीति कश्चित् प्रति पर्वतोऽस्मीत्येवं वदन्. एवं **भूरिबलिमादत्** पक्वान्नादिकं बहु भक्षितवान् पर्वतस्थान् सवनिव तर्पितवान् ॥३५॥

योजना

कृष्णस्त्वन्यतमं रूपमित्यत्र तत्पर्वतस्याधिदैविकं रूपं इतिपक्षं व्यावर्तयति तुशब्द इति. पर्वतस्याधिदैविकं रूपमिदं न भवत्यपि तु श्रीगोवर्धनस्थायिशुद्ध-पुष्टिपुरुषोत्तमस्वरूपमिदमित्यर्थः. अत्र गोवर्धनस्थायिपुरुषोत्तमस्वरूपेण सह नन्दराजकुमाररूपपुरुषोत्तमस्य सहैव भोजनं, रूपद्वयस्यैकत्वात्. तथा च एकं नन्दराजकुमारात्मकं रूपं गोपान् प्रति गोवर्धनस्थायिस्वरूपपूजां शिक्षयन् स्वयं गोवर्धनं पूजयति. तस्मिन् शिक्षकस्वरूपे नन्दस्य पुत्रभावदाढ्यात् मत्पुत्रस्यायं देवः कल्याणं करोत्विति बुद्ध्या श्रीनन्दः स्वयं गोवर्धनं पूजयन् स्वबालकेन श्रीकृष्णेन पूजां कारयति. अत एनां लीलामेनं भावं च समाश्रित्यास्मन्मार्गे श्रीनवनीतप्रियो भगवान् गोवर्धनं पूजयति. नन्दराजकुमारस्य गोवर्धनस्थस्वरूपस्य च सहभोजनात् गोकुलस्थगोवर्धनस्थस्वरूपयोः एकत्र भोजनलीलां प्रदर्शयितुं भगवदाज्ञां प्राप्य श्रीविट्ठलेश्वरैः श्रीनवनीतप्रियादिस्वरूपाः श्रीगोकुलतः समानीय श्रीगोवर्धनधरेण महान्नकूटोत्सवसमये सह स्थापिताः सहैव भुञ्जते, श्रीमद्भागवतरीत्या गोकुलस्थ-

---

[1] विश्वासार्थं. [2] तदादत् तं.

ततः केषाञ्चित् सन्देहोऽपि भवेदिति सर्वान् प्रदर्श्य नमस्कारं करोति.

तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रेऽऽत्मनात्मने ।
अहो पश्यत शैलोऽसौ रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात् ॥३६॥

[1]**व्रजजनैः सह तस्मै नमश्चक्र आत्मना** स्वेनैवा**त्मने** स्वस्मै. आकारस्त्वत्र वैदिकप्रक्रियया[2] लुप्तः. **आत्मने**ति द्वारान्तरनिषेधाय स्वरूपस्य करणता. तत्र तत्र स्थिता मायापसारितेति ज्ञापयितु**मात्मन** इत्युक्तम्. सर्वथा तदेवैतदिति वचनमप्याहा**हो पश्यते**ति. **असौ शैलः** सर्वात्मकत्वादानन्दमयस्य बीजस्य

लेखः

अहो पश्यत इत्यत्र **आनन्दमयस्ये**ति. **तथात्वाद्** भगवत्त्वादित्यर्थः. "आनन्दाद्ध्येवे"त्यादिश्रुतेरानन्दमयः सर्वबीजं; स च भगवद्रूप इति सर्वैरपि

योजना

गोवर्धनस्थपुरुषोत्तमस्वरूपयोः सहभोजनात्. रूपद्वयस्यात एव पृथग्दर्शनमुक्तं "तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रेत्मनात्मने" इति. अतोऽत्रैकं रूपं नन्दराजनिकटे तिष्ठत् गोवर्धनस्थस्वस्वरूपं नमस्करोति. तथा च व्रजस्थानां सर्वे भावाः श्रीकृष्ण एव स्थिताः, परं नन्दराजकुमारत्वेन; श्रीकृष्णे देवभावो न स्थित इति देवभावेनान्यस्य भजनं करिष्यन्ति. तथा सति निरोधो न सेत्स्यत्यतो देवभावस्यापि स्वस्मिन् स्थापनार्थं श्रीगोवर्धनस्थायिस्वरूपस्य पूजनं कारितवान्. तेषां हृदि माहात्म्यज्ञानजननार्थं स्वयमपि पूजितवान्. अनया लीलया व्रजस्थानां देवो गोवर्धनस्थायी भगवान् पुरुषोत्तम इति सिद्धम्. अत एव गोवर्धनस्थायी श्रीगोवर्धननाथोऽस्मत्सिद्धान्ते पुष्टिमार्गे देव इति तत्र देवत्वव्यवहारो देवमन्दिरवत् तत्र ध्वजस्थापनादीति पुष्टिस्थैर्विभावनीयम् ॥३५॥

अहो पश्यतेत्यत्र. ननु भगवता स्वस्वरूपस्य **असौ शैल** इति शैलत्वं कथमुक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः **असौ शैलः सर्वात्मकत्वा**दिति. **असौ** भगवान् **शैलः**, तत्र हेतुः **सर्वात्मकत्वा**दिति, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "पुरुष एवेदꣳसर्वं" "स सर्वं भवती"त्यादिश्रुतेः. तदेवोपपादयन्ति **आनन्दमयस्य बीजस्य तथात्वा**दिति.

---

[1] **तस्मा** इति व्रज°. [2] "मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन" इतिसूत्रात् मन्त्रेष्वाङि परे सत्यात्मशब्दस्यादेर्वर्णस्याकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः.

तथात्वादतस्तन्नाम्नैव व्यपदिश्यते. **पश्यते**तिप्रबोधनं विशेषज्ञापनार्थं; प्रमाणवस्तुपरतन्त्रेऽपि सावधानार्थं विधिर्युक्त एव. ननु शैलो गोवर्धनः पृथग् दृश्यते; कथ**मसौ शैल** इति ? तत्राह **रूपी**ति, **असौ रूप**वान् कामरूपो ह्ययम्, अतो भवतां सन्तोषार्थमेतादृशरूपं कृत्वा भुङ्क्त इत्यर्थः. एतदप्यानन्द एव सङ्गच्छते. किञ्च **नोस्माकमनुग्रहं व्यधाद्** दत्तार्थस्वीकाराद्, अन्यथा प्रदर्शयेदेवात्मानं न तु भुञ्जीत. **न** इति सामान्योक्तिर्नमस्कारवत् समर्थनीया ॥३६॥

एवं तस्य स्वरूपमुक्त्वाग्रेऽपि भजनसिद्ध्यर्थं प्रार्थयतेत्या**हैष** इति.

एषोऽवजानतो मर्त्यान् कामरूपी वनौकसः।
हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणे आत्मनो गवाम् ॥३७॥

अप्रार्थनायां बाधकं वदन्नवज्ञामात्रेऽपि बाधकमा**हावजानतो**ऽवज्ञां कुर्वतः किमयं करिष्यतीति. **मर्त्यान्** मरणधर्मयुक्तानिदं महदनिष्टमिष्टानिष्टवार्ता दूरे; वस्तुतो **हन्त्येव**. तस्य हनने सामर्थ्यं प्रकारं चाह **कामरूपी**ति, **कामं** यथेष्टं **रूप**वानतः शस्त्री भवति व्याघ्रो भवति सिंहो भवति. पलायनं त्वशक्यं यतः सर्वे **वनौकसः** वनमेवौकः स्थानं येषामित्यतस्तान् हन्त्येव. अहनन उपायमा**हास्मै नमस्याम** इति; अप्रतारणार्थमात्मानुप्रवेशः. हेतुवादोऽयमितीतरनिषेधे तात्पर्यान्नात्यन्तमाग्रहः

लेखः

नामभिर्भगवान् व्यपदेष्टव्यः. **एतदपी**ति, **आनन्दे** बीजे सति तस्य सर्वतः सूक्ष्मत्वात् तत्कार्यस्य कामरूपत्वं **सङ्गच्छत** इत्यर्थः. **नमस्कारवदि**ति, यथात्मनात्मने नमनं तथा स्वेनैव स्वस्यानुग्रह इत्यर्थः ॥३६॥

योजना

"एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामती"तिश्रुतेरस्यानन्दमयत्वम्, आनन्दमयस्य बीजत्वं कारणत्वात्, कारणत्वं "तस्माद् वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत" इत्यादिश्रुतेः. "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इत्यत्र आनन्दमयस्य कारणत्वोक्तेर्बीजत्वं ज्ञेयम्. बीजस्य समवायिकारणत्वात् कार्यस्य तदात्मकत्वम्, अतः कारणरूपो भगवान् शैलरूप इति शैलत्वकथनं युक्तमेव. **रूपी नोऽनुग्रहं व्यधाद्** इत्यत्र **नमस्कारवत् समर्थनीये**ति, यथा स्वेन स्वस्मै शैलरूपिणे नमस्कारः कृतस्तेषां व्रजवासिनां तस्मिन् स्वरूपे माहात्म्यज्ञानजननार्थं; **नोऽनुग्रहं व्यधा**दिति अनुग्राह्याणां मध्ये **न** इतिपदेन स्वस्यापि निवेश उक्त इत्यर्थः ॥३६॥

कर्तव्यः. **आत्मनः शर्मणे गवां च शर्मणे**, व्याघ्रादीनामुभयोपद्रवजनकत्वात्. नमस्कार एव महतां प्रतिविधिः, तदाह **हि**शब्दः. एवमग्रेऽपि तथाकरणसिद्ध्यर्थमेतत्परित्यागे भयं च जनयितुं तथोक्तवान्. ईश्वरवाक्यात्[1] तथैव च भवेत् ॥३७॥

एवं कारयित्वा बोधयित्वा च पुनः स्वस्थानं प्रापितवानित्युपसंहर**तीती**ति.

इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः।
यथा विधाय ते गोपाः सहकृष्णा व्रजं ययुः ॥३८॥

अद्रिगोद्विजानां मखं वैष्णवमखं कृत्वा **वासुदेवेनैव प्र**कर्षेण **नोदिता** विशेषाकारेण तत्र तत्र तथा तथा बोधिता **यथा** यथावद् **विधाय** भगवदावेशेनैतत्[2] कृत्वा पुन**स्त** एव **गोपा** भूत्वा फलसहिता **व्रजं ययुः** स्वस्थानं प्राप्तवन्तः. अन्ते प्रत्यापत्तिरुक्ता, अन्यथा तज्जनितमन्यदेव किञ्चित् फलं स्यादिति शङ्का स्यादतः प्रत्यापत्तिरुक्ता ॥३८॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरसाधनप्रकरणे
यशोनिरूपक-तृतीयाध्यायस्य स्कन्धादित एकविंशाध्यायस्य विवरणम् ॥

टिप्पणी

इत्यद्रिगोद्विजमखमित्यत्र. वासुदेवत्वेन शुद्धसत्त्वाकारमन्तःकरणं कृत्वा कर्मोपयोगिश्रद्धासामर्थ्याद्युपयोगित्वेन तत्राविर्भूय सर्वं कारितवानित्याशयेन **वासुदेवप्रचोदिता** इत्युक्तम्. प्रेरणे **प्र**कर्षोऽप्ययमेव, अन्यथा न वदेत्. अग्रे च गमने गोपानां मुख्यत्वं प्रभोस्तु गौणत्वमुक्तमित्यनावेशस्तदा सूच्यत इति तदुभयतात्पर्यमाहुः **भगवदावेशेनैत**दित्यादि ॥३८॥ इत्येकविंशोध्यायः ॥

योजना

इत्यद्रिगोद्विजेत्यत्र **वासुदेवेनैवे**त्यादेरर्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥३८॥

॥ इति एकविंशोध्यायः ॥

---

[1] °वाक्याच्च. [2] °नैव तत्.

॥ चतुर्थः स्कन्धादितः द्वाविंशोध्यायः ॥

हेतुशास्त्रमिदं यस्माद् दृष्टार्थमुपयुज्यते ।
अदृष्टार्थं तथा चान्यत् तद् ज्ञापयति निश्चितम् ॥(१)॥
[१]हैतुके फलभोक्तायमिन्द्रो विघ्नं चकार ह ।
वृष्टिरूपं ततः कृष्णः शैलधारी बभूव ह ॥(२)॥
उभयोर्हैतुकत्वार्थमेवं भगवता कृतम् ।

टिप्पणी

द्वाविंशाध्यायार्थोक्तिसन्दर्भे, **तद् ज्ञापयति निश्चितमि**ति, दृष्टार्थफलककर्माधिष्ठाता दृष्टानिष्टजननद्वारा स्वत्यागे सति स्वानुभावं ज्ञापयतीत्यर्थः अदृष्टानेकसाधनवत्त्वेऽपि गोवर्धनात्मकदृष्टसाधनेनैव रक्षणे तात्पर्यमाहुः **उभयोर्हैतुकत्वार्थमि**ति, एतज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः. "तच्छेषेणोपजीवन्ती"तिवाक्यात् स्वोपजीव्यान्नजनकत्वेनेन्द्रो यष्टव्य इति व्रजराजेनोक्तं यथा, तथा भगवतापि "वयं गोवृत्तयोऽनिशं" "वनशैलनिवासिनश्चा"त उपजीव्यत्वाद्धेतो"र्गवादीनां मख आरभ्यतामि"त्युक्तमित्युभयोर्हैतुकत्वम्. **एवं भगवता कृतमि**ति, दृष्टमेवानिष्टमन्यप्रतीत्या दृष्टेनैव तद्वारणं चेत्यर्थः. अन्यथा "गोपाये स्वात्मयोगेने"तिपदं विरुध्येत. त(य!)द्रूपेण भुक्तं य(त!)द्रूपेणैव रक्षितवानिति तत्त्वम् (१-४).

कारिकार्थः

द्वाविंशाध्याये **हेतुशास्त्रमि**त्यादि **तज्ज्ञापयति निश्चितमि**ति. एतच्च टिप्पण्यां व्याख्यातं, तद्यथा– "दृष्टार्थफलककर्माधिष्ठाता स्वत्यागे[२] सति दृष्टानिष्टजननद्वारा स्वानुभावं ज्ञापयतीत्यर्थः". **दृष्टोऽर्थः** भूतेभ्यो जीवनदानं, **तत्फलकं कर्म** इन्द्रयागः, **दृष्टानिष्टं** गोष्ठजिघांसया वृष्टिकरणम् (१). **उभयोर्हैतुकत्वार्थमि**ति व्रजराजकृतेन्द्रयाग-भगवदुक्तगवादियागयोर्हैतुकत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः. "तच्छेषेणोपजीवन्ती"तिवाक्यादिन्द्रयागस्य यथा व्रजराजयुक्तिसिद्धत्वं तथा गवादियागस्य "वयं गोवृत्तयोऽनिशं" "नित्यं शैलनिवासिन" इत्यादिवचनेन भगवद्युक्तिसिद्धत्वमिति उभयोर्हैतुकत्वम्. **एवं भगवता कृतमि**ति, वृष्टिरूपं दृष्टमेवानिष्टं लोकप्रतीत्या दृष्टेनैव श्रीगोवर्धनेन वृष्टिवारणं चेत्यर्थः.

---

[१] हेतु°. [२] तत्त्यागे इति पाठः.

निषिद्धभोगिनो बुद्धिर्नष्टा भवति सर्वथा ॥(३)॥
इतीन्द्रस्य महामोहवाक्यान्याह विशेषतः ।
द्वाविंश ईर्यते कृष्ण इन्द्रेण [१]विनिपीडितम् ॥(४)॥
व्रजं गोवर्धनं धृत्वा सम्यक् पालितवानिति ॥

पूर्वाध्याये इन्द्रयागभङ्गो निरूपितस्ततः क्रुद्ध इन्द्रो व्रजपीडार्थं वृष्टिं करोतीति निरूप्यते **इन्द्र** इतिदशभिः–

क्रोधोद्यमौ च वाक्यानि चतुर्भिः सर्वनाशनात् ॥(५)॥

टिप्पणी

दशश्लोक्यां प्रतिवाक्यार्थोक्तौ **सर्वनाशनादि**ति सर्वपुरुषार्थनाशनादित्यर्थः, तेषामेतत्सङ्ख्यावत्त्वादिति भावः (५).

लेखः

इन्द्र इत्यत्र **वाक्यानि चतुर्भिरि**ति. पञ्चमश्लोकस्तु चतुर्णामिवोपोद्बलक इति भावः ॥१॥

योजना

द्वाविंशाध्यायविवरणे **इन्द्रस्तदात्मनः पूजामि**त्यादिदशश्लोकार्थनिरूपणे **क्रोधोद्यमौ च वाक्यानि चतुर्भिः सर्वनाशनात् पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहेतरेण ही**ति कारिका. तत्र "इन्द्रस्तदे"तिश्लोके **क्रोधः**, "गणं सांवर्तकं नामे"तिश्लोके **उद्यमः**, ततो **वाक्यानि चतुर्भिः**. तत्रैष क्रमः– "अहो श्रीमदमाहात्म्यमि"त्येकं, "यथादृढैरि"ति द्वितीयं, "वाचालं बालिशमि"ति तृतीयम्, "एषां श्रियावलिप्तानामि"ति चतुर्थम्; एवं चत्वारि वाक्यानि. ततो मध्ये "अहं चैरावतं नागमि"तिश्लोकः मेघानां व्रजागमनस्य पश्चाद् व्रजनाशार्थं मघवदागमनं हि तदर्थम्. अत इन्द्रस्य व्रजनाशार्थमागमनं सन्धौ परिणतत्वात्

कारिकार्थः

वस्तुतस्तु "गोपाये स्वात्मयोगेने"तिपदात् स्वात्मयोगेनैव रक्षणमिति भावः (३).

इन्द्रस्तदात्मनः पूजामित्यादिदशश्लोकीप्रतिपाद्यानर्थानाहुः **क्रोधोद्यमौ** इति. द्वाभ्यां क्रमेण क्रोधोद्यमौ. चतुर्भिरिन्द्रवाक्यनिरूपणे हेतुमाहुः **सर्वनाशनादि**ति, सर्वपुरुषार्थनाशनादित्यर्थः; पुरुषार्थानां चतुःसङ्ख्याकत्वादिति भावः. **पीडे**त्यादि.

---

[१] विनिरूपितम्.

पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहेतरेण हि ॥

योजना

सन्धिशब्देन व्यवह्रियते. "अहो श्रीमदमाहात्म्यमि"त्यादिचतुर्णां वाक्यानाम् "इत्थं मघवताज्ञप्ता" इत्यारभ्य "नादृश्यत नतोन्नतमि"त्यन्तानां त्रयाणां वाक्यानां सन्धौ पठितत्वात् **सन्धि**शब्देन व्यवह्रियते. "अहं चैरावतम्"इत्यनेन स्वागमनमिन्द्रेण पठितम्, अत इन्द्रकर्तृकव्रजागमनस्य सन्धित्वम्. अथ वा यद्यपि शक्रेण "व्रजनाशार्थं व्रज आगमिष्यामी"त्युक्तं तथापीन्द्रकर्तृकव्रजागमनं तु भगवच्चरणस्पर्शार्थं जातमिति तदागमनस्य सन्धिरूपत्वमेव जातमिति सन्धित्वमुक्तम्. **सन्धि**शब्दः कलहनिवारककृतिवाचकः. तत "इत्थं मघवताज्ञप्ता" इत्यनेन **पीडो**क्ता, ततो "विद्योतमाना" इत्यनेन पीडायां **हेतुरु**क्तः, ततो "जलौघैरि"त्यनेन दृष्टेः **फल**मुक्तम्– एवं दश श्लोकाः. तथा च क्रोधोद्यमयोः श्लोकद्वयं, तत इन्द्रवाक्यनिरूपकाश्चत्वारः "अहो श्रीमदे"त्यारभ्य "पशून् नयत संक्षयमि"त्यन्ताः श्लोकाः; एवं षट् श्लोकाः. तदनन्तर"महं चैरावतमि"ति सन्धिश्लोकः. तदनु "एवं मघवताज्ञप्ता" इति पीडानिरूपणश्लोकः, "विद्योतमाना" इति हेतुनिरूपकः, "स्थूणास्थूले"ति फलनिरूपकः; एवं दश. तदुक्तं **पीडाहेतुफलान्युक्त्वे**ति. न चैवं सति **पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहे**त्युक्तिर्विरुद्धा, सन्धिनिरूपणस्य पीडादिनिरूपणात् सन्धिपूर्वमुपलभ्यमानत्वादिति वाच्यम्, "अहं चैरावतं नागमि"त्यनेन निरूपितात् सन्धिपदार्थात् पूर्वं पीडां कुरुत विद्योतनादि कुरुत स्थूणास्थूलावर्षधाराभिर्गर्तादि कुरुत

कारिकार्थः

"इत्थं मघवताज्ञप्ता" इत्यनेन **पीडा**, "विद्योतमाना" इति श्लोकेन पीडाहेतुः, "स्थूणास्थूले"त्यनेन वृष्टिरूपं **फलम्**, "अहं चैरावतं नागमि"ति श्लोकेन **सन्धि**रूपमिन्द्रागमनम्. यद्यपि "नन्दगोष्ठजिघांसये"ति वाक्याद् विग्रहार्थमेव इन्द्रेण स्वागमनमुक्तं तथापि "गोलोकादाव्रजत् कृष्णं सुरभिः शक्र एव चे"त्युक्तप्रकारेण सन्ध्यर्थमेव इन्द्रागमनं जातमिति **सन्धिमाहेतरेण** हीत्युक्तम्. अत्र यद्यपि सन्धिश्लोकात् पूर्वं पीडाहेतुफलानि इन्द्रेण स्फुटं नोक्तानि तथा च कारिकायां **पीडाहेतुफलान्युक्त्वे**ति **क्त्वा**प्रत्ययान्तप्रयोगानुपपत्तिस्तथापि "पशून् नयत संक्षयमि"ति वचनाद् "इत्थं मघवताज्ञप्ता"इति पदाच्च पीडाहेतुफलानामपीन्द्राज्ञप्तत्वं ज्ञेयम्, अतो नानुपपत्तिः (५$\frac{१}{२}$).

आदौ तस्य क्रोधमाहेन्द्र इति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रस्तदात्मनः पूजां विज्ञाय विहतां नृप ।
गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नन्दादिभ्यश्चुकोप सः ॥१॥

तदा गोकुलगमनसमय एव **आत्मनः पूजां विहतां** ज्ञात्वा, **नृपे**ति सम्बोधनं राज्ञां तथात्वज्ञापनाय, **गोपेभ्यश्चुकोप**. ननु गोपा अज्ञाः; कथं कोपस्तेषु ? तत्राह **नन्दादिभ्य** इति, नन्दो हि महान्. तर्हि कोप उचित इति चेत्, तत्राह **कृष्णनाथेभ्य** इति, कृष्ण एव नाथो येषाम्. नन्विन्द्रः शुद्धसत्त्वपरिणामरूपः कथमेवं कृतवान्? तत्राह **स** इति, [1]निषिद्धभागभोक्ता ॥१॥

न केवलं कोपमात्रं किन्तु प्रयत्नमपि चकारेत्याह **गण**मिति.

योजना

जलौघैर्भुवं प्लाव्यमानां कुरुतेतीन्द्रेण मेघान् प्रत्याज्ञापनात्. एवं पीडाहेतुफलान्युक्त्वा "अहं चैरावतं नागमि"त्यनेन सन्धिमुक्तवान् इन्द्र इत्यर्थः. युक्तं चैतत्, इन्द्रोक्तिं विना मेघाः कथं कुर्युः ? अतः **पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहे**ति यदुक्तं तत् सम्यगेव. इन्द्रः **पीडाहेतुफलान्युक्त्वा** "अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजमि"त्यनेन **सन्धिमाहे**तिकारिकार्थः फलितः. यद्यपि पीडाहेतुफलानि शक्रोक्तौ मूले नोपलभ्यन्ते तथापि "इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा" इत्यादिशुकोक्तश्लोकत्रये मेघकर्तृकपीडाहेतुफलानामुपलभ्यमानत्वात् पीडाहेतुफलानि व्रजे मेघैः कृतानि, तानि चेन्द्राज्ञां विनानुपपन्नानीतीन्द्रवाक्यानि पीडाहेतुफलबोधकान्याक्षिपन्ति. तथा चेन्द्रः पीडाहेतुफलानि मेघान् प्रत्याज्ञप्तवानिति ज्ञायते. अतः इन्द्रः **पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहे**तिकारिकार्थो युक्त एव. "इत्थं मघवताज्ञप्ता" इत्यत्र पीडा स्पष्टैव, "पीडयामासुरोजसे"तिवाक्यात्. पीडा कथं भवेदित्याकाङ्क्षायां "विद्योतमाना विद्युद्भिरि"त्यनेन विद्युत्स्तनयित्नु-तीव्रमरुज्जलशर्करावृष्टयः पीडायां हेतवो निरूपिताः, अतोऽस्मिन् श्लोके हेतुनिरूपणम्. "स्थूणास्थूला वर्षधारा"इत्यनेन व्रजभूमेर्जलप्लावनरूपं प्रलयदृष्टिफलमुक्तम्, अतोऽस्मिन् श्लोके फलनिरूपणम्. एवं पीडाहेतुफलानि मेघकृतानि श्रीशुकेनोक्तानि त्रिभिः. एतानि पूर्वमिन्द्रेण मेघान् प्रत्याज्ञारूपेणोक्तानीति सर्वं सुस्थम् (५$\frac{१}{२}$).

---

१. निषिद्धान्न°, निषिद्धयाग°.

गणं संवर्तकं[1] नाम मेघानां चान्तकारिणाम् ।
इन्द्रः प्राणोदयत् क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत ॥२॥

गणो हि बहूनां सङ्घातो भवति, **संवर्तकः** प्रलयकर्ता, **नामे**ति प्रसिद्धौ, अतः प्रसिद्ध एवायं संवर्तको गणः. समुदाय एव नाशशक्तिरिति पक्षनिराकरणार्थं प्रत्येकमपि मेघानां तथात्वमाह **मेघानां चान्तकारिणामि**ति. **अन्तकारिणां मेघानां गणं** [1]**संवर्तकं च गणं** प्रेषयामास; तथा सति प्रत्येकसमुदायाभ्यां सामान्यतो विशेषतश्च नाशो भवति. तस्याज्ञा कर्तव्येतिज्ञापनार्थ**मिन्द्र** इति. "इदि परमैश्वर्ये"; परमैश्वर्यं प्राप्तस्य **वाक्यम**नुल्लङ्घ्यमतः **प्राणोदयत्** प्रकर्षेण तदैवाविचारं प्रेषितवान्. तत्र हेतुः **क्रुद्ध** इति. एवं तस्य मानसदोषमुक्त्वा वाचनिकं दोषमाह **वाक्यं चाहे**ति. यतोऽय**मीशमान्य**हमेवेशस्त्रैलोक्यस्येति मन्यते. उतापि, **वाक्यमप्याहे**त्यर्थः. एतेनायुक्ततमत्वमुक्तं भवति ॥२॥

वाक्यमाह चतुर्भिः.

॥ इन्द्र उवाच ॥

अहो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौकसाम् ।
कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनम् ॥३॥

परम्परया सिद्धो [2]हैतुको न त्याज्य आधुनिक[3]स्त्याज्य इति मन्यते. **अहो** अत्याश्चर्यं[4]– सर्वथा विवेकरहिता **गोपाः** कथमेवं मर्यादोल्लङ्घनं कृतवन्त इति स्वहृदय एवाह. **श्रीमदस्य माहात्म्यमहो** आश्चर्यं यतः श्रीमदाद् **ये गोपा देवहेलनं चक्रु**स्तत्रापि न महान्तः किन्तु **गोपा.** न वा तेषां सत्सङ्गः सम्यग्देशस्थितिर्वा किन्तु **काननौकसः.** एतादृशानामपि श्रीर्मदं करोति ! ननु न श्रीमदात् तैरेवं कृतं किन्तु भगवद्वाक्यादतस्तेषां को दोष इति चेत्, तत्राह **कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्ये**ति. देवा अमर्त्या मनुष्या मर्त्याः. भगवान् सदानन्दोऽपि मनुष्यवेषं कृतवान्, तस्य परिग्रह एव तेषां दोषः. **उप** समीप **आश्रयणं–** न केवलं यागान्तरं कृतवन्तः किन्तु **देवस्येन्द्रस्यैव हेलनं,** तद्द्रव्यैरेव कृतमिति ॥३॥

लेखः

अहो श्रीमदेत्यत्र **तस्य परिग्रह एवे**ति मर्त्यवाक्यस्य परिग्रह इत्यर्थः ॥३॥

---

[1]-[1]. सांवर्तकं. [2]. हेतु°. [3]. आधुनिकश्च त्याज्यः. [4]. °श्चर्ये.

ननु भगवता कर्ममार्ग एव समीचीन उक्तः कथं दूष्यत इत्याशङ्क्याह **यथादृढै**रिति.

यथादृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नाम नौनिभैः ।
विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षन्ति भवार्णवम् ॥४॥

अदृढैः क्रतुभिर्ये भवार्णवं तितीर्षन्ति ते मध्य एव निमग्ना भवन्ति. न हि स्वेन नीयमानया नौकया तरणं सम्भवति. सापि स्वकर्मण्येव प्रेर्यत इति द्विगुणः क्लेशः. तदाह **कर्ममयै**रिति, कर्मैव तेषां स्वरूपम्. तदप्य**दृढं** प्रायश्चित्तबाहुल्यात्. **क्रतुभि**रिति **नाम**मात्रं यतस्ते **नौनिभा** नौकासदृशा दर्शनार्थमेव नौकातुल्याः. तान्यपि कर्माणि यदि चित्तशुद्ध्यर्थं कुर्यात् तदा भवतु वारादुपकारकत्वं; तदपि नास्तीत्याह **विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वे**ति. कर्म त्वविद्या; विद्यान्वीक्षिकी. अन्वीक्षण**मन्वीक्षा** श्रवणानन्तरं पुनरात्मानुसन्धानम्. "विद्यां चाविद्यां च यस्तद् वेदोभयं सहे"त्यत्र केवलाविद्यायाः प्रतिषेधात् [1]तदाह **हित्वे**ति. यथा ते **तितीर्षन्ति** न तु तरन्ति तथैवैत ईश्वरवादं निराकृत्य केवलकर्मवादेन स्वनिर्वाहेच्छामपि न तरन्ति, निर्वाहं न प्राप्नुवन्त्यतः कृतस्य कर्मणो वैयर्थ्यात् तेन पालयितुं न शक्यत इति सुखेन तद्विघातः कर्तव्य इति भावः ॥४॥

तस्य भगवति दोषवशाद् विपरीता बुद्धिर्जाता, षड्गुणैश्वर्यसम्पन्ने षड्दोषवचनात्. तत्र भगवत ऐश्वर्यमप्रतिहतं; तदनुसारेणैवान्यत्रैश्वर्यं दूरीकर्तुं यथार्थान्येव वाक्यान्युक्तानीन्द्रस्य तु बुद्ध्यानीश्वरस्तथोक्तवानित्यत आह **वाचाल**मिति.

वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पण्डितमानिनम् ।
कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियम् ॥५॥

बहुभाषी **वाचालः**, अनीश्वर ईश्वरवद् वक्ता; वैराग्याभावो [2]वानेनोक्तः, स्वार्थं बहूक्तवानिति. **बालिशो** ज्ञानरहितः, यस्तु वीर्यरहितोऽशक्यं कर्तुं वाञ्छति स तथोच्यते, ज्ञानाभावः स्पष्ट एव. **स्तब्धो**ऽनम्रस्तादृशस्य कीर्त्यभावः स्पष्टः, विनीतस्यैव तथा. आत्मानमेव पण्डितं मन्यत इति **पण्डितमानी,** न तस्य श्रीः, विपर्ययो वा– कीर्त्यभाव एवानेनोच्यत इति. **अज्ञो** ज्ञानरहितः स्पष्ट एव. **मर्त्यो** मनुष्यः, न स विरक्त ईश्वरो वा. **कृष्ण** इति प्रसिद्धः. एवं विपरीता बुद्धिरिन्द्रस्य.

---

[1]. तत्राह. [2]. अनेनैवोक्तः.

अथ वा **कृष्णं** सदानन्दमपि विपरीतषड्गुणं तत्त्वे**नोपाश्रित्य** भगवत्यपि विपरीतां बुद्धिं सम्पाद्य सर्वे **गोपा** [१]'अल्पबुद्धयो **मेऽप्रियं** यागभङ्गं कृतवन्तः. यदि भगवन्तं वा परमेश्वरं जानीयुस्तदापि न खेदः. वस्तुतस्तु **वाचा अलं** पूर्णं यत्र– यत्र वाग् न प्रवर्तते– स पूर्णः सर्वविदकर्ता सर्वथा नाश्रितः किन्तू**प** समीपेऽल्पमे**वाश्रित** इति. किञ्च **बालिनोपि शं** सुखं यस्मात्– स हि शत्रुपक्षपाती रावणमित्रं; तस्यापि मोक्ष-दाता. बालमस्यास्तीति पुच्छवान् मर्कटः प्रतिपादितः. उत्कर्षस्तु– वेदानामप्यगम्यः कृपालुता (यां!) तु बालिनमपि मोचयति. **स्तब्धो** ब्रह्मभूतो, "वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि''तिश्रुतेः. यदि भगवान् नम्रः स्यात् सत्यादि-लोकानां नाश एव भवेदतो भगवान् स्वयमनम्रोऽन्यान् नामितवान्. पण्डितान् मानयतीति **पण्डितमानी** विद्यावतः पूजयत्यतः पूजनार्थं विद्यामुपदिष्टवान्. न विद्यते **ज्ञो,** यस्मात् सर्वज्ञोऽयम्. यतोऽयं **कृष्णः** सदानन्दः, यत्र हि धर्मी तिष्ठति स धर्मसहित[२] एव भवति, अतो **गोपा मर्त्यं** शरीर**मुपाश्रित्य** शरीरधारिणो भूत्वा. **मेऽप्रियं** न विद्यते प्रियं यस्मात्, न ह्यन्यस्ततः प्रियोऽस्ति, तं भगवन्तं कृतवन्तः ॥५॥

यथा मम नित्यं प्रियजनको भवति तथोत्तरोत्तरं[३] कृतवन्तस्तथा[४] तथा धर्मान् सम्पादितवन्त इति सरस्वती अतो विपरीतां बुद्धिमाश्रित्य भक्तद्रोहं कर्तुमाज्ञापय**त्येषामि**ति.

टिप्पणी

कृष्णं मर्त्यमित्यस्य द्वितीयार्थोक्तौ **अथवा कृष्णमि**त्यादि. **विपरीतषड्गुणमिति मर्त्य**पदव्याख्यानम्. मर्त्यस्यानीश्वरत्वादिधर्मनैयत्येन विपरीतषड्गुणा लक्ष्यन्ते.

तथा च शङ्खे [५]'गृह्यमाणेऽपि पीतिमारोपवत् स्वधर्मारोपं सदानन्दे कृतवन्त इति मे अप्रियं चक्रुरित्यर्थः. **तत्त्वेनोपाश्रित्ये**त्यस्यैव विवरणं **भगवत्यपी**त्यादिना कृतम् ॥५॥

लेखः

वाचालमित्यत्र. **अथ** **वे**तिपक्षे **वाचालमि**त्यादिपदपञ्चकस्यार्थो वक्ष्यमाणरीत्यैव ज्ञेयः– एतादृशं महान्तमपि **मर्त्यत्वेन** अनीश्वरत्वादिप्रकारेणोपाश्रित्येत्यर्थः. **अलं पूर्णमिति** अल्धातोः पचाद्यजन्तम् ॥५॥

---

१. गोपाला अबुद्धयो. २. धर्मयुक्तः. ३. तथोत्तरं. ४. °वन्तो यथा तथा.
५. गृह्यमाणपीतिमा° मू. पा.

एषां श्रियावलिप्तानां कृष्णेनाध्मायितात्मनाम् ।
धुनुत श्रीमदस्तम्भं पशून् नयत सङ्क्षयम् ॥६॥

एषां गोपानां **श्रिया** धने**नावलिप्तानां** गर्विष्ठानां, **कृष्णेनाध्मायित आत्मा** येषां, यथा स्तब्धो वायुरन्तःप्रविष्टो देहिनमाध्मापयति, तादृशस्योपवासेषु कृतेषु तदाध्मानं गच्छति, अतः **श्रीमदस्तम्भं धुनुत**. श्रीमदस्यापि मूलं पशवोऽतो भवन्तो गत्वा **पशून् सङ्क्षयं नयता**तिवृष्ट्या पाषाणवर्षणेन च सम्यक् क्षयं नयत ॥६॥

गोपालास्तु कन्दरादिष्वपि स्थातुं शक्ता अतस्तेषां वधार्थे कृष्णेन सह युद्धसम्भवादैरावतमारुह्याहमागमिष्यामीत्याहा**हं चैरावतं नागमि**ति.

अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजम् ।
मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नन्दगोष्ठजिघांसया ॥७॥

ऐरावतोऽक्षयो गजो जले स्थले च युद्धसमर्थोऽतस्त**मारुह्यानु** पश्चाद् भवद्गमनानन्तरं **व्रज** [१]'आगमिष्यामि. प्रसङ्गादागमनं निराकरोति **व्रजमि**ति. ननु बहवो गोपाला, एकस्त्वं, बलभद्रश्च बल्यतः कथं युद्धमिति चेत्, तत्राह **मरुद्गणै**रिति, **महावीर्यै**रतिबलिष्ठै**र्मरुद्गणैः** सह. तत्र गतस्य प्रयोजनमाह **नन्दगोष्ठजिघांसये**ति, नन्दगोष्ठस्य घातनेच्छया. इच्छया[२] गतस्तदिच्छां [३]'पूरयति, अतो मारयिष्यामीत्यर्थः ॥७॥

ततो यद् जातं तदाहे**त्थमि**ति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबन्धनाः ।
नन्दगोकुलमासारैः पीडयामासुरोजसा ॥८॥

मघवतेन्द्रेणाज्ञप्ता मेघाः पूर्वं शृङ्खलाबद्धास्ते **निर्मुक्तबन्धनाः** कृतास्ततो **नन्दगोकुलमासारै**र्धारासम्पातै**रोजसा** बलेन वायुसहिताः **पीडयामासुः** ॥८॥

टिप्पणी

अहं चैरावतं नागमित्यत्र, **अक्षयो गजो जले स्थले चे**त्यादि. अमृतमथनप्रस्ताव एवोत्पन्नत्वेनामृतधर्मा अप्यस्मिन्सन्तीत्यक्षयत्वम्. पूर्वं जल एव स्थितत्वादधुना च स्थले सत्त्वात्तथेत्यर्थः ॥७॥

---

१. व्रजे समाग°. २. लुप्तम्. ३. वारयति.

पीडायां प्रकारमाह **विद्योतमाना** इति.

विद्योतमाना विद्युद्भिर्नदन्तः स्तनयित्नुभिः ।
तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ॥९॥

विद्युद्भिर्विद्योतमानाः सात्त्विकोत्कर्षः; **स्तनयित्नुभिश्च नदन्तो** गर्जतं कुर्वन्त**स्तीव्रैर्वायुगणैर्नुन्ना जलशर्करा ववृषुरिति** तामससम्पत्तिः विद्योतनेनाक्षिप्रतिघातः, स्तनयित्नुभिः श्रोत्रप्रतिघातः, जलेन प्राणप्रतिघातः, शर्कराभिः शरीरस्य. स्वाधीनाश्च तेषां विद्युतः सन्ति ता नात्र विवक्ष्यन्ते किन्तु या वज्ररूपा विद्युतः ताभिर्विद्योतनम्. स्वतोऽपि शब्दकरणं मेघानां, परं **स्तनयित्नुभि**स्तथा[1]. स्तनयित्नवो वाद्यरूपा अतिनिष्ठुराः. **जलमयाः शर्कराः** करकास्तत्रापि वायुवेगेन पतन्तः पीडयन्ति ॥९॥

ततो वृष्टिं कृतवन्त इत्याह **स्थूणेति**.

स्थूणास्थूला वर्षधारा मुञ्चच्छ्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः ।
जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्नतम् ॥१०॥

स्थूणास्तम्भवत्[2] **स्थूला वर्षधाराः** प्रति **मुञ्चन्ति श्वभ्राणि** यैः– एकां धारां प्रत्येको गर्तो मेघेन क्रियते– एवं सर्वेष्वेव मेघेषु सत्सु **अभीक्ष्णशो जलौघैः प्लाव्यमाना भूः नतोन्नतं** नतमुन्नतं वा यथा भवति, नतोन्नता वा. वस्तुतः सर्वत्रैव गर्ता जातास्तथापि निम्ना वोन्नता वा पादस्थापनार्थं[3] विचार्यमाणापि **जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत** ॥१०॥

ततो यद् जातं तदा**हात्यासारे**ति.

अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः ।
गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविन्दं शरणं ययुः ॥११॥

अत्यन्तं धारासम्पाते**नातिवातेन** च **पशवो जातवेपना** जातकम्पा जाताः अतो **गोपा गोप्यश्च** [4]त्रिविधा अपि **शीत**पीडिता **गोविन्दं** गवां गोपगोपीनां चेन्द्र

लेखः

स्थूणेत्यत्र मुञ्चन्तीति स्वात्मानमिति शेषः. मेघैर्भूमिशैथिल्ये प्रतिधारं गर्तो जायत इत्यर्थः ॥१०॥

---

[1] °स्तदा. [2] स्थूणा स्तम्भस्तद्वत्. [3] °र्थे. [4] विविधा.

लौकिकेन्द्रेण पीड्यमानाः **शरणं ययुः** ॥११॥

एषां शरणगतावागमनप्रकारमाह **शिर** इति.

शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः ।
वेपमाना भगवतः पादमूलमुपाययुः ॥१२॥

स्व**शिरः सुतांश्च** स्वस्यैक**कायेन प्रच्छाद्यासारेण पीडिताः** सन्तो **वेपमाना भगवतः पादमूलमुप** समीप[1] एवाययुरागताः. **शिरो**त्यन्तमुदरे समागतं **सुताश्च**, शरीरेणोभयोः **प्रच्छादनं** भगवद्दर्शनार्थं दयार्थं च. **आसारेण पीडिता** भक्तिमार्गं त्यक्तवन्तोऽन्यथा भगवद्रक्षार्थमेव यत्नं कुर्युर्न तु स्वरक्षार्थं भगवन्तं प्रार्थयेयुः. किञ्च **वेपमाना** जाता अतो देहस्थितिं सन्दिग्धां मत्वा **पादमूलमाययु**स्तेषु कृपया भगवान् निकट एवागतस्तत **उपेत्युक्तमा** सर्वतः **पादयोर्मूलम**न्तर्जातभक्त्या शरीरेण समीपमागता अपि मनसा पादमूले[2] प्रविष्टाः ॥१२॥

तादृशानां विज्ञापनमाह **कृष्ण कृष्णेति**.

कृष्ण कृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो ।
त्रातुमर्हसि दैवात् नः कुपिताद् भक्तवत्सल ॥१३॥

सम्भ्रमाद् वीप्सा. **गोकुलं त्रातुमर्हसी**ति विज्ञापना. ननु स्तोत्रं कृत्वैव सर्वे विज्ञापनां कुर्वन्ति ततः [3]कथमस्माद् विज्ञापनमिति चेत्, तत्राहुर्हे **महाभागे**ति– महद् भाग्यं यस्येति, के वयं[4] वराकाः स्तोत्रे ? व्यासादय एव महान्तो निरन्तरं स्तुवन्त्यतो महाभाग्यवतोऽल्पैः किं कर्तव्यमिति. अथ वा यथा भवन्तो वेपमानास्तथाहमपीति न वक्तव्यं, त्वं तु **महाभागो**ऽलौकिकसर्वभाग्ययुक्तोऽतोऽलौकिकेन प्रकारेण **त्रातुमर्हसी**त्यर्थः. सर्वथा रक्षायां हेतु**स्त्वन्नाथमि**ति, त्वमेव नाथो यस्य. किञ्च **गवां कुलं** गावः सर्वैरिव पाल्यास्त्वं च **प्रभुः** पालनक्षमः पालनसमर्थोऽतो बहूनां हेतूनां विद्यमानत्वात् **त्रातुमर्हसि**. ननु लौकिक एवोपायः कर्तव्यः कम्बलवस्त्रादिभिर्गृहैर्गुहादिभिर्वा, किं मत्प्रार्थनयेति चेत्, तत्राहु**र्दैवादि**ति. प्राकृतापकारे हि प्राकृतैः प्रतिक्रियायं त्वपकारो **दैव** इन्द्रेण कृतः. तर्हि स एव प्रार्थ्यतामिति चेत्, तत्राहुः **कुपितादि**ति. स हि कोपं प्रापितोऽपकारकरणादतः

---

[1] समीपमेवा°. [2] °तले. [3] °मकस्माद्. [4] केवलं.

कुपितो मारयत्येव. ननु दैन्यं दृष्ट्वा न मारयिष्यतीति चेत्, तत्राहुर्हे **भक्तवत्सले**ति. भवानेव **भक्तवत्सलः**, स तु निर्दय एवातस्त्वयैव वयं पालनीयाः ॥१३॥

एवं विज्ञापितः कर्तव्यं विचारितवान्– किमिन्द्रो मारणीयो मेघा वा निवारणीया वृष्टिस्तम्भो वा कर्तव्य एतेभ्यो वालौकिकं सामर्थ्यं देयमन्यत्र वा नेया अन्यद् वा कर्तव्यमिति. तत्र प्रथममुपद्रवनिदाननिर्धारमाह **शिलावर्षे**ति.

शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनम् ।
निरीक्ष्य भगवान् मेने कुपितेन्द्रकृतं हरिः ॥१४॥

शिलानां वर्षणरूपो यो **निपातो** निरन्तरपतनं सर्वतस्तेन **हन्यमानं** गोकुलं **निरीक्ष्य कुपितेन्द्रकृतमेव मेने.** यद्यपि तैरुक्तमेव तथापि किं वासनया वदन्त्याहोस्वित् सत्यमेव ? लौकिकास्तु [1]पौर्वापर्यमेव दृष्ट्वा अहेतुमपि हेतुं मन्यन्ते तथैव किं यागभङ्गानन्तरमेव वृष्टिजर्तिति वदन्त्याहोस्वित् तथैवेति भवति विचारणा. [2]ज्ञानेऽप्यर्थनिराकरणार्थमनूद्यतेऽन्यथाविमृश्यकारित्वं शङ्क्येत ॥१४॥

ततस्तेषामुपद्रव इन्द्रकृत इति निश्चित्य हन्यमानत्वात् शीघ्रं प्रतीकारं कर्तुं विचारयतीत्याह**ापर्तावि**ति द्वाभ्याम्.

[3]अपर्त्वत्युल्वणं वर्षमतिवातं शिलामयम् ।
स्वयागे निहतेऽस्माभिरिन्द्रो नाशाय वर्षति ॥१५॥

अचेतनत्वान्न तद्वचनापेक्षा क्षणमात्राविलम्बश्च. भगवत्त्वात् सर्वसाधनपरिज्ञानम्. वृष्टिरेतादृशी स्वाभाविक्यपि भवतीति तन्निराकरणार्थ**मपर्तावि**त्युक्तम्. मर्यादाकालोऽयमतः कलाविव न यदा कदाचिद्

टिप्पणी

शिलावर्षनिपातेनेत्यस्याभासे, **अन्यद्वा कर्तव्य**मिति. अधुना स्वमिन्द्रप्रवेशो**ऽन्य**शब्दार्थो ज्ञेयः ॥१४॥

लेखः

शिलावर्षेत्यस्याभासे **किमिन्द्र** इति. इन्द्रमारणमेघनिवारणवृष्टिस्तम्भान्यत्रनयनानां विमर्श"स्तत्र[4] प्रतिविधिमि"तिश्लोके, अवशिष्टयोर्द्वयो "स्तस्माद्[5] मच्छरणमि"तिश्लोके वक्ष्यत इति विभागः ॥१४॥

---

[1] पूर्वापर्य°. [2] °प्यर्थो. [3] अपर्तावुल्बणम्.
[4] भा० १०/२२/१६. [5] भा० १०/२२/१८.

वृष्टिस्तत्राप्यत्युल्बणमतिभयानकमृतावप्येतादृशं दुर्लभमिति. **अत्यन्तं वातो** यत्र, वायुना हि नीयन्ते मेघाः. तत्रापि **शिलामयम**ल्पं जलं करका बह्व्यः. एवं **चतुर्भिर्दर्पैरिन्द्र** एव **वर्षती**ति ज्ञायते. आर्षज्ञाने नित्यज्ञाने वा तर्को यदि न सहकारी स्याद् विरुद्धो वा भवेत् तदा लोकानामार्षज्ञानप्रतीतिर्न भवेत् कार्ये जातेऽपि काकतालीयप्रसङ्गः स्यादतस्तर्को युक्तो ज्ञानसहकारी. तदाह **स्वयाग** इन्द्रयागे **नितरां हते** गोकुलनाशार्थमेवेन्द्रो **वर्षती**ति ॥१५॥

तर्हि किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह **तत्र प्रतिविधि**मिति.

तत्र प्रतिविधिं सम्यक् साधये योगमायया ।
लोकेशमानिनो मौढ्याद्धरिष्ये श्रीमदं तमः ॥१६॥

नात्रेन्द्रो दूरीकर्तव्यस्तथा सति क्लिष्टकारित्वं स्यादधिकारस्यैव तथात्वेन स्वतो दोषाभावाद्. वृष्टिनिवारणे तु स्वतो युद्धं कुर्यात्. तत्र मारणामारणाभ्यां पूर्वदोषानिवृत्तेर्वृष्टिस्तम्भे मेघान् मारयेत्, मेघनाशेऽग्रिमकार्यं न स्यादतः प्रतिविधानमेव कर्तव्यम्. तदाह **तत्र प्रतिविधिं साधय** इति. यद्यन्यत्रैते नीयेरंस्तदा तत्रापि भवेत् स्थानच्युतिर्वा स्यादितराश्रयणं वा भवेदतोऽनेन गोवर्धनेनौदनो भुक्त इत्ययमेव साधनीकर्तव्यः, प्रतिकृत्या तस्य क्लृप्तत्वात्. तदाह **सम्यगि**ति. नन्वेते पाषाणाः समुदायीभूता[1] पर्वतव्यपदेशं लभन्ते नात्रैकोऽवयव्यत उत्तोलनेऽपि पाषाणानां पातः स्यादवतीर्णस्य लौकिकन्यायेन प्रवृत्तस्य पुष्टिकार्यपरस्य न प्रशासनन्यायेन पर्वत उपरि स्थापयितुं शक्योऽतः कथमुद्धरणमिति चेत्, तत्राह **योगमायये**ति. योगमायात्र कार्ये स्वीकृता यथा गर्भसङ्कर्षणे; तदत्र पर्वतधारणेऽपि

टिप्पणी

तत्र प्रतिविधिमित्यत्र **योगमाये**त्यस्याभासे, **न प्रशासनन्याये**नेति. "एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत" इति श्रुत्युक्ततद्धारणवदत्र तन्न सम्भवतीत्यर्थः ॥१६॥

लेखः

तत्र प्रतिविधिमित्यत्र **प्रतिविधि**पदेन गोवर्धनोद्धरणरूपप्रतिविधिकथने हेतुमाहुः **प्रतिकृत्ये**ति. भावप्रधानमिदं, प्रतीकारत्वेन गोवर्धनोद्धरणस्यैव भगवता क्लृप्तत्वादित्यर्थः ॥१६॥

---

[1] °भूते.

विनियोज्या यथा न कोऽप्यंशः पतेत्. तस्या बलसिद्ध्यर्थं स्वक्रियाशक्तिस्तत्र प्रयोजनीया. ननु किमेतावता क्लेशेन; पूर्वमेवायमुपद्रवः कथं न विचारितः? तत्राह **लोकेशमानिन** इति– अहमेव लोकेश इति स्वात्मानं मन्यते न त्वधिकारिणमिति. ननु वस्तुत एवायं लोकेश इति चेत्, तत्राह **मौढ्यादि**ति, न ह्यधिकारीशो भवति. एतदुपपादितं "स वै पतिः स्यादि"त्यत्र. स एक एवेतरथा मिथो भयमित्यत इन्द्रो नेश्वरो, **मौढ्यादे**व तथा मन्यते. तस्य स मोहः **श्रीमदेन** जात**स्तमो**ऽज्ञानमेवातो **हरिष्ये** ॥१६॥

ननु किं तदज्ञानहरणेनेत्यत आह **न ही**ति.

न हि मद्भावयुक्तानां सुराणामीशविस्मयः।
मत्तोऽसतां मानभङ्गः प्रशमायोपकल्पते ॥१७॥

[1]**मद्भावः** शुद्धसत्त्वं देवत्वं वा पूज्यत्वमैश्वर्यं वा. षण्णां[2] यत्र स्थितिस्तत्राज्ञानं न तिष्ठेदित्यन्यथा स न मद्भावः[3] स्यात्. भक्तिस्तु नात्र विवक्षिता विस्मयसामानाधिकरण्याभावादत ऐश्वर्यसत्त्वादेरज्ञानसहकारित्वं न युक्तमित्युभयोरप्यन्यतरनिराकरणे कृपालुत्वात् तम एव हरिष्ये. **ईशा** वयमिति विशेषेण **स्मयो** गर्वो न हि लोकेऽपि भवति, जाते वा सोऽधिकारी स्थाप्यते. लोकन्यायेन त्वकरणं कृपालुत्वादेवाक्लिष्टार्थं च. ननु मानभङ्गापेक्षयाधिकाराभाव एव श्रेष्ठ इति चेत्, तत्राह **मत्तोऽसता**मिति. यद्ययं मानभङ्गोऽन्यतः स्यादयुक्तं स्यात् लज्जाकरश्च भवेत्. **मत्तः** सर्वेश्वरात् **मानभङ्ग** उचित एव नात्यन्तं लज्जाकरः. यद्यप्येक एवेन्द्रस्तथा भवेत् तदा निराकर्तव्यः स्यात्; सर्व एव तथा जाता इति प्रधानशिक्षया सर्व एव शिक्षणीयाः. तदा**हासता**मिति, सर्व एव लोकपाला असन्तो जाता इति. अन्यथाऽन्योप्येतादृश एव स्यात्, ततोऽनवस्था भवेत्. तस्मादसतां **मानभङ्ग** एकद्वारा कृतः सर्वेषामेव **प्रशमाय** भवत्यु**प** समीपे च **कल्पते** शीघ्रं च भवति, प्रत्येककरणे बहु कर्तव्यं स्यात्. एतद् राजमन्त्रणम् ॥१७॥

नन्वेतेभ्य एव आवश्यकत्वाल्लाघवादिदानीमेव कथं न मुक्तिर्दीयते? मानभङ्गस्तु प्रकारान्तरेणापि भवति गोवर्धनस्य तूद्धरणमलौकिकं ज्ञानोपदेशो वा कर्तव्योऽलौकिकं सामर्थ्यं वा देयं बृहस्पतिद्वारेन्द्रो वा नि[4]वारणीयोऽत एतावति प्रकारे सति गोवर्धनोद्धरणमेव कुतः क्रियत इत्याशङ्क्याह **तस्मा**दिति.

---

[1] सद्भावः. [2] षण्णां हि धर्माणां यत्र. [3] मद्भक्तः. [4] लुप्तम्.

तस्मात् मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम्।
गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः[1] ॥१८॥

अहमेव **शरणं** यस्य, नापि ज्ञानं नापि भक्तिरन्यथावतारप्रयोजनं न स्यात्, पुष्टिमार्गश्च न भवेत्. तत्रापि **गोष्ठं,** न हि गाव उपदेशयोग्याः. इदानीं तु मुक्तिर्भक्तिमार्गविरोधिनी, तदाह **मन्नाथ**मिति, अहमेव **नाथः** स्वामी यस्यातः[2] स्वामिसेवकभावनाशकत्वात् नेदानीं मुक्तिर्युक्ता. किञ्च **मत्परिग्रह**मिति, **मम परिग्रहो** यत्र. मया सर्वे सञ्जाता एव परिगृहीतास्तत्र यद्येकोऽप्यंशो गच्छेत् तदा प्रतिज्ञाविरोधः स्यात्. तथा सति विशेषाभावात् सर्वनाश एव भवेदतो यथा ते जीवाः परिगृहीता एवं[3] तेषां देहा अप्यतो **गोपाये.** साधनं तु **स्वात्मयोगेने**ति, पर्वतधारणे योगमायायाः करणत्वमेतेषां सर्वथा रक्षायां स्वात्मयोग एव. यथा वायुनिरोधे

टिप्पणी

गोपाये स्वात्मयोगेनेत्यत्र, **पर्वतधारण** इत्यारभ्य **भविष्यन्ती**त्यन्तम्. अत्र हि द्वयं कार्यम्– आसाराद्रक्षा पर्वतधारणेन, एतेषां जीवदेहादिरक्षा च. अन्यथा पर्वतधारणेऽपि प्रलयकालीनमेघानां स्तनितादिभिरेतत्प्राणस्थितिर्न स्यात्. तदेतदुक्तं **पर्वतधारण** इत्यारभ्य **योग एवे**त्यन्तेन. तेनात्मयोगेन गोपाये. स्वात्मयोगेन गोपाय इति मूलार्थो विवक्षितः, अन्यथा **स्व**पदं न वदेत्. अथवा स्वश्चात्मयोगश्च तयोः समाहारस्तथा. युज्यते फलमनेनेति **योगः** साधनं सामर्थ्यं शक्तिरिति यावत्. आत्मनः सा योगमायैवेति सैवोक्ता. एवं सति स्वेन तत्प्राणादिरक्षा स्वरूपानन्ददानेन. तदुक्तं 'क्षुत्तृड्व्यथामि'त्यनेन मूले. तथाचाद्रिधारणं तेनासाराद्रक्षेति भावः ॥१८॥

लेखः

तस्मान् मच्छरणमित्यस्याभासे **अलौकिकं सामर्थ्य**मिति, "ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य" इति मते इव जीवानां देहादिकं विनैव लीलाकरणसामर्थ्यमित्यर्थः. एतस्य समाधानं **मत्परिग्रह**मित्यनेन भविष्यति, **बृहस्पतिद्वारे**त्यस्य समाधानं **स्वात्मयोगेने**त्यनेन. एवम्प्रकारेण न तु प्रकारान्तरेणेत्यर्थः. व्याख्याने. **नापि भक्तिरि**ति. ज्ञानोपदेशकथनेन "ज्ञानयोगश्चे"त्यादिवाक्यैस्तयोरैकार्थ्याद् भक्तिदानमप्याक्षिप्तमेवेति ज्ञेयम्. **स्वात्मयोग एवे**ति,

---

[1] आस्थितः इत्यपि पाठः. [2] यस्येत्यतः. [3] एवमेतेषां.

इन्द्रियाणि सर्वोपद्रवरहितानि भवन्ति तथैतेष्वहमात्मानं **स्थापयिष्यामि**. ततो **मयि स्थिता** मदभ्यन्तरस्थितपूर्वभुक्तान्नभोजिनो भूत्वा **सुखिता भविष्यन्ती**त्ययमेव पूर्वकृतभोजनोपयोगः. ननु [1]किमेतावत्क्लेशेन? तत्राह **सोऽयं मे व्रत आहित** इति.

शरणागतसंरक्षा सर्वभावेन सर्वथा ॥(६)॥
"कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति" ॥
"सङ्ग्रामे च प्रपन्नानां तवास्मीति च यो वदेत् ॥(७)॥
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम" ॥

तस्मात् सर्वथा स्वव्रतं[2] पालनीयमिति स्वधर्मनिर्वाहार्थमेव **गोपाये**. नन्वेतद् व्रतमेव किमिति गृह्यते ? तत्राह**ायं व्रतः** पूर्वमेव **मयाहितः** स्वीकृत **आस्थितो** वाऽतो गृहीतस्य त्यागाभावात् पालनमेवोचितम् ॥१८॥

लेखः

स्वात्मनः स्वरूपस्य **योग** एतेषु स्थापनमित्यर्थः. समाहारपक्षे मूलस्थ**स्व**पदस्यैव विवरणमिदम्, अव्यापारस्य करणतासम्भवात्. **स्वं** स्वात्मनो **योगः** स्थापनमित्यर्थः. व्यापारवतः करणत्वमते एतादृशप्रयोगेषु लक्षणेत्याद्यन्यत्र विस्तरः. स्वरूपस्थापनेन रक्षणं व्युत्पादयन्ति **यथे**ति. **वायोर्निरोधे** प्राणायामैरन्तःस्थापने इन्द्रियाणां वाय्वधीनत्वा**दिन्द्रियाण्युपद्रवरहितानि** बहिर्गमनरहितान्यन्तर्निष्ठानि भवन्ति. **तथा** मत्स्वरूपस्यैतदन्तःस्थापने एतेषां मदधीनत्वादेतेऽन्तर्निष्ठा भविष्यन्तीत्यर्थः. **आत्मानं स्थापयिष्यामि** तदा एते उपद्रवरहिता अन्तर्निष्ठा भविष्यन्तीति शेषः. **तत** इति, एतेषामन्तर्निष्ठत्वादन्तश्च मम स्थितत्वात् **मयि स्थिता** मन्निष्ठा इत्यर्थः. **सुखिता** इति, मद्भुक्तान्नप्रभावरूपसामर्थ्येन स्तनितादिप्रतिघातरहिता इत्यर्थः. **इती**ति, एवं स्वात्मयोगेन रक्षेत्यर्थः ॥१८॥

कारिकार्थः

तस्मान् मच्छरणं गोष्ठमित्यत्र शरणागतसंरक्षेत्यादि स्फुटम् (६-७). अत्रैव **प्रथमम**ित्यादि. एतच्च विस्तरेण व्याख्यातं टिप्पण्याम्, अक्षरार्थस्तु स्फुट एव (८-९). **अन्यथे**त्यादि. **अन्यथा** विशेषाङ्गीकाराभावे इन्द्रार्थमुद्दिष्टं **भगवान्** कथं

---

[1] °मेतावता. [2] °व्रजं.

प्रथमं क्लेशसम्बन्धः पूर्वपाषण्डधर्मतः ॥(८)॥
शरणागमने बुद्धिर्यागानुष्ठानतोऽभवत्[1] ।
मर्यादा[2]स्थापनार्थाय शरणागतिवर्णनम् ॥(९)॥

टिप्पणी

"तस्मान्मच्छरणं गोष्ठमि"ति वाक्योक्त्यनन्तरं प्राप्ताशङ्कानिरासायाहुः **प्रथमं क्लेशसम्बन्ध** इत्यारभ्य **ततो भवे**दित्यन्तम्. नन्वीदृक्परिग्रहे नन्दादीनामन्यभजनमसम्भवि. कथञ्चित्सम्भवे वा ततो निवर्तनमेवोचितम्, न तु यागोपदेशोऽपि, स्वरूपेणैवैतत्परिग्रहात्साधनानन्तरान[3]पेक्षणात्. न चाधुनैवायं परिग्रह इति वाच्यं, "स्वगोकुलमनन्यगतिमि"त्यादिवाक्यैः सार्वदिकत्वात्. किञ्च, स्वस्य सर्वज्ञत्वेन व्रजपरिग्रहस्य च पूर्वसिद्धत्वेन शरणागमनप्रार्थनपर्यन्तं तूष्णींभावोऽनुपपन्न इति चेत्तत्राहुः **प्रथमम**ित्यादि. अत्रायं भावः. अत्र परिग्रहेणैव सर्वं न तु सोऽप्यन्यसाधनसाध्य इति ज्ञाप्यते. एवं सति पूर्वं विपरीतसाधनवत्त्वेऽपि स्वपरिग्रहेणैव तन्निवर्तनोक्तौ तत्सम्पद्यते, न तु पूर्वमेव तदभावोक्तौ. अत एवेतरसाधनासाध्यत्वोक्तिपूर्वकं "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इति श्रुतिरप्याह. इदमेवोक्तं **प्रथमं क्लेशे**त्यर्धेन (८).

यागोपदेशप्रयोजनमाहुः **शरणागमन** इत्यादि. अन्यथा भगवद्वचनादिन्द्रयागे त्यक्तेऽस्माभिः क्लेशः प्राप्त इत्यसूयैवोत्पद्येत. तथा सति सर्वो निरोधो व्यर्थः स्यात्. परिग्रहस्य स्वतः प्राबल्यज्ञापनायैतेषां लोकसाधारणी रीतिर्यत उच्यते अतो नासूयानुत्पत्तिशङ्कापि. पूर्वं देहेन्द्रियादीनामन्यत्र विनियुक्तत्वादपि तत्सम्भवः. अत एव तादृशत्वे इन्द्रियादीनां निरोधो न सम्भवतीति स्वकर्मणि विनियुक्तवांस्तानि तद्वस्तूनि च. तथा सति पूर्वदोषापगमात्प्रभौ न दोषारोपः, तच्छरणागमने च बुद्धिरभूत्. न च स्वरूपबलेनैव परिग्रहादेतन्नैरर्थ्यमिति वाच्यं, परिग्रहान्तःपातित्वादस्य. परिग्रहो हि तेषां तदीयस्य च वाच्यः, तेषां च परिग्रहीतृनिष्ठत्वाभावे परिग्रहस्वरूपासम्भवात्. न च शरणागमनेन परिग्रहोऽन्यथासिद्ध इति वाच्यं, तस्यैव रक्षाहेतुत्वात्. **शरणागतिवर्णनं** तु भगवत्परिगृहीता भगवन्तमेवैहिके पारलौकिके चार्थे प्रार्थयन्ति नान्यमिति भक्तिमार्गीयमर्यादाज्ञापनार्थं, परिग्रहोऽप्यनेन सिद्ध इति ज्ञापनार्थं च.

---

[1] °तो भवेत्. [2] °रक्षणा°. [3] साधनान्तरान° मू. पा.

अन्यथान्यगृहीतार्थं गृह्णीयाद् भगवान् कथम् ।
अतो यागोपदेशश्च दूरोपायतया मतः ॥(१०)॥

टिप्पणी

अन्यथेन्द्रापराधेऽनिष्टं दृष्ट्वा "अतः परं त्वद्यागमेव करिष्यामोऽस्मान् रक्षे"तीन्द्रमेव प्रार्थयेयुः. इदमेवोक्तं **मर्यादास्थापनायेत्यनेन.** अथवा मादकार्थमत्तस्येतरागणनवत् परिग्रहस्वभावेनैव "को वा वराक इन्द्रोऽस्माकं कस्य वा भयमि"ति स्मयेन प्रभुमपि चेन्न प्रार्थयेयुस्तदापि रक्षणीया एव स्युः, परन्त्वेतद्भावानुसारेणैव. तथा सति गोवर्धनोद्धरणं न स्यात्, वृष्टिनाश एव कर्तव्यः स्यात्. एवं सति गोवर्धनोद्धरणेऽन्यापेक्षाराहित्यपूर्वकप्रियेक्षण-केवलभगवदीयत्व-माहात्म्यज्ञान-'गोविन्द'नामधारणाभिषेकादिलीला यास्तासामननुभवोऽसम्भवश्च स्याद्, एतज्जनितनिरोधश्च न स्यात्. तथा सत्येतन्निरोधार्थमेव सर्वकरणमिति नियमरूपा या मर्यादा सा भज्येत अतस्तद्रक्षणाय तथेत्यर्थः. किञ्च अस्य साधनप्रकरणत्वात् साधनमार्गानुसारेण या लीला कृता सैवात्रोच्यते. अतोऽन्ययागनिषेध-स्वयागकारण-शरणागमन-तदनन्तररक्षणादिकथनं च युक्तमिति भावः (९).

विपक्षे बाधकमाहुः **अन्यथेति.** य"द्येतान्सर्वतः पृथक्कृत्यात्मसात् करिष्यामी"तीच्छयैव यागभङ्गादिकं न कृतं स्यात् तदेन्द्रार्थमुद्दिष्टत्वेन तच्छेषीभूतमन्नं नोरीकृतं स्याद्, अन्येनाप्यन्नेन गोसवसम्भवात्. तथा सति गोकुले तदीयोंऽशः स्थापित एव भवेत्. अत एव प्रभुणोक्तं "य इन्द्रयागसम्भारास्तैरेवायं मखः साध्यताम्, नान्यैरि"ति. अतः केवलात्मसात्करणेनाग्रे केवलस्वरूपानन्ददानार्थमेव यागोपदेश इत्याहु**रतो यागोपदेश** इत्यादिना. किञ्च, एवमनन्यभक्तिमार्गः सिध्यति, अन्यथान्यसंवलितैव सा स्यात्. यावति कृते भक्ताः कालकर्मादिभ्यो मुक्ताः सन्तः केवलं स्वीया भवन्ति तावति क्रियमाणे सति

कारिकार्थः

गृह्णीयात् ? अतः केवलात्मसात्करणेनाग्रे स्वरूपानन्ददानार्थमेव यागोपदेश इत्याहुः **अतो यागोपदेशश्चे**त्यादिना. किञ्चैवमनन्यभक्तिमार्गः सिध्यति अक्लिष्टकर्मत्वं च स्यादित्याहुः **भक्तिमार्ग** इति (१०).

भक्तिमार्गस्तथाक्लिष्टकर्मत्वं च ततो भवेत् ॥

अतो भगवानेवं विचार्य तान् प्रति तथोक्त्वा विश्वासार्थं श्रुतिविरोधपरिहारार्थमाधिदैविकसम्पत्त्यर्थं मायागोवर्धनादीनां प्रबोधनार्थं च तथोक्त्वा गोवर्धनोद्धरणं कृतवानित्याहे**त्युक्त्वे**ति.

इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलम् ।
दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः ॥१९॥

अयं गोवर्धन उत्तोलितः संश्चलः स्यात्. तथा सति स्वरूपनाशो भवेदचलो हि सोऽत **एकेन हस्तेन गोवर्धनमचलं** कृत्वा **दधारे**ति सम्बन्धः. गा वर्धयतीति **गोवर्धन** आधिदैविकस्य नामेति पूर्वं [१]व्यवस्थापितः. स चलोऽपि भवेत्.

टिप्पणी

यदानुषङ्गिकमिन्द्रमानभङ्गादिकं भवति तद् भवतु नामे**त्यक्लिष्टकर्मत्वं** च स्यादित्याहु**र्भक्तिमार्ग** इति (१०$\frac{१}{२}$).

इत्युक्त्वैकेन हस्तेनेत्यस्याभासे, **विश्वासार्थमि**त्यादि. सार्धेनाद्येन गोपानां रक्षिष्यत्येवेति विश्वास उत्पादितः. स्ववचनकृतिहेतुकत्वज्ञाने सत्यवश्यं तत्प्रतिकृतिर्भवतीति तज्ज्ञापनाय**यापर्ता**वित्याद्युक्तम्. यतो वचनेन यागे कृते प्रत्यक्षं देवो दृष्टः. तदुक्तं "कृष्णस्त्वन्यतममि"त्यनेन. इन्द्रदमने क्रियमाणे "त्विन्द्रस्य युज्यः सखे"ति **श्रुतिविरोधो** भवेत्. तत्र श्रीमदहरणोक्त्या हितकर्तृत्वेन स **परिहृतः**. आधिदैविकस्य सर्वत्रैव भगवद्रूपत्वात् तद्युक्तस्य च मदासम्भवादस्य च तद्युक्तत्वात् तद्रहितत्वेन मानभङ्ग **आधिदैविक**सम्मत एवेति ज्ञापनायोक्तं "न हि मद्भावयुक्तानामि"ति. अन्यथा 'मद्भावयुक्तानामि'ति न वदेदिति भावः. "गोपाये स्वात्मयोगेने"त्यनेनोक्तरीत्या तयोः **प्रबोधनम्. आदि**पदेन गोवर्धनस्थवृक्षपक्ष्यादय उच्यन्ते. तेषामावरणाभावान्नाशस्य चानिष्टत्वात् तेष्वपि स्वयोगो ज्ञाप्यते. अन्यथे**त्युक्त्वा दधारे**ति न वदेत्, वचनं विनापि गोवर्धनोद्धरणेन रक्षासम्भवादिति भावः ॥१९॥ ॥ इति द्वाविंशोध्यायः ॥

लेखः

इत्युक्त्वैकेनेत्यत्र **पूर्वं व्यवस्थापित** इति, "एषोऽवजानतो मर्त्यानि"त्यत्र

---

[१] °स्थापितम्.

तस्याप्यचलता सम्पादिता धारणार्थमेकया क्रियाशक्त्या पालनलक्षणयान्यथा सेवायामपि प्रवृत्तश्चेच्चलनं स्यात्. अथवाल्पो **गोवर्धनो** लम्बो विकृतश्च **तमेकेन हस्तेन** यादृश उद्धर्तव्यस्तादृशं कृत्वा पश्चाद् **दधार**. एवं सति क्लेशो भवेत्, किं वा प्रयोजनमित्याशङ्क्याह **लीलये**ति, लीलायां क्लेशो रसाय भवति, लीलामात्रेण कृतमित्यक्लेशश्च. ननु सर्वेश्वरो भगवान् कथमेवमचलं चलं विधाय स्वतःस्थितमन्यथाकृत्वा पालनं [1]कृतवान्, प्रकारान्तरेणापि पालनसम्भवात् ? तत्राह **छत्राकमिव बालक** इति, यथा बाला लीलायां छत्राकं स्थिरमपि राजलीलां बोधयितुं तत उत्पाट्य मस्तकोपरि स्थापयन्ति. तथा सति बाललीला सा भवेदन्यथा मर्यादाभङ्गो दोषाय स्यादत एवेन्द्रो न निवृत्तः. पौरुषस्याप्रकटितत्वादनायासेऽपि दृष्टान्तः. वस्तुतो रक्षा भगवतैव कृता न तु गोवर्धनेनाप्युद्धृतेन. न हि छत्राकं क्वचिद् वृष्टिं वारयति वृष्ट्या नाशसम्भवाच्चातोऽप्रयोजकत्वमपि ज्ञापयितुं दृष्टान्तः. तथोद्धृतवान् यथा मध्ये गर्तो भवति प्रान्तभागश्चोन्नतो गर्ताधिकप्रदेशे च तद्गता छाया ॥१९॥

एवं धृत्वा शरणागतानाह **अथे**ति.

अथाह भगवान् गोपान् हेऽम्ब तात व्रजौकसः ।
यथोपजोषं विशत गिरिगर्तं सगोधनाः ॥२०॥

उपायं कृत्वैव समाधानवचनमुक्तवान्न तु पूर्वमित्यानन्तर्यार्थोऽथशब्दः. **भगवानि**ति पर्यवसानपरिज्ञानम्. **गोपानि**ति धर्मपरान्, अन्यथा भगवद्वाक्ये विश्वासो न भवेद् विपरीतक्लेशानुभवात्. अत "स्तान् प्रत्याहे"ति वक्तव्ये **गोपानाहे**त्युक्तम्. तेष्ववान्तरभेदं वक्तुं स्थानविशेषनिर्देशार्थं स्नेहेन विशेषतः सम्बोधयति **हेऽम्ब हे तात हे व्रजौकस** इति. राजसादित्रैविध्यं च प्रदर्शितं सर्व एव पाल्यन्त इतिज्ञापनार्थम्. **यथोपजोषं** यथासुखं **गिरिगर्तं विशत**. सर्वेषामेव स्थितौ महत् स्थानमस्तीति [1]बोधितम्. **गोधनसहिता** गाव एव धनानि येषां गोभिर्धनैश्च सह वा ॥२०॥

उपरि मद्धस्तं दृष्ट्वा[2] त्रासो न कर्तव्य इत्याह **न त्रास** इति.

न त्रास इह वः कार्यो मद्धस्ताद्रिनिपातनात् ।
वातवर्षभयेनालं तत्त्राणं विहितं मया ॥२१॥

इहास्मिन् गर्ते प्रविष्टै**र्मद्धस्तादद्रिपातना**द्धेतो**स्त्रासो न कार्यो** न पतिष्यति यतः. ननूभयोर्भययोरेकमङ्गीकर्तव्यं, ततो वरं वृष्टिभयमेवास्त्वित्याशङ्क्याह **वातवर्षभयेनालमि**ति. वातवर्षभयं न कर्तव्य**मलं**शब्दो निवारणेऽतस्तद्भयं मास्त्वत्र तु शङ्का न कर्तव्या. आगन्तव्यमित्याशङ्काभावमुपपादयति **तत्त्राणं विहितं मये**ति, **तस्य** भयस्य **त्राणं** रक्षणं प्रतीकारस्तद् **मया विहितं**, न ह्युपायः कदाचिदप्यनुपायतामापद्यते, **मये**ति वचनात्, न भ्रान्तेन कृतं, कृतत्वात् न कर्तव्यम् ॥२१॥

ततस्ते तथैव कृतवन्त इत्याह **तथे**ति.

तथा निर्विविशुर्गर्तं कृष्णाश्वासितमानसाः ।
यथावकाशं सधनाः स[3]प्रजाः सोपजीविनः ॥२२॥

पतनभयाभावार्थमाह **कृष्णाश्वासितमानसा** इति. **यथावकाशमि**त्युक्तार्थस्थापनम्. **सधना** गोसहिताः[4] पुत्रादिसहिता **उपजीवी** सेवकादिर्विप्रादिश्च तत्सहिताः ॥२२॥

ततो वृष्टिः सप्तरात्रं जाता, भगवतो गुणानां च मर्यादायां प्रतीक्षार्थम्. यद्यग्रेऽपि भवेत् म्रियेतैवेन्द्रो मेघाश्च, तदुपरि सहनं भगवतो नास्त्यत एव यो

लेखः

"गवां शर्मणे" एतन्नमस्कारकथनेनेत्यर्थः. **अन्यथे**ति, अचलत्वसम्पादनाभावे भगवता चालनेन चलनधर्माविभवि, अन्यार्थं चलनाभावेपि हरिदासवर्यत्वात् सेवाप्रवृत्तौ, **चलनं स्यादेव**. अचलत्वसम्पादने त्वचलत्वाविरोधेन या सेवा "पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूल"प्रकटनरूपा तामेव करिष्यतीत्यर्थः. भगवता अचलत्वं सम्पाद्यैवोत्थापनात् न चलत्वमिति भावः ॥१९॥

---

[1] पालितवानिति.

लेखः

क्षुत्तृड्व्यथामित्यस्मात् पूर्वं **प्रतीक्षार्थमि**ति, "सप्तसु मध्ये एकोऽपि चेदुपेक्षेत तदा सर्वथोपद्रवं करिष्यामी"ति सप्तानां प्रतीक्षार्थमित्यर्थः. **तदुपरी**ति, अतः परं

योजना

क्षुत्तृड्व्यथामित्यत्र सप्तदिवसधारणस्य तात्पर्यनिरूपणे **ततो वृष्टिः सप्तरात्रं जाता भगवतो गुणानां च प्रतीक्षार्थमि**ति. अत्रायमभिप्रायः– शक्तिमान् हि

---

[1] ज्ञापितम्. [2] °वापि. [3] °न्र°. [4] °गोधन°.

भगवदीयेभ्यो विचार्यापकारं करोति स सप्तरात्रं प्रतीक्षते. एतन्मध्ये चेद् भगवता परिपालितस्तदा न करिष्याम्युपेक्षितश्चेत् करिष्यामीत्यविचार्योपद्रवकर्ता तु सप्तरात्रं करोति. यदि तावत्कालं [१]जीवितस्तदा निवर्तते स्वनाशभयात्. एवं व्यवस्था सर्वत्र.

लेखः

रक्षकाभावात् नष्टा एव भविष्यन्तीत्युपद्रवकर्तारमेव मारयेदित्यर्थः. **अत्राविचार्योपद्रवकर्ता** इन्द्र इति ज्ञेयम्.

योजना

शक्तिभिः सर्वं करोति. यथानेकशस्त्रवान् यथासौकर्यमेकैकेन शस्त्रेण मारकान् परिहृत्य दीनान् रक्षति एवमैश्वर्यादिषड्गुणवान् भगवान् प्रत्यहमेकैकेन गुणेन वृष्ट्यादिकृतदुःखं परिहृत्य श्रीगोकुलं रक्षितवान्. एवं षट्सु दिनेषु षड्भिर्गुणैः रक्षा, सर्वगुणवैशिष्ट्येन यद् रक्षणं तद् धर्मिरूपेण रक्षणमेवं सप्त प्रकारा रक्षणे. तत्र प्रथमदिवसे ऐश्वर्येण रक्षणे जायमाने एकस्मिन् दिने रक्षित्वा द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा श्रीकृष्णो व्रजस्योपेक्षां करिष्यति तदा व्रजनाशो भवितेत्याशयात् प्रलयकर्त्रीं वृष्टिं शक्रः सम्पादितवान्. सेयं **भगवतो गुणानां च प्रतीक्षा** नाम. ततोऽष्टमदिवसे कुतो वृष्टिर्नाभूदित्याशङ्क्य तदाशयं विवृण्वन्ति **तदुपरि सहनमि**त्यादिना. **तदुपरी**ति गुणगुणिकृतरक्षानादरेण सप्तदिवसोपरीत्यर्थः. अयमाशयः– गुणषट्ककृतरक्षामविचार्य सप्तमदिवसे वृष्टिः कारिता. एवं यदि धर्मिरूपेण कृतां रक्षामविगणय्याष्टमदिवसे वर्षेत् तदा धर्मिणोऽनादरे भगवानिन्द्रं मारयेत्. तदुक्तं **यद्यग्रेऽपि तद् भवेत् म्रियेतैवेन्द्रो मेघाश्चे**त्यनेन. एवं सति इन्द्रानुजिघृक्षया न तादृशीं बुद्धिं हरिरुत्पादितवान्. अपि तु सद्बुद्धिं शक्राय दत्तवान्, यया सप्तमीं रक्षामवलोक्य वासवो वृष्टिं वारितवान्. तदग्रे वक्ष्यन्ति "सप्तमदिवसस्य रात्रिशेषे वारणमि"ति. **अत एवे**त्यारभ्य **एवं व्यवस्था सर्वत्रे**त्यन्तम्. **विचार्ये**ति, विचार्योपद्रवकर्ता त्वनेन भगवद्भक्तेनायमपराधः कृत एतस्मै दण्डो देयो न वेति सन्दिह्य भगवता यस्य रक्षार्थं यत्नः कृतस्तस्मै दण्डो न देय इति निश्चिनोति, ततो न दण्डयति. एवं सप्तरात्रं प्रतीक्षणं भगवतो गुणानां च.

---

१. जीवितं.

ततो भगवान् सप्तरात्रं तथा स्थित इत्याह **क्षुत्तृडि**ति.

क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वा तैर्व्रजवासिभिः।
वीक्ष्यमाणो दधावद्रिं सप्ताहं नाचलत् पदात् ॥२३॥

क्षुत्तृड्भ्यां जायमानां **व्यथां** सोढ्वा **सुखस्य** निद्रादेरप्य**पेक्षां** त्यक्त्वा

लेखः

क्षुत्तृडित्यत्र **हित्वे**त्यस्यैव विवरणं **सोढ्वे**ति, न तु पदान्तराध्याहारः, अग्रे तथान्वयकथनात् ॥२३॥

योजना

अत्र **विचार्यो**पद्रवकर्ता देवादिर्ज्ञेयो, यस्य भगवत्कृतभक्तरक्षाया भक्तोपेक्षायाश्च ज्ञानमस्ति, न तु यः कश्चित् साधारण इति ज्ञेयम्. तथा च सप्तरात्रमध्ये यदा कदाचिद्रक्षोपाये भगवता कृते भगवद्रक्षितस्य नाशाभावमवगत्य विचारकुशलस्तु भक्तान् नापकरोति. ननु यदा कश्चिद् भक्तानुपद्रावयेत् तदा भगवान् पालयेदतः पूर्वमेव कथं ज्ञायेत यदयं भगवता रक्षित उपेक्षितो वेति चेत्, न, उपद्रवसम्भावनयापि भक्तरक्षार्थम् उपायकरणात्, "प्राग्दिष्टं भक्तरक्षायामि"ति नवमस्कन्धे शुकवाक्यात् उपद्रवशङ्कयैव अम्बरीषभूपभक्तरक्षार्थं चक्रस्थापनस्य सिद्धत्वात्. भगवत्कृततादृग्रक्षावबोधो देवादीनामलौकिकप्रकारेण जायत एव. अत एव चेतसा भगवत्स्मरणमनेन कृतमनेन न कृतमिति ज्ञानं यमदूतानामुत्पद्यते. अन्यथा भगवत्स्मर्तॄन् कथं न नयन्ति कथं वा भगवत्स्मरणरहितान् नयन्ति? तदुक्तं "जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दं कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोकृतविष्णुकृत्यानि"ति षष्ठस्कन्धे यमेन. तथा च देवादीनाम् अलौकिकप्रकारेण भगवत्कृतरक्षोपेक्षोभयज्ञानं मन्तव्यम्. एवं सति **विचार्यो**पद्रवकर्ता तु **सप्तरात्रं प्रतीक्षत** इति यदुक्तं तत्र विचार्योपद्रवकर्ता तु देवादिर्ज्ञेयः, अलौकिकद्रष्टृत्वात्. **अविचार्योपद्रवकर्ता त्वि**ति यथेन्द्रस्तथेत्यर्थः. स्पष्टमेतद्, इह विचार्योपद्रवकरणे सप्तरात्रप्रतीक्षोक्ता, अविचार्योपद्रवकरणे सप्तरात्रपर्यन्तं करणमिति यदुक्तं तत्र न सप्तरात्रपर्यन्तमेव प्रतीक्षा सप्तरात्रपर्यन्तमेवोपद्रवकरणमिति नियमोऽस्ति, अपि तु सप्तरात्रपर्यन्तं प्रतीक्षा सप्तरात्रपर्यन्तमुपद्रवश्चेति परमावधिरुक्त इति ज्ञेयम्.

क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वेत्यत्र व्यथायास्त्यागासम्भवात् पदान्तरेण

तैर्व्रजवासिभिर्निरीक्ष्यमाणो भगवानद्रिं **दधौ**. न दीर्यत इत्य**द्रिः**; सोपि वृष्ट्या मध्ये न दीर्णो भगवानपि **पदादपि न चलितः**. अत्र **हित्वेत्यनेनैव** सम्बध्यते **क्षुत्तृड्व्यथामि**ति, दर्शनेनान्नभोजनेन वान्यथा गोपानां कथं धैर्यं भवेत् ? एवं सप्तरात्रं धृत्वा तान् व्रजस्थान् सर्वेभ्यः पृथक्कृत्य स्वीयानेव कृतवानिति निरूपितम्. सप्ताङ्गानि प्राणिनो भवन्ति— देवर्षिपितर आत्मात्मीयावैहिकः पारलौकिकश्चेति. यद्येतेषां मध्ये कश्चिदप्येतान् पालयेत् तदा तेषां [1]वा भवेयुर्यदि ते सर्व एवाशक्ताः प्रतिपक्षा वा तदा नातः परं तेषां सम्बन्ध इति. अत एव प्राणान्तःकरणधर्मत्याग उक्तस्तेषां शुद्धभगवद्भावे बाधकत्वात्. एतेन प्रभुस्वरूपातिरिक्तं स्मृतवन्तोऽपि

योजना

सम्बन्धः कर्तव्य इत्याहुः **क्षुत्तृड्भ्यां जायमानां व्यथां सोढ्वे**ति. **सोढ्वे**त्यध्याहार्यम्. अस्मिन् पक्षे **सोढ्वे**तिपदाध्याहारदोषशङ्कया प्रकारान्तरेण व्याचक्षते **अत्र हित्वेत्यनेनैव सम्बध्यते क्षुतृड्व्यथामिती**ति. तथा च **क्षुत्तृड्व्यथां हित्वे**त्यन्वयं विधाय व्यथाया अपि त्यागो वाच्यः. व्यथात्यागः कथं सम्भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः **दर्शनेन अन्नभोजनेन वे**ति. **वीक्ष्यमाण** इति पदादासक्तिर्निरूपिता. सा च प्रपञ्चविस्मरणपूर्विकैव वाच्या, स्कन्धार्थनिरोधस्य तादृशत्वात्. अतो निखिलप्रपञ्चविस्मरणे क्षुत्तृडादिविस्मरणमर्थादायातमिति स एव 'त्याग'पदार्थः. **अन्नभोजनेन वे**ति, भगवत्कृतेनान्नकूटान्नभोजनेन वेत्यर्थः. भगवद्भुक्तस्य सर्वतृप्तिजनकत्वेन व्रजवासिनां सर्वेषां तृप्तिजर्तिति क्षुत्तृड्व्यथा-सुखापेक्षा-त्यागः युक्त एवेति भावः. अत एव प्रथमस्कन्धे "शाकान्नशिष्टमुपभुज्य यतस्त्रिलोकीं तृप्ताममंस्त सलिले विनिमग्नसङ्घ" इतिवाक्याद् भगवत्कृतभोजनस्य सगणदुर्वासस्तृप्तिजनकत्वमुपलभ्यते. **सप्ताङ्गानि प्राणिनो भवन्ती**ति **प्राणिन** इति षष्ठी, **प्राणिनो** जीवस्य हिताचरणे सप्ताङ्गानि भवन्तीत्यर्थः. सप्ताङ्गानि गणयन्ति **देवर्षिपितर** इत्यादिना. स्वयमपि स्वसामर्थ्येन स्वहितमाचरती**त्यात्मो**क्तः. **आत्मीयः** पुत्रादिः, **ऐहिकः** स्वदेहसम्बन्धिभिन्नः स्वरचितोपकारः, **पारलौकिको** यागादिधर्मः. एतैः सप्तभिर्यदा व्रजवासिनो न रक्षितास्तदा व्रजवासिनां नैतेषु कदाचिदपि प्रीतिसम्भवः किन्तु स्वरक्षके श्रीगोवर्धनधर एव प्रीतिर्व्रजस्थानां

---

[1] लुप्तम्.

नेत्युक्तं भवति; भगवद्रक्षणमेतादृशमिति च ज्ञापितम्. सपदि रक्षाग्रे च सुखमेतेन भविष्यतीत्यनुसन्धानेन वीक्षणे वीक्षणस्य तच्छेषत्वं स्यात्, तथा सति भक्तिमार्गीया सा रक्षा न भवेदिति सर्वमन्यथा स्यादत एव **तैरि**ति पूर्वोक्तं [1]केवलभगवदधीनत्वमेतादृग्रक्षणे हेतुत्वेन परामृष्टं, पारम्पर्यागतस्यापीन्द्रयागस्य भगवद्वचनमात्रेण पूर्वं त्यक्तत्वात्. **दधावि**ति 'डुधाञ् धारणपोषणयोरि'त्यस्य रूपं, ते**नाद्रिं** धृतवान् पोषितवांश्च. **सप्ताहमि**त्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया. **अहः**शब्दो रात्रिदिनवाची. अचलत्वस्थापनार्थं **नाचलदि**ति **पदादी**षदपि. गतिः पादस्य सहजेति स निर्दिष्टः ॥२३॥

तत इन्द्रो युद्धार्थं समागत्यालौकिकं दृष्ट्वा भीतः सन् मेघान् [2]न्यवर्तयदित्याह **कृष्णे**ति.

कृष्णयोगानुभावं तं निशम्येन्द्रोऽतिविस्मितः ।
निःस्तम्भो भ्रष्टसङ्कल्पः स्वान् मेघान् सन्न्यवारयत् ॥२४॥

लीलार्थमवतीर्णस्य सर्वयोगाधिपतेरप्रच्युतस्वरूपस्य **तं** [3]गोवर्धनोद्धरणलक्षण**मनुभावं निशम्य** श्रुत्वा मेघद्वा**रेन्द्रोऽतिविस्मितो** जातस्ततो **निःस्तम्भो** गतगर्वो **भ्रष्टसङ्कल्पो**ऽपि जातः स्वोत्कर्षमपि त्यक्तवान् मारयिष्यामीतिसङ्कल्पं च त्यक्तवांस्ततः **स्वान् मेघान् सम्यङ् न्यवारयत्** ॥२४॥

ततो यद् जातं तदाह **खमि**ति.

खं व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं च दारुणम् ।
निशम्योपरतं गोपान् गोवर्धनधरोऽब्रवीत् ॥२५॥

सप्तमदिवसस्य रात्रिशेषे निवारणम्. तत आकाशो **व्यभ्रो** जात **उदित आदित्यो** यस्य. एवमुपरितनवृष्ट्यभावं ज्ञात्वा **गोवर्धनं** धृत्वैव भगवान**ब्रवीत्, वातयुक्तं वर्षं च**कारात् शिलावर्षं मेघांश्च, **दारुण**मतिमारक**मुपरतं निशम्य, गोपानि**ति पूर्ववद् धर्मपरान् ॥२५॥

योजना

समुद्भूतेति ज्ञेयम्. **सप्ताहं नाचलत् पदा**दित्यस्य व्याख्याने **गतिः पादस्य सहजेति स निर्दिष्ट** इति, यथा व्रजवासिभिः सहजः क्षुत्तृड्रूपो धर्मो भगवदर्थं त्यक्तस्तथा प्रभुणापि स्वाभाविकश्चलनरूपश्चरणधर्मस्त्यक्तः, "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमि"तिवाक्यादिति भावः ॥२३॥

---

[1] केवलं. [2] पर्यवारयत्. [3] °रणमनुभावं.

भगवद्वाक्यमेवाह **निर्यातेति**.

निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सस्त्रीधनार्भकाः ।
उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥२६॥

त्रासं च **त्यजत** वातवर्षकृतम्. **गोपा** इति सम्बोधनं गवां पालनमावश्यकमिति. प्रथमतो बहिर्दृष्ट्वा पश्चात् सामग्री नेयेति शङ्कां वारयन्नाह **सस्त्रीधनार्भका** इति, स्त्रियो धनान्यर्भका बालाश्चेति तैः सहिता एव निर्गच्छत. यतो **वातवर्षमुपारतं निम्नगाः** सूक्ष्मनद्यो **व्युदप्रायाः** क्वचिद् [1]गभीर एवोदकं नान्यत्रेति. तेषां जिज्ञासाभावादेतदुक्तम् ॥२६॥

प्रवेशवदेव निर्गता अपीत्याह **ततस्त** इति.

ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वं स्वमादाय गोधनम् ।
शकटाटोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः ॥२७॥

तत्र सर्वं पृथगेव स्थितमिति ज्ञापयितुं **स्वं स्वं गोधनमादाय** सर्वे निर्गताः. **शकटानामाटोपकरणं** यथा भवति तथा; यथा निर्भया हृष्टा निर्गमने महान्तं सम्भ्रमं कुर्वन्ति तथा कृत्वा निर्गता इति तेषामानन्दः सूचितः. ततोऽन्येऽपि **स्त्रीबालस्थविराः शनैरेव** निर्गता अव्यग्राः ॥२७॥

सर्वेषु निर्गतेषु भगवत्कृतमाह **भगवानपीति**.

भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत् प्रभुः ।
पश्यतां सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया ॥२८॥

यथा ते स्वस्वकार्यार्थं निर्गता एवं **भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने** तस्यैव[2] स्थाने **पूर्ववदे**वानुपूर्वीं विधाय स्थापितवान्. अनेन प्रथनेनैकत्रकरणपक्षेऽपि यथापूर्वं स्थापितवानिति लक्ष्यते. अत्र स्थापने ग्रहणे वा न किञ्चिन्मायिकमिति ज्ञापयितुं **पूर्ववदे**व स्थापितवान्. तदाह **पश्यतां** [3]**सर्वभूतानामि**ति, यथा हस्तस्थितं पात्रं यथास्थानं स्थाप्यते तथैव **लीलया स्थापयामास** ॥२८॥

लेखः

निर्यातेत्यत्र **तेषामिति**, **तेषां** गोपानां विचारसामर्थ्याभावात् स्वयमेवोक्तमित्यर्थः. **जिज्ञासा**पदेन विचारः ॥२६॥

---

[1] गम्भीर. [2] स्वस्यैव स्थाने. [3] सर्वदिवानां.

एतद् भगवता लीलया कृतमपि लोके चेत् तथात्वेन न प्रसिद्धं स्यात् तदा[1] लीलात्वं न भवेदिति माहात्म्यदर्शनानन्तरमपि गोपानां पूर्ववदेव स्थितिमाह **तमिति**.

तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरम्भणादिभिः ।
गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन् मुदा दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिषः ॥२९॥

यदैव भगवान् गोवर्धनं स्थापयामास तदैव **तं** भगवन्तं **प्रेमवेगात् परिरम्भणादिभिर्यथा** यथावत् **समीयुः**. ते हि भगवदालिङ्गनार्थं प्रतीक्षन्त एव स्थिता यतः, [2]यतः प्रेम्णो वेगस्तेषु स्थितो; हृदये पूर्णं प्रेम बहिरपि निस्सरतीति प्रेम्णो [3]वेगः. अत एव **यथावद्** यस्य यथोचितं तथा स कृतवान्. प्रेम्णैव **नितरां भृताश्च गोप्यो**ऽपि. तथा विशेषमप्याह **सस्नेहमपूजयन्नि**ति, तैः सर्वैरेवायं देव इति ज्ञातस्तेन लौकिकीमपि क्रियां वैदिकीं कृतवन्तो, भावद्वयस्य विद्यमानत्वादतः स्नेहपूर्वकं पूजां कृतवन्तः. **मुदे**ति पूजायामुत्साहस्तेन लौकिकीत्वेनान्यथाबुद्धिर्न बाधिकेति सूचितम्. **दध्यक्षताद्भिरि**ति पूजासाधनानि– जलानि चरणक्षालनादौ, दध्यक्षता अलङ्कारार्थे, मार्जनार्था वापः. लौकिकी तद्देशप्रसिद्धेयं पूजा– दध्ना तिलकं दत्वा तदुपर्यक्षतान् स्थापयित्वाप उपरि भ्रामयित्वा पिबन्तीति. **सदाशिषश्च युयुजु** ''जीव पालये''त्यादिरूपाः. सन्तोषादेव न तु स्वाधिकारेण, देवत्वेन ज्ञातत्वात् ॥२९॥

एवं साधारणीं [4]प्रतिपत्तिमुक्त्वा चतुर्भिः कृतां [5]विशेषप्रतिपत्तिमाह **यशोदेति**.

यशोदा रोहिणी नन्दो रामश्च बलिनां वरः ।
कृष्णमालिङ्ग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ॥३०॥

आदौ स्त्रीनिर्देशः स्नेहाधिक्याद्, अनयैवानुपूर्व्या [6]स्नेहतारतम्यमपि ज्ञातव्यम्. **च**कारात् श्रीदामादयोपि. **बलिनां** मध्ये **वर** इति बलभद्रविशेषणं तस्याप्याश्चर्यमेतदिति ज्ञापयति. **कृष्णं** सदानन्दम्. एते ह्यन्तरङ्गाः ज्येष्ठाश्चात **आलिङ्ग्याशिषो युयुजुः स्नेहेन** च **कातरा** जाताः ॥३०॥

माहात्म्यदर्शनाद् [7]देवतानामपि स्वापराधनिवृत्त्यर्थमुत्सवकार्यमाह **दिवीति**.

---

[1] तथा. [2] स्थिता यतः प्रेम्णो. [3] वेगेन. [4] प्रपत्ति°. [5] °प्रपत्ति°.
[6] तत्स्नेह°. [7] देवाना°.

दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ॥३१॥

देवगणा वस्वादय, एकः कश्चिद् भक्तो भवतीति **गण**पदप्रयोगः. **साध्या** अपि देवभेदास्तथा **सिद्धा गन्धर्वा** अप्सरसश्च **चारणाश्च तुष्टुवुः पुष्पवर्षाणि मुमुचुस्तुष्टाश्च** जाताः– वाचिककायिकमानसिकव्यापारा निरूपिताः. **पार्थिवे**ति सम्बोधनं महत्कर्मकरणानन्तरं राज्ञामप्येवं [1]तद्वश्यैः क्रियत इति ज्ञापनार्थम् ॥३१॥

समागतानां देवानामेतदुक्त्वेन्द्रभयात् तत्रत्या न करिष्यन्तीत्याशङ्कां परिहरंस्तत्र स्थितानामप्युत्सवमाह **शङ्खे**ति.

शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवप्रणोदिताः ।
जगुर्गन्धर्वपतयस्तुम्बुरुप्रमुखा नृप ॥३२॥

शङ्खा दुन्दुभयश्च नेदुः. **शङ्ख**शब्दो वैदिको **दुन्दुभि**शब्दो लौकिक इत्युभयोर्निर्देशः. स्वयमेव नेदु**र्देवप्रणोदिताश्च नेदुः. गन्धर्वादीनां पतयो** विश्वावसुप्रभृतयो **जगुर्गा**नं कृतवन्तः. त्रयो मुख्या विश्वावसुस्तुम्बुरुर्नारदश्चेति तत्र मध्यमो निरूपित**स्तुम्बुरुप्रमुखा** इति स उभयात्मक इति. पुन**र्नृपे**ति सम्बोधनं तथादर्शनाद् विश्वासाय ॥३२॥

एवं भगवल्लीलामुक्त्वोपसंहरति **तत** इति.

ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन् स गोष्ठं सबलोऽव्रजद्धरिः ।
तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ॥३३॥

देवादीनां शब्दादिश्रवणानन्तरमत्यन्त**मनुरक्तैः पशुपैः परिश्रित** एव सन् भगवान् **गोष्ठमव्रजद्** यतो **हरिः**. पशुपानां चारणार्थं गमनं निषिद्धं, गवां तेषां चापेक्षाभावात्. तदुपपादितम्, अतोऽनुरागबाहुल्यात् पशुपैः परिश्रित एव गतः. **राजन्नि**ति पूर्ववत्, प्रायेण क्लिष्ट इति पुनःपुनः सम्बोधनम्. **स** इति तथा समर्थोऽपि;

लेखः

दिवीत्यत्र अप्सरसश्चेति. "रूपमिति गन्धर्वा गन्ध इत्यप्सरस" इतिश्रुतौ साहचर्याद् **गन्धर्व**पदेनाप्सरसोऽप्युक्ता इति भावः ॥३१॥

---

[1] तद्वं°.

न हि तादृशो गोष्ठे स्थातुं युक्तो भवति. तत्रापि **सबलः** बलभद्रसहितस्तथाप्य**व्रजद्** यतो **हरिः**. अथवैतादृशालौकिकसामर्थ्यवतो द्वारकावदिहाप्युत्कृष्टं स्थानं निर्माय स्थातुमुचितं न तु गोष्ठ इत्यत आह **स** इति. "ते ते धामानी"त्यादि-श्रुतिभिर्वैकुण्ठादप्यधिक**मस्य** सहजं स्थानमस्तीति निरूपितमस्तीति तथा प्रसिद्धो वेद[1] इति तत्रैव गमनमुचितमावश्यकमपीत्यर्थः. यथा राजाऽन्यत्र कार्यं कृत्वा स्वराजधानीमेव गच्छति तथेति ज्ञापनाय सम्बोधनम्. गोपीनां गमने भगवत्सङ्गो नास्तीत्याशङ्क्याह **तथाविधानी**ति. गोवर्धनोद्धरणसदृशानि पूतनासुपयःपानादीन्यनेनैव रूपेण **कृतानि. गोपिका** विशेषानभिज्ञा अतः **कृतान्येव गायन्त्यो** व्रज**मीयुः**. तत्र गतानां संसारनिवृत्त्यर्थमाह **मुदिता हृदिस्पृश** इति, **मुदिता** इति पूर्वदुःखनिवृत्तिः, अद्भुतभगवल्लीलादर्शनेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहातिशयो गोपानामधुना जात इति [2]प्रियनिकटगमने प्रतिबन्धं ते न करिष्यन्ति; करणे वा सपदीवाद्भुतरीत्याप्यस्मान् पालयिष्यतीति ज्ञात्वापि **मुदिताः**. भगवतो **हृदिस्पृशो** जाता **हृदि** भगवन्तं वा **स्पृशन्ती**ति – एतेनेतरेभ्योऽधिकोऽन्तरङ्गः सङ्ग एतासामुक्तः. एवं दुःखनिवृत्तिपूर्विका भगवदासक्तिर्निरूपिता ॥३३॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये
तामसप्रकरणेऽवान्तरसाधनप्रकरणे श्रीनिरूपकचतुर्थाध्यायस्य
स्कन्धादितो द्वाविंशाध्यायस्य विवरणम् ॥

॥ इति द्वाविंशोध्यायः ॥

---

[1] देव. [2] °निकटा°.

॥ पञ्चमः स्कन्धादितः त्रयोविंशोध्यायः ॥

अज्ञानमन्यथाज्ञानं कृष्णगं विनिवार्यते ।
त्रयोविंशे समत्वाय निरुद्धानामशेषतः ॥(१)॥
पूर्वपक्षश्च सिद्धान्तः फलं चेति निरूप्यते ।
अप्राकृतत्वं सम्बन्धो द्वयं स्थाप्यमिहोक्तिभिः ॥(२)॥
विरोधात् प्राकृतत्वेन सम्बन्धस्त्यज्यते पुरा ।
जातस्तादृश एवात्र न सन्देहस्तथा परः ॥(३)॥

टिप्पणी

त्रयोविंशाध्यायार्थोक्तौ **अज्ञानमिति**, निरुद्धानामज्ञानादि **कृष्णगं** कृष्णविषयकं **निवार्यत** इत्यर्थः. प्रयोजनमाहुः **समत्वाये**ति. गोवर्धनोद्धरणेन कृतो यो निरोधः स तु सर्वेषां समान इति तज्ज्ञापनाय तथेत्यर्थः (१). **प्राकृतत्वेने**ति स्वनिष्ठो हेतुः. **जातस्तादृश एवे**ति, **तादृश एव** अप्राकृत एव प्रकट इति. अत्र भगवत्यप्राकृतत्वस्वसम्बन्धित्वयोर्विरोधाभावा**न्न सन्देह** इति **परः** सिद्धान्तस्तथा

योजना

त्रयोविंशाध्यायार्थोक्तौ **अज्ञानमिति**, एतस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः, **समत्वाये**त्यस्यापि. **विरोधात् प्राकृतत्वेने**ति, स्वेषु **प्राकृतत्वेन** प्राकृतैरस्माभिरेतस्य श्रीकृष्णस्य कथं सम्बन्धः स्यात् ? गोपैर्भगवता सह दैहिकः **सम्बन्धस्त्यज्यते पुरा** पूर्वपक्षे इत्यर्थः. एतावता श्रीनन्दं प्रति गोपकृतप्रश्नस्याशय उक्तः. सोऽयं पूर्वपक्षरूपः; श्रीनन्ददत्तोत्तराशयमाहुः **जातस्तादृश एवात्रे**ति. अस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः; अप्राकृतोऽपि वस्तुस्वभावात् मत्पुत्र इति अप्राकृतत्वं मत्पुत्रत्वं द्वयमपि वास्तवमिति श्रीनन्ददत्तोत्तराशयः. सोऽयं सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः (१-३).

कारिकार्थः

त्रयोविंशाध्याये **अज्ञानमि**त्यादि, निरुद्धानामज्ञानादि **कृष्णगं** कृष्णविषयकं **निवार्यते** इत्यर्थः. प्रयोजनमाहुः **समत्वाये**ति, गोवर्धनोद्धरणेन कृतो यो निरोधः स तु सर्वेषां समान इति समत्वज्ञापनायेत्यर्थः (१). **पूर्वपक्षश्चे**त्यादि. "ततो नो जायते शङ्का व्रजनाथ तवात्मजे" इत्यन्तेन ग्रन्थेन **पूर्वपक्षः**, "श्रूयतां मे वचो गोपा" इत्यादिना **सिद्धान्तः**, "मुदिता नन्दमानर्चुः कृष्णं विगतविस्मया" इत्याश्चर्याभावः **फलम्. इह** भगवत्य**प्राकृतत्वं** पुत्रत्वरूपः **सम्बन्धश्चे**ति **द्वयं स्थाप्यम्** (२)

माहात्म्यदर्शनं हेतुः पूर्वपक्षे तथा परे ।
गर्गवाक्यानि तज्ज्ञानं फलमित्येष निश्चयः ॥(४)॥

पूर्वाध्यायान्ते गोकुले समागताः सर्व इत्युक्तम्, आगतानां सन्देहो वर्ण्यते भगवति पूर्वपक्षरूपः. आदौ पूर्वपक्षनिरूपणार्थं तेषामुद्योगमा**हैवंविधानी**ति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते ।
अतद्वीर्यविदः प्रोचुः समुपेत्य सुविस्मिताः ॥१॥

गोवर्धनोद्धरणरूपाणि बहूनि भगवतः **कर्माणि** दृष्ट्वा धर्मिस्वरूपमज्ञात्वा हेत्वभावेनैवैतत् कार्यमाहोस्विद् धर्मी[1] हेतुः ? तथा सति न स[2] नन्दपुत्र इति निश्चि**त्यातद्वीर्यविदो** भगवतः क्रियाशक्तिमज्ञात्वा **सुविस्मिता** विकसितवदनाः सर्वे सम्भूय नन्दसमीपमागत्य **प्रोचुः** ॥१॥

टिप्पणी

उच्यत इत्यर्थः (३). गर्गवाक्यानि **परे** सिद्धान्ते **तथा** हेतव इत्यर्थः. **तज्ज्ञानमि**ति भगवत्स्वरूपज्ञानं **फलमि**त्यर्थः (४).

एवंविधानीत्यस्य विवरणे, **हेत्वभावेनैवेतत्कार्यमि**ति, अतिप्राकृतबुद्धितुल्यत्वज्ञापनायैवमुक्तमिति ज्ञेयम्. तेन भगवन्माहात्म्यं सूचितं भवति. यद्वा, **हेतु**त्वेन प्रतीयमानो यः प्रभुस्तदन्यो**न्याभाव**वता तदतिरिक्तेनेत्यर्थः ॥१॥

कारिकार्थः

प्राकृतत्वेनेति, अस्मासु गोपेषु **प्राकृतत्वेन** भगवत्सम्बन्धो **विरुद्ध** इति हेतोः **सम्बन्धस्त्यज्यते** न मन्यते इति **पुरा** पूर्वपक्ष इत्यर्थः. सिद्धान्तमाहुः **जातस्तादृश एवे**ति, **तादृश एव** अप्राकृत एव प्रकट इतिहेतो**र्न सन्देह** इति **परः** सिद्धान्त**स्तथो**च्यते इत्यर्थः. तथा च गोपानां प्राकृतत्वेनाप्राकृतेन भगवता सह सम्बन्धः कथं सम्भवतीति संशये भगवत्यप्राकृतत्वसम्बन्धित्वयोर्विरोधाभावान्न सन्देह इति सम्बन्धः सिद्धः (३). एतदुपपादयन्ति **माहात्म्यदर्शनं हेतुरि**त्यादिना. **परे** सिद्धान्ते **गर्गवाक्यानि** हेतव इत्यर्थः. **तज्ज्ञानमि**ति भगवत्स्वरूपज्ञानं **फलमि**त्यर्थः (४).

---

[1] धर्महेतुः. [2] लुप्तम्.

बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि वै ।
कथमर्हत्यसौ जन्म ग्राम्येष्वात्मजुगुप्सितम् ॥२॥

कर्माणि तु दृष्टान्यहे[1]तुकानि च[2] न भवन्ति, तस्मान्नायं नन्दस्य पुत्रो भवितुमर्हत्यलौकिककार्यकर्तृत्वात्. तदाहुर्यद् यस्मादेतानि **कर्माण्यत्यद्भुतानि बालकस्य** दृश्यन्ते **वै** निश्चयेन. किमतो यद्येवम् ? तत्राहुः **कथमर्हत्यसौ जन्मे**ति, **ग्राम्येष्व**स्मासु कर्मग्रस्त **इवात्मनो** महतो **जुगुप्सितं** निन्दितं **जन्म कथमर्हति** ? कर्मणेन्द्राद्यपेक्षयापि[3] महानिति निश्चीयते, तथा सति कथमधमेष्ववतारः ? न हि स्वेच्छया कश्चित् स्वस्य हीनतां सम्पादयति. कर्माधीनता तु नास्त्येव, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यात्. अतो जुगुप्सितं जन्म नार्हति ॥२॥

अलौकिकानि कर्माण्याह **यः सप्तहायन** इति.

यः सप्तहायनो बालः करेणैकेन लीलया ।
कथं विभ्रद् गिरिवरं पुष्करं गजराडिव ॥३॥

षड्गुणा भगवांश्च तेषां तत्तच्चेष्टाः सर्वा एवात्र समागता अतश्चेष्टारूपः[4] कालः. **एकेन करेण** स्वयं **सप्तहायनो**ऽपि भूत्वा **कथं गिरिवरं बिभ्रद्** जातः ? तत्रापि **लीलया** कदाचिदङ्गुलीष्वपि समानयति वेणुं वादयन्. अडभावो वा छान्दसः– **अविभ्रदि**ति. एते तु यथादृष्टमनुवदन्तीति नात्र विचारणीयम्. **गिरिवरं** पर्वतश्रेष्ठम्. अनायासे दृष्टान्तः **पुष्करं गजराडिवे**ति, न हि मत्तगजस्य कमलधारणे कश्चन प्रयासोऽस्ति. अथ वा **सप्तहायन एकेन करेण गिरिवरं बिभ्रत् कथं बालक** इति. तस्मान्नायं तव पुत्रो नापि बालकः ॥३॥

अबालकत्वे हेत्वन्तरमाह **तोकेने**ति.

तोकेनामीलिताक्षेण पूतनाया महौजसः ।
पीतः स्तनः सह प्राणैः कालेनेव वयस्तनोः ॥४॥

आसमन्तात् मीलिताक्षेण तोकेनातिबालकेन **पूतनाया महौजसो**ऽतिसमर्थायाः **प्राणैः सह स्तन्यं पीतम्.** यद्यपि पूर्वं प्राणाः पीता इति न ज्ञातं तथाप्युत्तरोत्तरं सामर्थ्यदर्शनात् पूर्वकार्याण्यप्येतद्धेतुकानीत्येवावधार्यते. पाने तयापि न ज्ञानमित्येतदर्थं दृष्टान्तमाह **कालेनेव वयस्तनोरि**ति, यथा **तनोः**

---

१. °है°. २, ३. लुप्तम्. ४. °रूपकालः.

शरीरस्य **वयः** प्रत्यहं क्षीयमाणमपि **कालेन;** पुरुषो न जानाति तथा भगवता पेपीयमानाः प्राणाः पूतनया न ज्ञाता. अन्यथा प्रतिक्रियां कुर्यात् पलायेत वा. तस्मादेवमलौकिकं सामर्थ्यं बाल्येऽपि ॥४॥

हिन्वतोऽधः शयानस्य मास्यस्य चरणावुदक् ।
अनोऽपतद् विपर्यस्तं रुदतः प्रपदाहतम् ॥५॥

कि**ञ्चाधःशयानस्य हिन्वतश्चरणौ** चालयतो, ''हिम् चलन(हि गतौ वृद्धौ च!)'' इति. **मास्यस्य** मासत्रयपरिमितस्य. सङ्ख्यानुक्तिर्वर्षाभावार्था; नाद्यापि वर्षः परिच्छेदको नाप्ययनं किन्तु मासा एव परिच्छेदकाः. अत एव **चरणावुद्**[1] ऊर्ध्वं **हिन्वतः** सतः, न तु तदर्थं हिन्वतः, तथापि **विपर्यस्तं सदनः** शकट**मपतत्.** पादचालने निमित्तमाहू[2] **रुदत** इति, अनेनाशक्तिर्दृढीकृता. तत्रापि **प्रपदेन** पादाग्रेण **आ** ईष**द्धतं** सत् **विपर्यस्तं** विपरीतं **सदपतत्**– साधनाल्पत्वं कार्यमहत्त्वं चोक्तम् ॥५॥

क्रमेण भगवच्चरित्रं वदन्तस्तृणावर्तवधमाहु**रेकहायन** इति.

एकहायन आसीनो ह्रियमाणो विहायसा ।
दैत्येन यस्तृणावर्तमहन् कण्ठग्रहातुरम् ॥६॥

अय**मेकहायन** एकवार्षिक **आसीन** उपविष्टो न तु चलितुं समर्थस्तादृशोऽपि **दैत्येन विहायसा** नीतो निरालम्ब एवाकाशे त**महन्** मारितवान्. तत्रापि न युद्धं किन्तु **कण्ठग्रहेणैव**[3], यदैव कण्ठे गृहीतस्तदै**वातुरो** जातः. मातुः प्रदर्शनादिकमप्रसिद्धमिति न तद्वर्णनम् ॥६॥

ततः क्रमाद् जातं[4] यमलार्जुनभङ्गमाहुः **क्वचिदि**ति.

क्वचिद्धैयङ्गवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उलूखले ।
गच्छन्नर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ॥७॥

हैयङ्गवस्य स्तैन्ये निमित्ते शिक्षार्थं **मात्रोलूखले** योजितस्तादृशोप्य**र्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां गच्छन्.** पश्चादुलूखलस्य भारत्वात् पादद्वयेन सहोलूखलस्याकर्षणमेव, गमनं तु बाहुभ्यामेव. **बाहुभ्यां वापातयत्.** यथादृष्टवचना हि ते. तेषामेतदेवाश्चर्यमुभयोः पातनमुभाभ्यामिति ॥७॥

---

१. उदक्. २. °माह. ३. °ग्रा°. ४. ज्ञातं.

वने सञ्चारयन् वत्सान् सरामो बालकैर्वृतः ।
हन्तुकामं बकं दोर्भ्यां मुखतोऽरिमपाटयत् ॥८॥

ततो **वृन्दावने** बलभद्रसहितो **वत्सांश्चारयन् बालकैर्वृतो** विशेषसामर्थ्यमप्रकाशयन्नपि **हन्तुकामं बकमरिं** शत्रुभूतं, न तु प्रासङ्गिकं, **मुखत एवापाटयत्.** एतत् सर्वजनीनम्. बालानां पलायनमप्यशक्यम्. स तु विपाटितवानेव. वत्सबकयोर्व्यत्यासेन कथनमनवधानात् क्रमाग्रहणात्. नाप्येतेषां क्रमे तात्पर्यं; बाहुभ्यां पातनं बाहुभ्यामुत्पाटनमिति बाह्वोः सामर्थ्यकथनार्थं यमलार्जुनयोर्भङ्ग[1]कथनानन्तरं बकनिरूपणम् ॥८॥

अतः पश्चात् एकहस्तसाध्यं वत्सासुरवधमाहु**र्वत्सेष्वि**ति.

वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशन्तं जिघांसया ।
हत्वा न्यपातयत् तेन कपित्थानि च लीलया ॥९॥

वत्सरूपेण जिघांसया वत्सेषु प्रविशन्तं तदानीमेव ज्ञात्वा, मारयितुमागत इति, प्रथमत एव तं परिभ्रामणेन **हत्वा तेन कपित्थानि न्यपातयत्, च**कारात् तमपि वृक्षशाखां वा. महाबलकार्यं तत्, तादृशमपि **लीलया** कृतवान् ॥९॥

ततो धेनुकवधमाहु[2]**र्हत्वा रासभदैतेयमि**ति.

हत्वा रासभदैतेयं तद्बन्धूंश्च बलान्वितः ।
चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्वफलान्वितम् ॥१०॥

बहवो धेनुकसदृशा हता इति "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती"तिन्यायेन बलभद्रेण[3] सहभावमात्रं, वस्तुतो भगवतैव हत इति **हत्वा रासभदैतेयमि**त्युक्तम्. **रासभो** भूत्वा **दैतेयो** धेनुक**स्तद्बन्धवो**ऽपि रासभास्तानपि **हत्वा बल**भद्रसहित**स्तालवनं क्षेमं चक्रे,** यो हि तत्र गच्छति स [4]क्षेमं न प्राप्नोतीति. फलं तु स्वभावत एव प्राप्नोतीत्याह **परिपक्वफलान्वितमि**ति, परिपक्वैः फलैरन्वितम् ॥१०॥

लेखः

त्रयोविंशे **हत्वे**त्यत्र **बहव** इति, एतद्वधस्य बलदेवकृतस्य भगवत्कृतत्वकथने एतेषामावेशाज्ञानात् न्यायान्तरमाहुः **प्रधानेने**ति, सैनिककृतं राजकृतमेवेति भावः. तत्सदृशा बहवो अनेन मारिता इति प्राधान्ये हेतुः ॥१०॥

---

[1] निरूपणा°. [2] °माह ह°. [3] भद्रः. [4] अक्षेमं.

प्रलम्बं घातयित्वोग्रं बलेन बलशालिना ।
अमोचयद् व्रजपशून् गोपांश्चारण्यवह्नितः ॥११॥

एवं धेनुकवधोऽपि लोकानां हितार्थमेव न त्वहितार्थम्. मारणक्रमाद् धेनुकवधानन्तरं प्रलम्बवधो निरूप्यते, मध्ये जातं कालीयदमनमग्रे वक्ष्यन्ति. **उग्रम**पि **प्रलम्बं** बलभद्रेण **घातयित्वा** बलभद्रे घातकशक्तिं दत्वा, स्वस्य मारकत्वे प्रयोजनाभावात्. **व्रजपशून् गोपांश्चारण्यवह्नितोऽमोचयद्** दावानलात् मोचितवान् ॥११॥

वह्निसाम्याद् विषाग्निमपि निरूपय**न्त्या**[1]**शीविषमि**ति.

आशीविषं तमाहीन्द्रं दमित्वा विमदं ह्रदात् ।
प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेऽसौ निर्विषोदकाम् ॥१२॥

आशी [2]नाम विषदंष्ट्रा[3] तत्र **विषं** यस्य, स्वाभाविकविषादधिकविषयुक्तो**ऽहीन्द्रः** सर्पश्रेष्ठ**स्तं** प्रसिद्धं कालियमन्यैः स्मर्तुमपि भीयते तादृशं **ह्रदाद्** ह्रदं प्राप्य ह्रदमध्ये **दमित्वा प्रसह्य** बलाद् **ह्रदादुद्वास्य** दूरीकृत्य **यमुनां निर्विषोदकां चक्रे.** अनेन यद् गरुडस्यासाध्यं यमादीनां देवानामपि; अन्यथा गरुडः शत्रुं मारयेद् यमुनां वा यमादिः शुद्धां कुर्यात्. दमनं च सुतरामशक्यं निर्विषकरणं च ॥१२॥

एतत् सर्वं बाह्यं निरूप्यान्तरं निरूपयन्ति **दुस्त्यज** इति.

दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन् सर्वेषां नो व्रजौकसाम् ।
नन्द ते तनयेऽस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथम् ॥१३॥

अस्मिन् कृष्णे **सर्वेषामेव** [4]**नो**ऽस्माक**मनुरागो**ऽपि **दुस्त्यजः,** न ह्यन्योद्धवे सम्बन्धिनि साधारणसम्बन्धमात्रेण वित्तात् पुत्रात् प्राणादप्यधिकः स्नेहो भवितुमर्हति. तर्हि पुत्र एवास्य न भवत्यकस्मादेवागत इति मन्तव्यं, तत्राहु**र्नन्द ते तनय** इति. क्वचिद् गुर्वादिषु कस्यचित् स्नेहोऽपि भवेत् न तु **सर्वेषां,** न वा **व्रजौकसां** ज्ञानमस्ति, अतो वस्तुसामथ्यदिवैवं जायत इति. किञ्च **तस्याप्यस्मास्वौत्पत्तिक** एव स्नेहो नान्येषां बालकानाम्– एतत् **कथं** भवेत् ? अतो वस्तुसामर्थ्यात् क्रिया-

योजना

दमित्वा विमदं ह्रदादित्यस्य विवृतौ **ह्रदं प्राप्ये**ति. **ह्रदादि**ति ल्यब्लोपे पञ्चमीति भावः ॥१२॥

---

[1] °यत्या°. [2] नर्°. [3] °ष्ट्राः. [4] नोस्माकं सर्वेषामेव.

सामर्थ्याच्च धर्मविचारेण धर्मिविचारेण वा महान् भवतीति कथं तव पुत्रो भवेत्? ॥१३॥

आस्तां तावदन्यदिदमधुना जातम[1]त्याश्चर्यमित्याहुः **क्व सप्तहायनो बाल** इति.

क्व सप्तहायनो बालः क्व महाद्रिविधारणम् ।
ततो नो जायते शङ्का व्रजनाथ तवात्मजे ॥१४॥

सप्तहायनो बालः क्व महाद्रिविधारणं च **क्व**? अतः कार्यकारणयोर्लोकन्यायेन विरोधात् **तवात्मजे नः शङ्का जायते** अस्माकमेतदतिसन्दिग्धं– तव पुत्रो भवति न वेति. विधिपक्षे कृतार्था भविष्यामोऽविधिपक्षे[2]ऽपराधाः क्रियन्त इति को वेद किं[3] भविष्याम इति भवति विचारणा ॥१४॥

एवं पूर्वपक्षे कृते नन्दः सिद्धान्तमाह **श्रूयतामि**ति.

॥ नन्द उवाच ॥

श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शङ्कावचोऽर्भके ।
एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह ॥१५॥

भगवानद्भुतकर्मेति पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यासोऽन्यथैतद् भगवच्चरित्रं न

टिप्पणी

श्रूयतां मे वच इत्यत्र, **पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यास** इति. नन्दस्यात्मनो देहाज्जातत्वाभावेन तथात्वं सिद्धान्तो भवितुमर्हति यद्यपि; तथापि "एतादृश एव स्वात्मज" इति भगवता लीलार्थं तद्बुद्धिः सम्पादितेति तथात्वम्. न चास्या भ्रमरूपत्वेनास्य सिद्धान्ताभासत्वं न तु वस्तुतस्तथात्वमिति वाच्यं, हेत्वसिद्धेः, भगवता तथैव लीलार्थमङ्गीकारात्. नित्यस्यैवंभावोऽनुपपन्न इत्याशङ्कानिरासाय तादृशस्य तथात्वे हेतुमाहु**रद्भुतकर्मेती**ति. लौकिकोपपत्तिरहितं ह्यद्भुतम्. तथा- चात्र तद्राहित्यं भूषणं, न तु दूषणम्, अद्भुतकर्मत्वलक्षणस्वरूपसम्पादकत्वात्. अत एव "तस्मान्नन्दात्मजोऽयं त" इति गर्गोक्तिरपीति भावः ॥१५॥

योजना

श्रूयतां मे वच इत्यत्र **पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यास** इति. अस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥१५॥

---

१. °मि°. २. °प्यप°. ३. किं वा.

भवेत्. नन्दस्तु "स तादृश एव कश्चित् महापुरुषो मम गृहे जात" इति मन्यते गर्गवाक्याद्, "यथा भगवदवताराः क्वचिद् भवन्ति तथायमपि मम गृहेऽवतीर्ण" इति. अतः सम्बन्धोऽप्यस्ति माहात्म्यं चोपपद्यत इति गर्गवाक्यानि वक्तुमुपक्रमते **श्रूयतामि**ति. हे **गोपा,** भवन्तो न विचारणक्षमा अतो **मे वच** एव[1] **श्रूयतां** सर्वैरेव भवद्भिः. ततः किं स्याद्? अत आह **व्येतु शङ्कावचोऽर्भक** इति, **अर्भके** बालके शङ्कावचनमपगच्छतु मत्पुत्रो भवति न वेति. ननु [2]त्वद्वाक्यं कथं प्रमाणं वादिवाक्यस्याप्रमाणत्वात्, तत्रा**हैनं कुमारमुद्दिश्ये**ति, यदायं **कुमारो** बालक एव स्थितस्तदैव **गर्गो मे** मह्यं मां बोधयितुं किञ्चि**दुवाच. ह**ेत्याश्चर्ये, कथमेवं ज्ञातवानिति ॥१५॥

गर्गवाक्यानि पूर्वं व्याख्यातान्यपि पुनरापाततो व्याख्यायन्तेऽनुवादात्. **वर्णास्त्रय** इत्यादीनि वाक्यान्यष्टश्लोकैरुक्तानि.

वर्णास्त्रयः किलास्यासन् गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥१६॥

किलेति प्रसिद्धे, **अस्य** बालस्य पूर्वं **त्रयो वर्णा** जाताः. **वर्ण**शब्दो रूपविशेषे [3]जातिविशेषे च वर्तते, तत आह **शुक्लो रक्तस्तथा पीत** इति, **इदानीं कृष्णः** कृष्णवर्णत्वं प्राप्तः. सत्यादिष्वेवं भवति, रामो रामो रामो वा. **इदानीं** त्वद्गृहे वर्तमानसमीपे कलौ वा कृष्णधर्मं कृष्णत्वं प्राप्तः, न तु कृष्णः, [4]मध्यन्दिने सवितरि मण्डलस्थकृष्णत्ववदिति **कृष्ण**नामनिरुक्तिः ॥१६॥

टिप्पणी

वर्णास्त्रय इत्यत्र, **वाक्यान्यष्टश्लोकैरुक्तानी**ति. नामकरणसमये गर्गेण छन्दोऽननुरोधेनैव **वाक्यान्युक्तानि,** तथैव नन्देरपि, तान्येव व्यासेन **श्लोकैरु**पनिबद्धानीति तथोक्तम्. यद्य"प्यासन्नि"त्यादीनि तानि सप्तैव, तथापि "मन्ये नारायणस्यांशमि"त्यादिकं गर्गवाक्यफलितार्थनिरूपकत्वेन तद्रूपमेवेत्याशये**नाष्टसङ्ख्योक्ता** ॥१६॥ इति त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

लेखः

वर्णास्त्रय इत्यत्र **वर्ण**शब्दस्य जातिविशेषपक्षे आहुः **राम** इति, परशुरामरघुनाथबलरामा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः. बलो भगवदावेशाद् "व्रजेशसुत"

---

१. लुप्तम्. २. तद्वाक्यं. ३, ४. लुप्तम्.

वासुदेवनिरुक्तिमाह **प्रागयमिति**.

प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिद् जातस्तवात्मजः ।
वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥१७॥

क्वचिद् देशविशेषे कालविशेषे वा **वसुदेवस्यायं** पुत्रो **जातः**, अतो येऽ**भिज्ञा** एतन्मर्म जानन्ति ते **वासुदेव इति प्रचक्षते**. वस्तुतस्तु **वसु**शब्देन धनं; वसुरूपो देवो वसुदेवो लक्ष्मीस्तस्याः पति**र्वासुदेव** इति. तदाह **श्रीमानिति**. **इतीति** तत्रापि सम्बध्यते. **इति**शब्दस्तदन्ते वा योजनीयः ॥१७॥

न केवलं नामद्वयमेव भगवतः किन्त्वन्यान्यपि बहूनि सन्तीत्याह **बहूनी**ति.

बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।
गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥१८॥

रूपाण्यपि **सन्ति**. **ते सुतस्ये**ति सम्बन्धस्थापनार्थम्. रूपनाम्नोर्हेतुमाह **गुणकर्मानुरूपाणी**ति– तावन्तो गुणास्तावन्ति च कर्माणि प्रतिरूपनामभेदेन कर्तव्यान्यतस्तेषामनुरूपाणि. तत्र प्रमाणमाह **तान्यहं वेदे**ति. बाधाभावमाह **नो जना** इति, जनास्तु न जानन्ति ॥१८॥

एवं नामान्युक्त्वा भगवतः कार्याण्या**हैष** इति.

एष वः श्रेय आधास्यद् गोपगोकुलनन्दनः ।
अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ ॥१९॥

एष एव **वो** युष्माकं **श्रेय आधास्यदा**धास्यति. [1]"छन्दसि लुङ्लङ्लिट" इति भविष्यदर्थे लङ्. पूतनादिवधस्य कृतत्वात् भूतार्थताप्यस्ति. किञ्च **गोपगोकुलयोर्नन्दन** आनन्दजनको भविष्यति. किञ्**चानेनैव सर्व**[2]**दुर्गाणि** सङ्कटस्थानानि **यूयं तरिष्यथ,** परमनायासेनैव ॥१९॥

अत्रार्थे पूर्वसम्मतिमाह **पुराननेने**ति.

पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ।
अराजकेऽरक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून् समेधिताः ॥२०॥

पृथुरूपेणान्येन वा. **व्रजपत** इति सम्बोधनमज्ञानं नाश्चर्यमिति बोधनार्थम्. **साधवः** सर्व एव **दस्युभिः पीडिता दस्यून् जिग्युः**. रावणादयोपि **दस्यवोऽराजके चारक्ष्यमाणाः** स्थितास्तदा**नेनैव समेधिता दस्यून् जिग्युः**. पृथावेव[3] तत् स्पष्टम् ॥२०॥

य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ।
नारयोऽभिभवन्त्येतान् विष्णुपक्षानिवासुराः ॥२१॥

किञ्च **य एतस्मिन् महाभागाः** परमभाग्यव्यतिरेकेण परं नास्मिन् प्रीतिर्भवत्येतादृशे[4] **प्रीतिं कुर्वन्ति** ते **मानवा** अपि भूत्वा शत्रून् जिग्युः. तदाह **नारय** इति, **अरय एतान् नाभिभवन्ति** यतो **विष्णुपक्षान्** विष्णुः पक्षे येषां, वैष्णवा**नासुरा**

लेखः

इति व्युत्पादितं पूर्वम्. **इदानीं त्वद्गृहे कृष्णतां गतः** दास्यमार्गं प्रकटितवानिति भावः ॥१६॥

बहूनीत्यत्र रूपनाम्नोरिति बहुत्वे इति शेषः. **प्रमाणमाहे**ति, ब्रह्मविदां ज्ञानमेतत्प्रमाजनकमित्यर्थः. **बाधाभावमाहे**ति, अन्येषां जनत्वात् तदज्ञानेन बाधो न शङ्कनीय इत्यर्थः ॥१८॥

योजना

शुक्लो रक्तस्तथा पीत इत्यस्य विवृतौ **रामो रामो रामो वे**ति. **वर्णास्त्रयः किलास्यासन्नित्यत्र वर्ण**शब्दो ब्राह्मणादिवर्णवाचक इत्याश्रित्येदमुक्तम्. तथा च **रामः** परशुरामः ब्राह्मणो **रामो** दाशरथिः क्षत्रियो **रामो** बलरामो वैश्यः, बलदेवे श्रीकृष्णावेशात् श्रीकृष्णस्य नन्दपुत्रत्वात् नन्दस्य वैश्यत्वात्. **न तु कृष्ण** इति, "यत् कृष्णं तदन्नस्ये"तिश्रुत्या पृथिव्याः कृष्णरूपत्वमुक्तं तत्पार्थिवं कृष्णरूपं श्रीकृष्णो नास्तीत्यर्थः. तर्हि कथं श्यामत्वं प्रतीयत इत्याकाङ्क्षायामाहुः **मध्यंदिने सवितरि मण्डलस्थकृष्णत्ववदिति**. **सवितरि** तेजोमये प्रतीयमानं श्यामत्वं यथा न पार्थिवं तथेदमपि न पार्थिवं किन्तु वस्तुस्वभावात् प्रतीयत इत्यर्थः. न चौपाधिकमिति वाच्यं, "यदादित्यस्य नीलं भा" इति छान्दोग्य 'आदित्यस्ये'तिषष्ठ्या सूर्यसम्बन्धित्वकथनादुपाधिसम्बन्धाकथनाच्च ॥१६॥

प्रागयं वसुदेवस्येत्यत्र वसुरूपो देवः वसुदेवः लक्ष्मीः तस्याः पतिरिति तथा च वसुदेवस्यायं वासुदेवः तस्येदमित्यण् ॥१७॥

विष्णुपक्षानिवासुरा इत्यत्र. ननु **विष्णुपक्षानिवे**ति दृष्टान्तोऽनुचितः, एतस्यैव विष्णुत्वात् न ह्येकस्यैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव, इत्याशङ्क्याहुः **लौकिकी**

---

[1] पा. सू. ३/४/६. [2] °र्वाण्येव. [3] °वैतत्. [4] °शे ये.

असुरावेशिनो, यथा लोकेऽपि, **नाभिभवन्ति**. लौकिकी कथेयमिति दृष्टान्तः ॥२१॥

एवं भगवत्सामर्थ्यमुपपाद्योपसंहरति **तस्मा**दिति.

तस्मात् नन्द कुमारोयं नारायणसमो गुणैः ।
श्रिया कीर्त्यानुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः ॥२२॥

अत्र पाठभेदः. **अयं कुमारो**, हे **नन्द**, **नारायणसमो**; **गुणैः** कृत्वा नारायणतुल्यः **श्रिया कीर्त्यानुभावेन** च नारायणतुल्यः. एतावद् गर्गवाक्यं, स्वयमाह **तत्कर्मसु न विस्मय** इति. **तस्य** भगवतः **कर्मसु** गोवर्धनोद्धरणादिषु **विस्मयो न** कर्तव्यः ॥२२॥

एतादृश एवायं मम गृहेऽवतीर्ण इति ममाप्यत एवात्र न विस्मय इति सम्मत्यर्थं स्ववृत्तान्तमा**हेत्यद्धे**ति.

इत्यद्धा मां समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ।
मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥२३॥

अद्धा साक्षात् **मां** प्रति **सम्यगादिश्य** भगवत्स्वरूपमुक्त्वा **गर्गे स्वगृहं** गते **कृष्णं** [1]**नारायणस्यांशमे**वाहं **मन्ये**. **च**कारादहमपि **गृहे** गत्वा. पुरुषोऽत्र **नारायण**स्तस्यायम**ंशा**वतार इत्येतावद् ज्ञातवान् न त्वधिकम्; अधिकमग्रे वक्ष्यति. ब्रह्मांशोऽयमित्यस्मिन्नर्थे न केवलं वाक्यं प्रमाणं किन्त्वनुभवोऽप्यस्तीत्या**हाक्लिष्टकारिणमि**ति, न क्लिष्टं कदाचित्[2] कृतवान् करोति वा. यदि जीवः स्यात् क्लिष्टं कुर्याद्; व्यसनैः पीडितो हि तथा करोति न त्वपीडितः. व्यसनाभावस्तु ब्रह्मण्येव यतः कृष्णो ब्रह्मेत्यहं **मन्ये** ॥२३॥

एवमुपदेशे यद् जातं तदा**हेती**ति.

योजना

कथेयमिति दृष्टान्त इति. **इयं** गर्गेणोक्ता लौकिकानां बुद्धिमाश्रित्योक्तेति **लौकिकी**, अतो दृष्टान्तोक्तौ न दोष इत्यर्थः ॥२१॥

मन्ये नारायणस्यांशमित्यत्र **अधिकम् अग्रे** वक्ष्यतीति, **अक्लिष्टकारिणमि**त्यनेन विशेषणेन ब्रह्मत्वं वक्ष्यतीत्यर्थः ॥२३॥

---

[1] °यणांश°. [2] कदापि.

इति नन्दवचः श्रुत्वा गर्गगीतं व्रजौकसः ।
दृष्टश्रुतानुभावस्य कृष्णस्यामिततेजसः ।
मुदिता नन्दमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मयाः ॥२४॥

गर्गेण पूर्वं **गीतं** वस्तुतो गर्गादपि पूर्वसिद्धं तदिदानीं **नन्दवचः**, तत् **श्रुत्वा व्रजौकसो**ऽत्यन्तासम्भावनारहिता **मुदिता** जाता इति सम्बन्धः. न केवलं वाक्यप्रामाण्यं, स्वयमपि कृष्णं तथाभूतं दृष्टवन्त इत्याह **दृष्टश्रुतानुभावस्ये**ति, दृष्टः श्रुतश्चानुभावो यस्य; **अमितं** च **तेजो** यस्य. स्वरूपतोपि सदानन्दस्य सम्बन्धि गर्गवाक्यं तत् श्रुत्वा **मुदिताः** सन्तो **नन्दमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मया**श्च जाताः. "महान् नन्दो यस्यैतादृशः पुत्र" इति नन्दपूजा, भगवांस्तु पूजनीय एव. आश्चर्याभावः फलम्. एवमध्यायत्रयेण सन्देहाभावपूर्वकमुपधर्मनिवृत्तिपूर्वकं भगवन्माहात्म्यं भगवद्धर्मश्च स्थापितः ॥२४॥

एतादृशधर्म[1]प्रवर्तकं भगवन्तं शुको नमस्यति **देव** इति.

देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मपरुषानिलैः ।
सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं दृष्ट्वानुकम्प्युत्स्मयन् ॥
उत्पाट्यैककरेण शैलमबलो लीलोच्छिलीन्ध्रं यथा ।
बिभ्रद् गोष्ठमपात् महेन्द्रमदभित् प्रीयात् न इन्द्रो गवाम् ॥२५॥

स भगवान् **गवामिन्द्रो नो**ऽस्माकं **प्रीयात्** प्रीतो भवतु. स एव प्रीतो भवति यः कस्यचित् कदाचित् प्रीतो भवति, अतस्तस्य प्रीतिलीलामाह. **देव** इन्द्रे **वर्षति** सति. वर्षणमपि न यादृच्छिकं किन्तु **यज्ञविप्लवरुषे**न्द्रयागस्य **विप्लवो** नाशस्तेन **रुड्** रोषो. न केवलं वृष्टिमात्रं किन्तु **वज्राश्मपरुषानिलैः** सह. वज्रोऽश्मा परुषानिलश्च सात्त्विक[2]तामसराजसा निरूपिताः. ततः किमतं आह **सीदत्पालपशुस्त्री**ति, सीदन्तः पालाः पशवः स्त्रियश्च यत्र व्रजे तत् सीदत्पालपशुस्त्रि. तादृशमप्य**ात्मशरणमा**त्मैव शरणं रक्षको[3] यस्य तादृशं **दृष्ट्वानुकम्पी** जातः कृपावान् जातः. ततस्तद्दुःखनिवृत्त्यर्थ**मुत्स्मयन्नू**र्ध्वं स्मितं कुर्वन् गोपानामज्ञानं स्थापयन्ने**वैककरेण**

लेखः

देवे इत्यत्र **सीदत्पालपशुस्त्रि** इति **गोष्ठमि**त्यस्य विशेषणं, **व्रजे** इति त्वर्थकथनम् ॥२५॥

---

[1] °स्थापकं. [2] °राजसतामसाः. [3] रक्षकं.

शैलं गोवर्धन**मुत्पाट्याबलो** बालो यथा **लीलयोच्छिलीन्ध्रमुत्पाट्य** बिभर्ति तथा **बिभ्रद् गोष्ठमपाद्** रक्षितवान्. न केवलं गोष्ठरक्षैव फलं किन्तु **महेन्द्रमदभिद्** महेन्द्रस्यापि मदं भिनत्ति **गवां चेन्द्रो** गोविन्द इत्याख्यां बिभर्ति –भाव्यर्थोऽयम्. स **प्रीयादि**ति प्रार्थना ॥२५॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरसाधनप्रकरणे
ज्ञाननिरूपकपञ्चमाध्यायस्य स्कन्धादितस्त्रयोविंशाध्यायस्य विवरणम् ॥

॥ इति त्रयोविंशोध्यायः ॥

॥ षष्ठः स्कन्धादितः चतुर्विंशोध्यायः ॥

चतुर्विंशे भगवतो अभिषेको निरूप्यते ।
स्तुतिः शिक्षा तथेन्द्रस्य कामधेन्वादिभिः कृता[1] ॥(१)॥
यथा रक्षा सुसंसिद्धा मदाभावस्तथा यदि ।
तदैव भगवत्कार्यं सर्वं सफलतां व्रजेत् ॥(२)॥
गोरक्षा चेद्धरिकृता नाधिदैविकगामिनी ।
तया वा दासभावश्चेत् न चाप्यङ्गीकृतः कचित् ॥(३)॥

टिप्पणी

चतुर्विंशाध्यायतात्पर्योक्तौ, **गोरक्षा चेदि**त्यारभ्य **जायत** इत्यन्तस्यायं भावः– साजात्यमात्रेणाप्यखिललौकिक-गवाधिदैविकगामिनी पालनलीला पुरुषोत्तमातिरिक्तस्य न सम्भवतीति तत्त्वप्रमापिका तादृग्रूपसुरभिप्रपत्तिः. तदुक्तं "भवताऽलोकनाथेन सनाथा वयमच्युत" इति सुरभ्या. लोकभिन्ना 'अलोका' अलौकिक्य इति यावत्. तासां 'नाथेन' पालनकर्त्रा त्वया 'वयमपि सनाथाः' पालिता भवाम इत्यर्थः. लीलास्थपदार्थमात्र इयं व्यवस्थेति ज्ञापना'यालोके'ति सामान्योक्तिः, अन्यथोक्तरीत्या 'लोकनाथे'ति[2] वदेत्. तत्र हेतु'रच्युते'ति, धर्मतोऽपि च्युतिराहित्येन पालनलक्षणो धर्मो यद्यस्मद्गामी न स्याद्गोत्वाविशेषात्

लेखः

चतुर्विंशे **गोरक्षे**तिसार्धेन सुरभिस्तुतिश्लोकत्रयार्थः क्रमेणोक्तः. **तदेयमि**ति,

योजना

चतुर्विंशाध्यायार्थोक्तौ **कामधेन्वादिभिः कृत** इति, **अभिषेक**विशेषणमेतत्. **गोरक्षा चेध्दरिकृते**त्यारभ्य **जायत** इत्यन्तस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः. **अतो हेतूक्तिरप्येषे**त्यस्यार्थः **सत्फले**त्यस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः (१-५).

कारिकार्थः

चतुर्विंशाध्याये **चतुर्विंश** इत्यादि. **चतुर्विंशाध्याये कामधेन्वादिभिः कृतोऽभिषेकः** इन्द्रकृता **स्तुतिः** भगवत्कृ**तेन्द्रस्य शिक्षा** च **निरूप्यत** इत्यर्थः (१). **गोरक्षे**त्यादि. **गोरक्षे**तिसार्धेन सुरभिस्तुतिश्लोकत्रयार्थः क्रमेणोक्तः. **तदेयमि**ति.

---

[1] °तः, ताः. [2] °ऽलोकनाथेति मू. पा.

स्वयं वा स्वामिभावेन न स्वीकुर्यात् मुरद्विषम् ।
तदेयं भगवल्लीलाप्रमाणं नैव जायते ॥(४)॥
अतो हेतूक्तिरप्येषा सत्फला वर्ण्यते स्फुटा ।
इन्द्रयागश्च भविता यस्मादिन्द्रो हरिः स्वयम् ॥(५)॥

टिप्पणी

तदास्मदंशे स च्युतः स्यादित्यर्थः. **तदेयमिति**, **लीलापदं** भावप्रधानम्, **भगवल्लीलाप्रमाणमिति** समस्तं पदम्. तथा **चेयमुच्यमाना** लीला **भगवल्लीलात्वे प्रमाणं** तथेत्यर्थः (३-४). ननु हेतुवादसिद्धत्वेनेन्द्रयागश्चेद् भग्नः तदा प्रकृतेऽपि "भवता लोकनाथेने"त्यादिना रक्षकत्वादिहेतूक्तिपूर्वक एवेन्द्राभिषेकः कृत इति को विशेष इत्यत आहुः **अतो हेतूक्तिरपीति**. यतो यागभङ्गकरणप्राप्तसदोषत्वशङ्कापरिहाराय तद्भङ्गतदपूर्वकारणपालनानां [1]केवललीलात्वं ज्ञापनीयं, तच्चाधिदैविकगामित्वनिरूपणेन भवतीति तद्रूपमेव, **अतोऽत्र हेतूक्तिरपि एषा** लीलारूपैवेत्यर्थः. अत एव "भवाय भवे"ति "कृष्णेऽभिषिक्त एतानी"त्यादिना सत्फला वर्ण्यत इत्याहुः **सत्फलेति**. किञ्च पारम्पर्यागतमर्यादाभङ्गोऽप्येवं न जात इत्याहु**रिन्द्रयागश्चेति**. अग्रेऽपि प्रतिवर्षं गोसवं करिष्यन्तीति **भवितेत्युक्तम्**. एतेन लीलासम्बन्धिलोकपालादयोऽपि न भगवदतिरिक्ता इति ज्ञापितमिति दिक् (५).

लेखः

गोरक्षाया **भगवल्लीलात्वे प्रमाणभूता** सुरभिप्रपत्तिर्न **जायते** न स्यादित्यर्थः. अत इति प्रपत्तेः प्रमाणत्वादित्यर्थः (३-५).

कारिकार्थः

लीलापदं भावप्रधानं, **भगवल्लीलाप्रमाणमिति** समस्तं पदं, तथा **चेयमुच्यमाना** लीला **भगवल्लीलात्वे प्रमाणं न** स्यादित्यर्थः (३-४). **अतो हेतूक्तिरपीति**. अत इन्द्रयागभङ्ग-गोसवकरण-गवादिपालनानां गोरक्षाया आधिदैविकगामित्वादिनिरूपणेन केवललीलात्वज्ञापनादेव "भवता लोकनाथेने"त्यादिना सुरभिकृतभगवदभिषेके रक्षकत्वादि**हेतूक्तिरप्येषा** लीलारूपैवेत्यर्थः. अन्यथा हेतुवादसिध्देन्द्रयागाद् विशेषो न स्यात्. अत एव "कृष्णेऽभिषिक्त एतानी"त्यादिना सत्फला वर्ण्यत इत्याहुः **सत्फलेति** (५).

---

[1] केवलपुरुषोत्तमलीलात्वं देवकार्यकृतिर्व्यूहकार्यत्वादित्यर्थः. (इदं टिप्पणं न ग्रन्थकर्तृणाम्).

पूर्वाध्याये सन्देहाभावो निरूपितोऽतो भगवदुक्तमेव कर्तव्यमिति स्थापितम्. तद् यदि परम्परयेन्द्रयागत्वेन प्रसिद्धं कर्म नेन्द्रयागत्वमापद्येत तदा प्रसिद्धिविरोधः स्यादिति भगवत इन्द्राभिषेको निरूप्यते. न केवलं भगवानेव स्वयमिन्द्रो जातः किन्तु सर्वैरेवेन्द्राभिषेककर्तृभिरिन्द्रः कृत इति वक्तव्यम्. तदर्थमिन्द्रस्य कामधेनोश्चागमनमाह **गोवर्धन** इति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

गोवर्धने धृते शैल आसाराद् रक्षिते व्रजे ।
गोलोकादाव्रजत् कृष्णं सुरभिः शक्र एव च ॥१॥

गोवर्धने शैले धृत इन्द्रमानभङ्गादिन्द्रः समागतोऽन्यथा भगवान् गोवर्धनधारणेन क्लिष्ट इव तत् स्मृत्वेन्द्रं मारयेदतः क्षमापनीय इति. **आसाराद्** धारासम्पाताच्च **रक्षिते** गोकुले स्ववंशो रक्षित इति **सुरभिः** समागता. न हि प्राकृतैः स्ववंशीयैर्भगवत्पूजा कर्तुं शक्यातः स्वयमागता. **च**कारादन्येऽपि तदीया देवा उत्सवार्थं समागता इति ज्ञातव्यम् ॥१॥

तत्र प्रथममपराधनिवृत्तिः कारणीयेतीन्द्रस्योपाख्यानमुच्यते. तत्र समागत इन्द्रो भगवन्तं प्रार्थितवानित्याह **विविक्त** इति.

विविक्त उपसङ्गम्य व्रीडितः कृतहेलनः ।
पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्कवर्चसा ॥२॥

एकान्ते भगवत्समीपं गतो; भक्ता अपकृता इति कदाचित् तेऽनिष्टं वदेयुः. लज्जां च हेतुत्वेन वक्ष्यति. अप्रार्थिते सर्वनाशो भविष्यतीति प्रार्थनावश्यकी, अत एकान्ते निकटे गतः. तत्रापि **व्रीडितो** लज्जितः, **कृतं हेलनं** येनेति भीतश्च. अत **एनं** भगवन्तं **पादयोः पस्पर्श, अर्कवर्चसा किरीटेन** भुग्नपृष्ठः शिरो भगवत्पादयोः

टिप्पणी

गोलोकादाव्रजदित्यत्र न हि प्राकृतैः स्ववंशीयैरिति, प्रकृतं लीलाकरणं तत्सम्बन्धिभिरित्यर्थः. तथा सति लीलारसविरोधः स्यादिति भावः॥१॥

लेखः

विविक्त इत्यस्याभासे **तत्रेत्यारभ्येत्याहे**ति श्लोकद्वयेनेति शेषः. समागमनं तु पूर्वानुवादः, प्रार्थनाङ्गं नमस्कारो **विविक्त** इत्यस्यार्थः, प्रार्थनाकरणं "दृष्टे"त्यस्यार्थः. तथा च साङ्गप्रार्थनाकरणं श्लोकद्वयार्थः ॥२॥

[1]स्थापितवान्– महत एतत् सर्वापराधक्षमापकम् ॥२॥

एवं नमस्कारं कृत्वा स्तोत्रं कर्तुमारेभे **दृष्ट** इति.

दृष्टश्रुतानुभावस्य कृष्णस्यामिततेजसः ।
नष्टत्रिलोकेशमद इन्द्र आह कृताञ्जलिः ॥३॥

ननु देवा नानृतं वदन्ति[2] नाप्यारोपेणायं च भगवतो नोत्कर्षं जानात्यन्यथापराधं न कुर्याद् विपरीतबुद्धिश्चातः कथं स्तोत्रमिति चेत्, तत्राह **दृष्टश्रुतानुभावस्येति**– **दृष्टो** गोवर्धनोद्धरणलक्षणः **श्रुतः** पूतनासुपयःपानादिर**नुभावो** यस्य. किञ्च न केवलं दृष्टश्रुतानुभावमात्रत्वमन्यदप्यधिकमस्तीति ज्ञापयति. यथा जाज्वल्यमानोऽग्निः सर्वमेव धक्ष्यतीति ज्ञायते तथा भगवत्तेजोऽपि परिदृश्यमानं सर्वं कर्तुं समर्थमित्यवसीयते, तदा**हामिततेजस** इति. अत एव **नष्ट'त्रिलोकेशो**ऽहमि'ति **मदो** यस्यात **इन्द्र** इति नाममात्रं, भगवदधिकारी **कृताञ्जलिः** स**न्नाहा**ग्रे वक्ष्यमाणम् ॥३॥

भगवन्तं स्तौति दशभिः प्राणश्लोकैः,

क्रियाशक्तिप्रधानोऽयं बाह्यश्चायं तथाविधः ।
पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थं षड्गुणं स्तौति माधवम् ॥(६)॥

टिप्पणी

इन्द्रस्तुत्याभासे, **दशभिः प्राणश्लोकैरि**ति. भगवदपराधैराधिदैविक-

लेखः

दृष्टेत्यस्याभासे **आरेभे** इति इत्याहेति शेषः. व्याख्याने एतादृशस्य **कृष्णस्येन्द्र** इत्यन्वयमभिप्रेत्याहुः **भगवदधिकारी**ति ॥३॥

योजना

इन्द्रस्तुतिश्लोकसङ्ख्यातात्पर्योक्तौ **दशभिः प्राणश्लोकैरि**त्यस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः. **क्रियाशक्तिप्रधान** इत्यस्य **बाह्यश्चायमि**त्यस्य **तथाविध** इत्यस्य चार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः. **पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थमि**त्यस्य **षड्गुणं स्तौती**त्यस्य चार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः. **पुरुषार्थानां** धर्मादीनां **प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थम्** ऐश्वर्यादि**षड्गुणयुक्तं** भगवन्तं **स्तौती**त्यर्थः. तथा च पुरुषार्थसिद्धिसूचनार्थं चत्वारः श्लोकाः षड्गुणसिद्धिसूचनार्थं षट् श्लोकाः– एवं दश श्लोका भवन्तीति ज्ञेयम् (६).

---

१. पातित°. २. °न्तीति.

निर्दुष्टा भगवद्गुणा इति वक्तुं प्रथमं दण्डकरणेन प्राप्तं क्रोधं निवारयति द्वाभ्यां हेतुफलाभ्याम्. तत्र प्रथमं भगवतः क्रोधे हेतुर्नास्तीत्याह **विशुद्धसत्त्वमि**ति.

॥ इन्द्र उवाच ॥

विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कम् ।

टिप्पणी

सर्वतिरोधाने तादृशाः प्राणा अपि तिरोहिता इत्ययं मृत इवाधुनेत्याधिदैविकतत्प्राप्त्या स्वजीवनसिद्ध्यर्थं तत्समानसंख्याकैः श्लोकैः स्तुतिमाहेति संख्यातात्पर्यमुक्तम्. ननु "गोवर्धने धृते शैल" इतिवाक्यात् क्रियाशक्त्याविर्भावं कृत्वा यथायं बोधितस्तथा पूर्वमेव ज्ञानशक्तिमेवाविर्भाव्य कुतस्तथा न कृतवान्, तदा प्रभुमाहात्म्यज्ञानान्नापराधं कुर्याद्, अधुनाग्रेऽपि चेत्यत आहुः **क्रियाशक्ती**ति. इन्द्रादीनां बाहुरूपत्वादिति भावः. ननु प्रयोजनमस्तीति कुतस्तथा नाकरोदित्याशङ्क्य तदनधिकारमाहुः **बाह्यश्चायमि**ति. [1]हेतुककर्मसम्बन्धित्वेन वेदबाह्य इत्यर्थः. अत एव गवादिद्रोहार्थमाज्ञप्तवानिति भावः. एतदेवाहु**स्तथाविध** इति. अतः परं क्रियाशक्तिर्यावत्प्रयोजनार्थं स्वस्मिन्यावती च दत्तास्ति तदुपयोगिज्ञानमपि दत्तमस्तीति भगवदपराधेन चतुर्विधपुरुषार्थानां भगवद्दत्तगुणानां च तिरोधानं ज्ञात्वा तत्सिद्ध्यर्थं स्तौतीति तावत्संख्याकैः श्लोकैः स्तुत्या ज्ञाप्यत इत्याहुः **पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थमि**ति (६).

कारिकार्थः

विशुद्धसत्त्वमित्यस्याभासे **क्रियाशक्ती**ति. ननु "गोवर्धने धृते शैले" इतिवाक्यात् क्रियाशक्त्याविर्भावं कृत्वा यथायमिन्द्रो बोधितस्तथा पूर्वमेव ज्ञानशक्तिमेवाविर्भाव्य कुतो न बोधितः, तदा प्रभुमाहात्म्यज्ञानात् नापराधं कुर्यादित्यत आहुः **क्रियाशक्तिप्रधानोऽयमि**ति, इन्द्रादीनां बाहुरूपत्वादिति भावः. **बाह्यश्चायमि**ति, हैतुककर्मसम्बन्धित्वेन वेदबाह्य इत्यर्थः. दशभिः श्लोकैः स्तुतौ तात्पर्यमाहुः **पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थं षड्गुणं स्तौती**ति, भगवदपराधेन चतुर्विधपुरुषार्थानां भगवद्दत्तगुणानां च तिरोधानं ज्ञात्वा तत्सिद्ध्यर्थं तावत्सङ्ख्याकैः श्लोकैः स्तौतीत्यर्थः. पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं चत्वारः, ऐश्वर्यादिगुणसिद्ध्यर्थं च षट् (६).

---

१. हैतुक° मू. पा.

मायामयोऽयं गुणसम्प्रवाहो न विद्यते ते ग्रहणानुबन्धः ॥४॥

परमार्थतस्तु सर्वात्मा सर्वकर्ता सर्वप्रेरकोऽतः क्रोधः सम्भावित एव न. आविर्भावप्रकारेणापि लीलापि क्रोधे हेतुर्नास्तीत्युच्यते. तत्र क्रोधे रजस्तमसी हेतू, ते त्वयि न स्त इत्याह [१]**विशुद्धसत्त्वं तव धामे**ति, **शुद्धं** रजस्तमोभ्यामसम्पृक्तं **विशेषेण** शुद्धं सत्त्वेनाप्यसम्पृक्तं, तत् **तव धाम** स्थानं "सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितमि"ति, तत्र भगवानाविर्भवतीति वासुदेवः. किञ्च **धाम** तेजोपि, सात्त्विकमेव भगवत्तेजः सत्त्वमेव वा. किञ्चेदं सत्त्वं शुद्धसत्त्वान्तरेणाप्यमिश्रितं, तद् जीवस्थं तरतमभावापन्नं भवत्यत इदं सत्त्वं परमकाष्ठापन्नमेव, तदाह **शान्तमि**ति. परमा शान्तिः सत्त्वोत्कर्षो, ज्ञानादयोऽवान्तरभेदा अल्पविक्षेपरूपाः. अन्यथा कथं बोधयेत् कथं वा त्यजेत् कथं वा भजेत्? अतः शान्तिरेव [२]परमकाष्ठा. नन्वज्ञानस्यापि शान्तिः [२]परमकाष्ठा भवति वृक्षादिषु सुषुप्तौ च तथोपलम्भादतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **तपोमयमि**ति, तपस्तु विहितज्ञानात्मकं तेजोरूपम्. अत एव तेजोव्यतिरिक्तं सन्तापयति, सुतरां भगवत्तपस्तु ज्ञानमयं "यस्य ज्ञानमयं तप" इतिश्रुतेरतो मौढ्याद् या शान्तिरुपरतिरूपा सा नात्र ग्राह्या. अत एव "शमु उपशम" इति आत्मसमीपे यः शान्तस्तिष्ठति स उक्तो न तु शान्तिमात्रे निरोधेनाज्ञानसमीपे वाऽत**स्तपोमयमि**त्युक्तम्. ननु "रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारते"ति यथा सत्त्वं प्रबलमेवं "रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथे"त्यपि, "न तदस्ति पृथिव्यां वे"ति च केवलसत्त्वस्य बाधः, तत्राह **ध्वस्तरजस्तमस्कमि**ति, **ध्वस्ते रजस्तमसी** येन, लोकानामपि रजस्तमसी यो नाशयति तं को वा नाशयेत् ? आधिदैविक एव तादृशस्य नाशको भवतिः स च व्यवस्थया स्थापितस्ते गुणाश्चाप्राकृताः सच्चिदानन्दधर्मरूपाः प्राकृतेभ्यो

लेखः

विशुद्धसत्त्वमित्यत्र. ननु शुद्धसत्त्वं धाम त्ववतारे अतो मूलरूपे क्रोधाभावः केन साध्य इत्याशङ्क्याहुः **परमार्थतस्त्वि**ति. **सत्त्वेनापि असम्पृक्तमि**ति

योजना

विशुद्धसत्त्वमित्यत्र **ज्ञानादय** इत्यारभ्य **भजेते**त्यन्तम्. ननु परमशान्तेरेव सत्त्वोत्कर्षत्वमुक्तं तत् न युक्तं ज्ञानादीनामेव सत्त्वोत्कर्षरूपत्वस्योचितत्वादित्याशङ्क्याहुः **ज्ञानादयस्त्वि**त्यादि. **ज्ञानादय** इति **आदि**शब्देन "मुक्तसङ्गोनहंवादी"तिगीतोक्ताः सङ्गत्यागानहङ्कारधैर्योत्साहनिर्विकारत्वादयो ग्राह्याः. तेऽपि सत्त्व**स्यावान्तरभेदा** न तु सत्त्वोत्कर्षरूपाः किन्तु परमशान्तिरेव सत्त्वोत्कर्षरूपा, अतो यस्य शान्तिर्नास्ति तस्य ज्ञानादयोऽपि **विक्षेपरूपाः**. अत इन्द्रस्य सात्त्विकत्वेन "सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमि"तिवाक्याद् जायमानं विक्षेपरूपं ज्ञानं शान्त्यभावात् न कार्यक्षमं भवतीत्याहुः **अन्यथे**ति. इन्द्रो भगवत्स्वरूपं बोधयति, क्वचिद् भगवन्तं त्यजति अन्यथा वृष्ट्याद्युपद्रवं न कुर्यात्. क्वचिद् भगवन्तं भजति अन्यथा "विशुद्धसत्त्वं तव धामे"त्यादिना स्तोत्रं न कुर्यात्, अत इन्द्रकृतं बोधनं भगवत्त्यागो भजनं च विक्षेपरूपमेव, अस्थिरत्वात्. तदेतदाहुः **अन्यथा कथं बोधयेत्** कथं वा **त्यजेत् कथं वा भजेदि**ति. अतः शान्त्यभावाद् विज्ञानादिकं विक्षेपरूपम् अस्थिरमेव. अत एव पुनः पारिजातप्रसङ्गे शक्रस्य मोहो भविष्यतीति बोध्यम्.

---

१. °द्धं. २-२. परमा.

लेखः

तरतमभावापन्नेनेति शेषः. **तपोमयमि**त्यत्र सामीप्यस्य भेदसहिष्णुत्वादात्मसामीप्यं न सम्भवतीति पक्षान्तरमाहुः **निरोधेने**ति, सर्वेन्द्रियनिरोधेनेत्यर्थः. तेन सुषुप्तिनिषेधः, तथा च परमात्मसामीप्यमुक्तम्. परमात्मा तु "ज्ञाज्ञौ द्वावजावि"तिवाक्याद् ज्ञ एवेत्यज्ञानसामीप्यनिषेधः. सुषुप्तौ परमात्मनि लय एव न तु तत्सामीप्यमिति भावः. **अत** इति मौढ्यकृतशान्ते रूढाया अग्राह्यत्वादित्यर्थः. इयं तु यौगिकीति ज्ञेयम्. **लोकानामि**ति, "सत्त्वं न चेद् धातरिदं निजमि"त्यादौ साधितत्वात् पूर्वोक्तवाक्यानि प्राकृतसत्त्वपराणीतिव्यवस्थया न बाध इति भावः. **आधिदैविक एवे**ति गुण इति शेषः. **सती**ति, सच्चितोः सत्त्वरजसी तिष्ठतः

योजना

तपोमयमित्यस्य विवरणे **न तु शान्तिमात्रे निरोधेने**ति. इन्द्रिय**निरोधेन शान्तिमात्रे** सति 'अयं पुरुषः शान्त' इति **न** शास्त्राभिप्रायः किन्तु 'शमु उपशम' इतिधातुपाठात् 'उप' समीपे आत्मनः समीपे अवस्थितौ सत्याम् 'अयं शान्त' इति शास्त्रव्यवहारः. आत्मसमीपेऽवस्थितिस्तु ज्ञानेन भवति, अत**स्तपोमय**मितिविशेषणेन अज्ञानशान्तिर्व्यावर्तिता. **अज्ञानसमीपे वे**ति, "शमु उपशमे" इत्यत्र सामीप्यमात्रं न ग्राह्यं किन्त्वात्मसामीप्यमतो नाज्ञानसामीप्यं 'शान्ति'शब्दवाच्यमित्यर्थः. न चात्र मानाभावः, **तपोमयमि**तिविशेषणस्य मानत्वात्, "यस्य ज्ञानमयं तपः" इतिश्रुतेस्तपसो ज्ञानरूपत्वात्. तथा च लोके 'शान्ति'शब्देन शान्तिमात्रग्रहणेऽपि प्रकृते ज्ञानशान्ति-

भिन्ना अन्यथा "प्रकृतिजैस्त्रिभिर्मुक्तं सत्त्वं पृथिव्यादिषु नास्ती"ति न वदेत्, तस्यैवाप्रसिद्धत्वाद्. गुणावताराश्च भगवतोऽप्राकृता न भवेयुः. किञ्च सत्त्वस्य सत्त्वसम्बन्धः कथं भवेद् भेदाभावेऽतस्ते त्रयो गुणा ब्रह्मविष्णुशिवेष्वेव प्रतिष्ठिता. अतः सच्चिदानन्दधर्मत्वाद् यदा ब्रह्मादिष्वितरापेक्षा तदेतरभजनं[1] सति सत्त्वं चिति रज आनन्दस्तमसीति. भगवांस्तु कदाचिद् विष्णोः सत्त्वमाधारत्वेन गृह्णाति यदि न केवलः समायाति. प्रकृते तु केवलोपीन्द्रेण भ्रमात् तथा ज्ञायतेऽन्यथा "प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जात" इति न वदेत्, सर्वदैव वसुदेव एव जायमानत्वादत इदानीं

लेखः

अतस्तत्तद्धर्मावित्यर्थः. तमस आनन्दधर्मत्वं सन्दिग्धमिति व्युत्पादनपूर्वकमाहुः **आनन्द** इति, **तमसि** सति तेन सर्वविस्मृतौ सत्या**मानन्दो**ऽनुभूयते, तत्स्वरूपस्य विगलितवेद्यान्तरत्वात्, **इति**हेतोस्तम आनन्दधर्म इति शेषः. **भगवांस्त्वि**ति, गुणावताराणां त्रयाणां नैवं सामर्थ्यमिति **तु**शब्दः. **आधारत्वेने**ति देहत्वेनेत्यर्थः. अप्राकृता गुणास्त्रयाणां स्वरूपं, प्राकृता गुणास्त्रयाणां गुणा इति विभागः.

योजना

रेव ग्राह्येति भावः. **यदा ब्रह्मादिषु इतरापेक्षे**ति, ब्रह्मणः सत्त्वापेक्षा यदा तदा विष्णुं भजते, तमोऽपेक्षा यदा तदा शिवं भजते; एवं विष्णुशिवावपि. अत एव "शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिव" इत्यादिवाक्यानि पुराणेषु दृश्यन्ते. सेयं गुणावतारयोर्विष्णुशिवयोः परस्परं भजनव्यवस्था. पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णस्तु गुणावताराणां ब्रह्मविष्णुशिवानां त्रयाणामप्यवतारीति परब्रह्मरूपः परमकाष्ठापन्न एव. तदेतदाहुः **भगवांस्तु कदाचिदि**त्यादि. **प्रकृते तु केवलोऽपी**ति, निरावरणपरब्रह्मपूर्णपुरुषोत्तमत्वेन आधाररूपशुद्धसत्त्वरहितोऽपीत्यर्थः. नन्वत्र विशुद्धसत्त्वसाहित्यं कुतो नाङ्गीक्रियत इति चेत्, तत्राहुः **अन्यथा "प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिद् जात" इति न वदेद्** इति. "वसुदेवस्य क्वचिद् जात" इत्युक्त्या क्वचिद् जातः क्वचित् नेति सिध्यति. यदि सर्वदैव शुद्धसाहित्यं स्यात् तदा 'क्वचिदि'ति न वदेत्, 'वसुदेव'शब्दस्य विशुद्धसत्त्ववाचित्वात् "विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दितमि"तिवाक्यात्. ननु 'वसुदेव'शब्दोऽत्र शूरपुत्रवसुदेववाचको न विशुद्धसत्त्ववाचकस्तथा च वसुदेवस्य क्वचिदेव पुत्रो जात इति लापनं युक्तमिति

---

[1] °भजने.

केवलोऽपि सत्त्वाश्रित उच्यते. पूर्वभ्रमापेक्षयायं भ्रम उत्तम इति स्तुतित्वमन्यथा व्यापिवैकुण्ठे सर्वान् नेतुं न शक्नुयात्. सत्त्वं त्वाधारत्वेनैव गृहीतमिति विष्णोरपि तथा सामर्थ्यं क्वचिदुच्यते. "ब्रह्मेव सगुणं बभावि"त्यत्रापि विष्णुरेव गृह्यतां[1] तदवतारा भगवान् वा क्वचिदन्यथा 'कृष्णवद् बभावि'त्येव वदेदत इन्द्रो विष्णुं भगवन्तं जानातीति स्वज्ञानानुसारेणाह. यदा भगवत्सत्त्वं सर्वरजस्तमोनाशकं तदा तदाश्रित्य स्थिता माया तत्र दूरापास्तेत्याह **मायामयोऽयमिति, अयं सर्वो**ऽपि **गुणानां सम्यक्प्रवाहो** देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपो **मायामयो** मायाप्रचुरो, गुणानां कारणभूतत्वात् मायायाः. तत्र प्रमाणमा**हायमि**ति, अन्यथा कथं दृश्यः स्यात् ?

लेखः

आधारत्वेनैवेति, आवेशिदेहत्वेन न तु भेदेनेत्ये**व**कारः. विष्णोः सत्त्वात्मकत्वेन गुणत्वमेव न तु सगुणत्वमित्यत आहुः **तदवतारा** इति. गृहीतसत्त्वदेहा **अवतारा** मत्स्यादयोंऽशावतरणे **भगवान्** कृष्णश्च, एते **वा गृह्यतामि**त्यन्वयः. नन्वत्र तु तथा नास्तीत्यत आहुः **अत इन्द्र** इति, इन्द्रबुद्धिमनुसृत्येदमुक्तम्. **तदाश्रित्य स्थिते**ति रजस्तमश्चाश्रित्य स्थितेत्यर्थः. **अत्र प्रमाणमि**ति मायामयत्वे इत्यर्थः. **अन्यथे**ति मायाप्राचुर्याभावेन केवलब्रह्मत्वे इत्यर्थः. अत्र **माया**शब्देन प्रकृतिः. **तस्मादि**ति

योजना

चेत् न, वसुदेवस्याधिदैविक-विशुद्धसत्त्वात्मकत्वेन तत्र च सर्वदैवाविर्भावाङ्गीकारे 'क्वचिदि'तिपदस्य वैयर्थ्यात्. अतोऽत्र "विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दितमि"तिवाक्यसिद्धं विशुद्धसत्त्वमेव 'वसुदेव'शब्देन ग्राह्यम्. तथा च कदाचिद् विशुद्धसत्त्वे आविर्भवति यदा तु पूर्णावतारस्तदा विशुद्धसत्त्वे नाविर्भवतीत्यर्थो भवति. एवं च प्रकृते पूर्णावतारत्वात् न सत्त्वे आविर्भावस्तथापीन्द्रस्योक्तिस्तु भ्रमादिति हार्दम्. **भगवान् क्वचिदि**ति, यदा कृष्णावतारो न पूर्णस्तदा सत्त्वव्यवधानात् सत्त्वाधारत्वाद् वा 'सगुण'पदेन कृष्णो ग्राह्य इत्यर्थः. **अन्यथा कृष्णवद् बभावित्येवे**ति. "ब्रह्मेव सगुणं बभौ" इत्यत्र 'सगुणं' विशुद्धसत्त्वसहितं 'ब्रह्म' विष्णुरूपं यथा तथा 'बभावि'त्यर्थो ग्राह्यः, **अन्यथा** यदि विष्णुर्न गृह्येत तदा **कृष्णवद् बभौ इत्येव वदेत्** 'सगुण'पदं न वदेत्. अतः 'सगुण'पदाद् विष्णुर्गुणावतारो गृह्यतां तदवतारा इति. **प्राकृतमेवैतत् सर्वमि**ति, **एतत्** परिदृश्यमानं प्रकृतिसम्बन्धयुक्तं न तु प्रकृतिसम-

---

[1] °तामिति.

तस्मात् प्राकृतमेवैतत् सर्वमप्राकृतं तु न दृश्यत इति. तस्मा**दयं** प्राकृतोऽपि प्रपञ्च**स्ते ग्रहणस्य ज्ञानस्यानुबन्धरूपो न** भवत्यतः प्राकृतदृष्ट्यायमपकारं कृतवानयमुपकारं कृतवानिति तव न सम्भवति ॥४॥

यद्येषा वैषम्यबुद्धिरेव नास्त्यन्येषामपि तादृशबुद्धिनाशकत्वात् तदा वैषम्यबुद्धिकृतानि कार्याणि क्रोधादीनि न भवन्तीति किं वक्तव्यमित्याह **कुत** इति.

कुतो नु तद्धेतव ईश मन्युलोभादयो येऽबुधलिङ्गभावाः ।
तथापि दण्डं भगवान् बिभर्ति धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ॥५॥

न्विति वितर्के– **तद्धेतवो** ग्रहणहेतवो मायाहेतवो वा **कुतो** भवेयुः ? किञ्च हे **ईश**, यदि तवापि ते स्युस्तदा तत्पारवश्यादीशत्वं नोपपद्येत. यद्यपि बहव एव दोषा निराकर्तव्यास्तथापि प्रकृते[1] द्वयं प्रतिभात्यपकारिणि कोपो द्रव्ये लोभश्चेत्यत आह **मन्युलोभादय** इति. **मन्यू** राजसो **लोभ**स्तामस इति वा. नन्वेते दृष्टाः कथं निराक्रियन्ते ? तत्रा**हाबुधलिङ्गभावा** इति, **अबुधानाम**ज्ञानां **लिङ्गभावो** लिङ्गत्वं

लेखः

दृश्यत्वाद्धेतो**रयं प्राकृतो** बन्धकस्वभावोऽपि **प्रपञ्चस्ते ज्ञानस्या**नुबध्नातीत्य**नुबन्ध**स्तादृश**रूपो न विद्यते** त्वद्ज्ञानं स्वविषयकं कर्तुं न शक्नोति, प्राकृतवत् तव क्रोधादिकं न भवतीत्यर्थः. न हि त्वद्ज्ञानं प्राकृतवद् वैषम्यरीत्या तद्विषयकं भवति. तत्र हेतुमाहु**रन्येषामपी**ति ॥४॥

कुतो न्वित्यत्र ग्रहणेति **माये**ति ग्रहणं हेतुर्येषां मायाहेतुर्येषामिति समासो

योजना

वायिकारणकम्, अत एव प्राकृतैरिन्द्रियैर्दृश्यते. तथा च दृश्यस्य प्रपञ्चस्य प्रकृतिसम्बन्धित्वेन द्रष्टुरिन्द्रियाणामपि प्रकृतिसम्बन्धसत्त्वाद् यक्षबलिन्यायः. न तु परिदृश्यमानस्य मायिकत्वमिति सारम्. यत्र लीलाप्रपञ्चे प्रकृतिसम्बन्धो नास्ति तत्र इन्द्रियग्राह्यतापि नास्तीत्याहुः **अप्राकृतं तु न दृश्यत इती**ति, प्राकृतैश्चक्षुर्भिर्न दृश्यत इत्यर्थः. **प्राकृतमेवैतत् सर्वमि**तिसुबोधिन्यां **प्राकृत**शब्दः शैषिकेण अण्प्रत्ययेन सिद्धः. 'उपनिषदा ज्ञायते', 'औपनिषदः पुरुषः चक्षुषा गृह्यते', 'चाक्षुषं रूपमि'तिवत् प्रकृत्या सम्बध्यत इति प्राकृतमिति बोध्यम् ॥४॥

---

१. प्रकृतेर्.

येषां; ते ह्यज्ञानिनं ज्ञापयन्ति न तु [1]सर्वज्ञा धीरास्तज्ज्ञापका वातः श्रुतिविरोधात् न तेऽङ्गीकर्तव्याः. न हि क्रोधादयो भगवति कैश्चिदनुभूताः. कार्येण कल्पनं त्वन्यथाप्युपपद्यते– ये प्राकृतेषु क्रोधादिभिर्जायन्ते ते भगवतीति स्वत एव. न हि दोषेणैव कार्यं भवति गुणेन न भवतीति वक्तुं शक्यं, दुःखादप्यश्रूण्यानन्दादप्यश्रूणि. तथा प्रकृतेऽपि क्रोधादपि निग्रहोऽनुग्रहादपि निग्रह इत्यतः प्रमाणयुक्तिबाधात् न भगवति क्रोधादयः. एव**मपि** सति **भगवान् दण्डं बिभर्त्य**तो ज्ञायते **धर्म**रक्षार्थं **खलानां निग्रहार्थं** च तत् करोतीति. लौकिकभगवतोरेतावान् विशेषः– एकत्र फलाभावोऽपरत्र लौकिकसाधनाभाव इति साधनं भगवानेव तत्र साधनं स्वरूपमेवेति सिद्धान्तः. फलं भ्रमप्रतिपन्नमन्यथा प्रवृत्तिर्न स्यात्. यदि भगवान् एवं न कुर्यात् पाषण्डप्रवृत्त्या धर्मनाशः स्यात्. स च सर्वेषां श्रेयोरूपः. किञ्च यदि

लेखः

ज्ञेयः. **फलाभाव** इति, दण्डफलं धर्मरक्षा तदभाव इत्यर्थः. **लौकिके**ति, दण्डे **लौकिकं साधनं** कोपस्त**दभाव** इत्यर्थः. राजदण्डादिनापि धर्मरक्षा जायते तदर्थमाहुः **फलमि**ति, परं न नियतमिति भावः. **अन्यथे**ति, कदाचिदपि फलाभावे **प्रवृत्तिर्न स्या**दित्यर्थः. **यदी**ति, यागभङ्गो धर्मरक्षार्थं गोवर्धनोद्धरणं खलनिग्रहार्थमित्यर्थः.

योजना

कुतो नु तद्धेतव इत्यत्र **अनुग्रहादपि निग्रह इती**ति, "क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्य" इत्यादिवाक्यात्. **लौकिकभगवतोरेतावान् विशेषः एकत्र फलाभावोऽपरत्र लौकिकसाधनाभाव इती**ति. **एकत्र** लौकिके **फलाभावः**– क्रोधे जातेऽपि दण्डरूपं फलं कर्तुं न शक्यते दण्डकरणेप्सोरसमर्थत्वादित्यर्थः. **अपरत्र** भगवति **लौकिकस्य** दण्ड**साधनस्य** क्रोध**स्याभावः**, क्रोधं विनैव अनुग्रहेण दण्डदानादित्यर्थः. ननु यस्मै भगवता दण्डो दीयते तस्य सम्पत्त्यादिनाशो मरणं वा जायते, कंसादौ तथा दृष्टत्वात्, अतः फलेन साधनेऽनुमीयमानेऽनिष्टफलस्य क्रोध एव साधनमित्याशङ्क्याहुः **फलं भ्रमप्रतिपन्नमि**ति. सम्पत्त्यादिनाशो मरणं वा दण्डस्य न फलं किन्त्वग्रे दास्यमानं मुक्तिरूपमेव फलं फलत्वेन बोद्धव्यम्, अतो मरणादिकं भ्रमेण फलत्वेन **प्रतिपन्नं** ज्ञातमित्यर्थः. ननु यदि मुक्तिफलं दित्सितं तदा भक्तेभ्य इव कुतो न दीयते मारयित्वा कुतो दीयत इत्याशङ्क्याहुः **अन्यथा प्रवृत्तिर्न स्यादि**ति, यदि निषिद्धकर्मकर्तृभ्योऽपि भक्तेभ्य इव मुक्तिं दद्यात् मारणादि न कुर्यात्

---

१. सर्वज्ञारास्त°, सर्वज्ञाधारास्त°.

स्वानुभावं न प्रकाशयेद् गोवर्धनोद्धरणादिना तदा खला न निगृहीताः स्युः. अत्र दण्डद्वयं पूर्वस्थितस्य नाशोऽधिकताडनं च. एकस्तु दण्डत्वेन न व्यवह्रियत इत्येकवचनम्. एवं कृत एवैतद् भवतीति तवैव ज्ञानं नान्यस्येति **भगवानित्युक्तम्**. अतस्तस्य फलसाधकत्वेन प्रमाणान्तरं न मृग्यम् ॥५॥

एवं श्लोकद्वयेन दण्डः कृतः परं प्रयोजनार्थमिति निरूपितमिदानीं शिक्षैवैषा न तु दण्ड इत्याह **पितेति**.

पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदण्डः ।
हिताय चेच्छातनुभिः समीहसे मानं विधुन्वन् जगदीशमानिनाम् ॥६॥

पुत्रा हि पितृभिस्ताड्यन्ते, गुरुभिश्च शिष्या, राजभिश्च प्रजाः, कालादिभिश्च पुरुषा; न चैते दण्डं कुर्वन्ति किन्तु शिक्षामेव. **त्वं** तु—सर्वेषां सर्वरूपो, जनकत्वात् **पिता**, वेदकर्तृत्वाद् **गुरुः**, सर्वेषामेव **जगतामधीशः** स्वामी ब्रह्मादीनामप्यधिकारसम्पादकोऽतोऽधीशो, **दुरत्ययः कालो** मृत्युः कालमृत्युर्हि न केनाप्यतिक्रान्तो भवति, **उपात्तो दण्डो** येन स यमः, परलोकेऽपि दुःखदाता तवैवाधिकारिणस्त इति कर्मकारणात् प्रेरणाद्वा. अतः सर्वत्राधिकृतो भवानेवे**तीच्छातनुभी** राजादिशरीरैर्लोकानां **हितायैव** दण्डं **समीहसे** **जगदीशमानिनां मानं च विधुन्वन्**. इच्छातनवो मत्स्यादयोऽपि— पुरुषः पिता,

---

लेखः

एवमिति यागभङ्गमित्यर्थः. **पूर्वेति**, यागस्वामित्वनाश इत्यर्थः. **अधिकेति**, गोवर्धनोद्धरणेन मानभङ्ग इत्यर्थः. **एकस्त्विति** पूर्व इत्यर्थः ॥५॥

योजना

तदा सन्मार्गे प्रवृत्तिरेव न स्याद्, आर्याणां दुष्कृतीनां तुल्यत्वादित्यर्थः. **यदि भगवानेवं न कुर्यादित्यादि**. भक्तानामिव सुखेनैव मुक्तिं दद्यात् दुष्कृतीनां सम्पद्भ्रंशं मारणं वा न कुर्यात् तदानिष्टफलाशङ्काभावात् सर्वे निषिद्धकर्माणि कुर्युस्तदा **पाषण्डप्रवृत्त्या धर्मनाशः स्यादित्यर्थः. स च सर्वेषां श्रेयोरूप** इति **स च** धर्मः सर्वेषां श्रेयोरूप इत्यर्थः. इह **स चे**त्यनेन **धर्मनाश**शब्दान्तर्गतो **धर्मः** परामृश्यते, "पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहे"त्यत्र 'तस्ये'त्यनेन पटोलवत् ॥५॥

मत्स्यो गुरुः, अधीशः कूर्मो वराहश्च, मृत्युदण्डधारिणौ नृसिंहवामनौ. तथान्यत्रापि ज्ञेयम्. चकारात् मोक्षाय च तेषां जगतश्च ॥६॥

तत्र हितं सन्दिग्धमिति स्वदृष्टान्तेन विवृणोति **ये मद्विधा** इति.

ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनस्त्वां वीक्ष्य काले भयमाशु तन्मदम् ।
हित्वार्यमार्गं प्रभजन्त्यपस्मया ईहा खलानामपि तेऽनुशासनम् ॥७॥

अहमिन्द्रो यथैवमेव वरुणादयोऽ**ज्ञा** मूर्खा, अन्यथा कथं नन्दं नयेयुः ? तेषामज्ञानस्थानमाह **जगदीशमानिन** इति, यद्यपि "भगवदाज्ञा क्रियत" इतिबुद्ध्यभावे सर्वमेव मौढ्यकृतं तथापि जगदीशा वयमित्यभिमानः स्पष्टः. मोहकार्यत्वेन तादृशाः. **काले** स्वावसरेऽन्तकाले **भय**रूपं **त्वां वीक्ष्याशु** शीघ्रं वयमीश्वरा इति **तन्मदं** परित्य**ज्यार्यमार्गं** नामस्मरणादिकं तुलसीगोपीचन्दनादिधारणं च प्रपद्यन्ते. यथेदानीमहं नमस्कारे प्रवृत्त एवमपि केचित् प्रपद्यन्ते. यावत् पुनर्भयात्मकमपि त्वां न प्रपश्यति तावन्नार्यमार्गं प्रपद्यन्त इति धर्मरक्षार्थं दण्ड उपपादितः. **प्र**कर्षेण **भजनं** पुनः पूर्वावस्थानं न गृह्णन्ति. **अपगतः स्मयो** गर्वो येषाम्, आर्यमार्गस्य गर्व एव बाधकः. अतो यद्यपि कौतुकार्थमेव गोवर्धनोद्धरणं कृतं तथापि **खलानामनुशासन**रूपं जातमत**स्तव** चेष्टामात्र**मपि** सफलमेव ॥७॥

एवं शिक्षार्थतामुपपाद्य कदाचिद् ज्ञानवत्त्वेन कृतं कर्म चित्तेऽपराधत्वेनैव भासेतातस्तन्निषेधार्थं प्रार्थयति **स त्वमिति**.

स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य कृतांहसस्तेऽविदुषः प्रभावम् ।
क्षन्तुं प्रभोऽथार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश मेऽसती ॥८॥

ऐश्वर्यमदेन प्लुतस्यात एव **कृतांहसः** कृतापराधस्य; उभयत्रापि हेतु**स्ते प्रभावमविदुषः, क्षन्तुमर्हसि. अथ** भिन्नप्रक्रमेण मदीयानधर्मानविचार्य 'केवलोऽयं दीन' इति 'भ्रान्त' इति, यतस्त्वं **प्रभुः**, न हि प्रभोश्चेतसि क्षुद्रकृता भासन्ते. **मूढचेतसो म**[1] इतिवचनात् मौढ्यं सिद्धमेव. नन्वज्ञानं निवर्तितं शिक्षा च कृता कातः परं क्षमा [2]या कर्तव्येति चेत् तत्राह **मैवं पुनर्भूदिति**,एतादृशी **मतिः** पुनर्माभूदिति. यदि भगवान् क्षमां न कुर्यात् मदपराधं स्मरेत् तदा सत्यसङ्कल्प इति नित्यविषयज्ञान इति मदाश्रयोप्यपराध उत्पद्यते. स्मरणे तु नोत्पद्यते, साधनाभावात् पूर्वसाधनस्य

---

१. न, भव, मत्त. २. लुप्तम्.

निवृत्तत्वाच्च. यत इयं **मतिरसती** सम्बन्धिनमप्यसति योजयत्यतस्तन्निवृत्तिप्रार्थनोचितैव ॥८॥

किञ्चैतदर्थमेव तवावतारो; दुष्टा निराकर्तव्या, अशक्यनिराकरणदोषाः स्वरूपतोऽन्ये तु दोषसम्बन्धादतो वयं निवार्यदोषा इत्यस्मद्दोषा एव निराकार्या न तु वयमित्यभिप्रायेणाह **तवावतारोयमि**ति.

तवावतारोयमधोक्षजेह भुवो भराणामुरुभारजन्मनाम् ।
चमूपतीनामभवाय देव भवाय युष्मच्चरणानुवर्तिनाम् ॥९॥

विशेषेणा**यमवतारो भुवो भार**रूपाणां **चमूपतीनामभवाय युष्मच्चरणानुवर्तिनां भवाय.** अन्ये त्ववतारा एकमेव कार्यं साधयन्ति– भारनिराकरणं वा सद्रक्षां वा. कालभेदेन यद्येक एवोभयात्मकः स्यात् तदा द्वयमपि कर्तव्यम्. इदानीमहं प्रपन्न इत्युद्धवोऽपि कर्तव्यो, निग्रहस्तु कृत एवान्यथोभयार्थमवतारो न भवेत्. उभयार्थत्वे हेतु**रधोक्षजे**ति, अधोऽक्षजं ज्ञानं यस्मादेतादृशो यः प्रकटो जातः स उभयसम्पादनार्थमेव[1], एकैकं तु पूर्वमपि क्रियत इति. तत्रा**पीह** गोकुले **भुव उरुभारार्थमे**व **जन्म** येषां, जन्मकारणेषु भुवो दुःखार्थं जन्म स्वस्य तु नाशार्थम्. स्वयमेव भारभूता अधिकं च भारं जनयन्ति, नौकारूढेष्वेतद् द्वयं पृथक् प्रसिद्धम्. **उरुभारस्य** वा **जन्म** येषु. एतेन दोषत्रयमुपपादितं– भाररूपा, उच्छृङ्खला भारजनका इति, तादृशा अपि सेनापतयः. जननमात्रेणैव तन्नाश इ**त्यभवाये**त्युक्तं, यथान्धकारस्य सूर्योदये. **देवे**ति सम्बोधनमतः परं [2]पूजार्थं, **युष्मच्चरणमेवानुवर्तितुं** शीलं येषां तेषामुद्धवाय मुक्तये वा संसाराभावाय वा संसाराय वा भवानेव तथा भवतीति ॥९॥

एवं प्रार्थनामुक्त्वा क्षमापनार्थमेव नमस्यति **नम** इति भगवदीयत्वाय वा.

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ।
वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः ॥१०॥

लेखः

तवावतारोयमित्यत्र **कालभेदेने**ति, एक एव पुरुषः पूर्वं दुष्टः पश्चात् चरणानुवर्ती चेत् स्यादित्यर्थः ॥९॥

---

१. °र्थ ए°. २. पूज्यार्थं.

भक्तिमार्गं प्रकटीकुर्वन् सामान्यतो दशविधलीलायुक्तमाह **नमो भगवत** इति. आवेशादिपक्षव्यावृत्त्यर्थं **तुभ्यमि**ति, योऽयं दृश्यते स एव भगवानिति. अनेनैव षड्विधा लीला निरूपिता स्थानादिनिरोधान्ता. **पुरुषाय महात्मन** इति कार्यकारणरूपाय– पुरुषः प्रथमतो, महान् महत्तत्वम्; अन्तर्बहिर्वा [1]साधकाय. **वासुदेवाये**ति मोक्षदाता. **कृष्णाये**ति फलं सदानन्दरूपत्वादाश्रयश्च. किञ्च न केवलं .

लेखः

नमो भगवत इत्यत्र **अनेनैवे**ति **भगवत्पदेने**त्यर्थः. **पुरुषाय महात्मने** इति पदद्वयेन सर्गविसर्गयुक्तत्वम्. इदं पूर्वं नागपत्नीस्तुतौ विवृतमिति नात्र विव्रियत इति भावः. द्वितीयं व्युत्पादयन्ति **महानि**ति, महत्तत्त्वरूपत्वेन चतुर्मुखत्वाद् विसर्गतेति भावः ॥१०॥

योजना

नमो भगवते तुभ्यमित्यस्याभासे **भगवदीयत्वाय वे**ति. **क्षमापनार्थं नमस्यती**ति पूर्वमुक्तं, पक्षान्तरेण नमनप्रयोजनमाहुः **भगवदीयत्वाय वे**ति, भगवदीयत्वसिद्धये नमस्यतीत्यर्थः. नम्रत्वेनैव भगवदीयत्वसिद्धिः, दैन्यबोधकत्वात् नमनस्य. **अनेनैव षड्विधा लीला निरूपिते**ति, **अनेन भगवत** इतिचतुर्थ्यन्तेन **षड्विधा लीला निरूपिता** भगवत्पदेनैश्वर्यादिषड्गुणाभिधानादित्यर्थः. कास्ताः षड्विधा इत्याकाङ्क्षायामाहुः **स्थानादिनिरोधान्ता** इति. **कार्यकारणरूपाये**ति, **पुरुष**शब्देन कार्यं पुरुषशरीरमुच्यते, तच्च महत्तत्त्वादीनां कार्यम् अतो महत्तत्त्वादिकार्यरूपाय विराड्विग्रहायेत्यर्थो भवति. अनेन सर्गलीला उक्ता, "अशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्ग" इति टिप्पण्यां लक्षणस्योक्तत्वात्. **महात्मने**इत्यनेन कारणरूपमहत्तत्त्वादि गृह्यते तद्रूपायेत्यर्थः. अनेन विसर्गलीलोक्ता, महत्तत्त्वस्य चतुर्मुखरूपत्वात् चतुर्मुखस्य विसर्गरूपत्वात् "पुरुषाद् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिः विसर्ग" इति लक्षणाङ्गीकारात्. **पुरुषाय महात्मने** इति पदद्वयस्यार्थान्तरमाहुः **अन्तर्बहिर्वा सर्वसाधकाये**ति. पुरि शेते इति पुरुष इति व्युत्पत्त्या पुरुषस्यान्तरत्वादन्तःसर्वसाधकत्वम्. **महात्मने** इत्यनेन बहिःसर्वसाधकत्वं, महांश्चासौ आत्मेत्यर्थाद् व्यापकत्वेन बहिरपि सत्त्वात्. एवं

---

१. सर्व°.

दशविधामेव लीलां करोत्यवतीर्णस्त्वधिकमपि करोतीत्याह **सात्वतां पतये नम** इति, यादवानामयं स्वामी. दशविधलीलावद् भक्तिरेकैव स्वतन्त्रेति पृथङ् नमस्कारः ॥१०॥

एवं परमार्थतो नमस्कारं कृत्वा मोहकलीलासहितमपि भगवन्तं लौकिकरसार्थं नमस्यति **स्वच्छन्दे**ति.

स्वच्छन्दोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ।
सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ॥११॥

स्वा भक्तास्तेषां **छन्द** इच्छा तदर्थं तेषामिच्छापूर्त्त्यर्थ**मुपात्तो देहो** येन— ते हि यथा भावयन्ति तथा रूपं करोति, नटवदेव रूपं तु, विशेषेण शुद्धं चिद्रूपमेव तदाह **विशुद्धज्ञानमूर्तय** इति. ननु विशुद्धस्याभिलषितरूपत्वं कथं ? तत्राह **सर्वस्मा** इति, सर्वरूप एव जातस्तत्राभिलषितरूपभवने कः प्रयास इत्यर्थः. किञ्च **सर्वबीजाय** सर्वेषां कारणभूताय, अतोऽनन्तप्रकारेण भवति. अनेन सद्रूपतानन्दरूपताप्युक्ता— सत् सर्वम्, आनन्दो बीजमिति. **सर्वभूतानामात्मने** चिद्रूपाय **नमः**

टिप्पणी

स्वच्छन्दोपात्तदेहायेत्यत्र, नटवदेव रूपमित्यादिग्रन्थः पूर्वोक्तरूपेन्द्रस्तुत्यभिप्रायेणेति ज्ञेयम् ॥११॥ ॥ इति चतुर्विंशोध्यायः ॥

लेखः

पदद्वयेन सर्गविसर्गलीले उक्ते, **भगवत्**पदेन षडित्येवमष्टलीला उक्ताः. **वासुदेवाये**त्यनेन मुक्तिलीलोच्यत इत्याहुः **वासुदेवायेति मोक्षदाते**ति. **कृष्णाये**त्यनेन आश्रयलीलोक्तेत्याहुः **सदानन्दरूपत्वादाश्रयश्चे**ति. **भक्तिरेकैव स्वतन्त्रेति पृथङ् नमस्कार** इति, **नमो भगवते** इति पूर्वमुक्तेन **नमः**शब्देन निवहिपि पुनः **सात्वतां पतये नम** इति यदुक्तं तेन भक्तेः दशविधलीलावद् उद्धारकरणे स्वातन्त्र्यं बोधितम्. यद्यपि **भगवत्**पदेन निरोधान्ताः षड् लीला उक्तास्तन्मध्ये 'ईशानुकथा'शब्दवाच्यभक्तिरप्यागता तथापि सर्वलीलातुल्यत्वपरिहारपूर्वकं स्वातन्त्र्यसूचनाय पुनर्भक्तिर्वर्णिता. प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्याये सर्वेष्ववतारेषु कृष्णावतारमप्युक्त्वा अंशित्वेन पूर्णत्वसूचनार्थं "कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि"ति पृथङ्निर्देशः कृतस्तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥१०॥

योजना

स्वच्छन्दोपात्तदेहायेत्यत्र ते हि यथा भावयन्ति तथारूपं करोति नटवदेवेत्यादिग्रन्थस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटमुक्तः. **अनेन सद्रूपता आनन्दरूपता**-

अतः— सच्चिदानन्दरूपाय भक्तेच्छापूरकाय हि ।
शुद्धज्ञानस्वरूपाय फलसाधनरूपिणे ॥(७)॥

नम इत्युक्तं भवति ॥११॥

स्वापराधं प्रकटीकरोति **मयेदमि**ति.

मयेदं भगवन् गोष्ठनाशायासारवायुभिः ।
चेष्टितं विहते[१] यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना ॥१२॥

को वेद भगवान् न विचारयतीत्यन्यथा कालान्तरे विशेषपर्यालोचनायामपराधं भावयेदतः कथयति **इदं** वृष्ट्यादिरूपं **गोष्ठनाशायासारवायुभिर्मया चेष्टितम्. यज्ञे विहत[१]** इति निमित्तं, वस्तुतस्त्वस्मिन्नेव यज्ञे मया भुक्तं न पूर्वं कदापि भगवता भुक्तमिति हस्तेन

योजना

प्युक्तेति, **सर्वस्मै** इत्यनेन **सद्रूपतोक्ता,** सद्रूपेणांशेन सर्वरूपत्वात्; **सर्वबीजाये**त्यने**नानन्दरूपतोक्ता,** आनन्दस्य सर्वबीजत्वात्, "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इति श्रुतेः. **सर्वभूतात्मने** इत्यनेन चिद्रूपतोक्ता. तदेतत् सङ्गृह्णन्ति कारिकया **सच्चिदानन्दरूपाये**त्यारभ्य **फलसाधनरूपिण** इत्यन्तया ॥११॥

मयेदं भगवन्नित्यत्र न पूर्वं कदापि भवता भुक्तमिति हस्तेन भुक्तमितीति. श्रीनन्देन युक्त्यैवेन्द्रयागस्य कृतत्वाद् वेदविहितत्वाभावाद् व्रजराजकृतेन्द्रयागे भगवता न भुक्तम्, अतो हस्तरूपेणेन्द्रेणापि न भुक्तम्. अस्मिन्नेव अन्नकूटोत्सवे भगवतोक्तत्वेन वेदविहितत्वाद् भगवता भुक्तम्. भोजनं तु हस्तकार्यम्, अतो हस्तरूपेण मया इन्द्रेण भुक्तम्. तथा चास्मिन्नेव यागे मया भुक्तमित्युपपन्नम्. **अतो**

कारिकार्थः

स्वच्छन्दोपात्तदेहायेत्यत्र सच्चिदानन्देति— **सर्वस्मै** इतिपदेन सद्रूपता, **सर्वबीजाये**त्यानन्दरूपता, **सर्वभूतात्मन** इति चिद्रूपता. **भक्तेच्छापूरकाये**ति **स्वच्छन्दोपात्तदेहाये**त्यस्यार्थः. **शुद्धज्ञानस्वरूपाये**ति मूलस्थद्वितीयपादार्थः स्पष्ट एव. **फलसाधनरूपिणे** इति— आनन्दः फलं, चित् साधनम्. एतादृशाय नम इत्युक्तं भवति (७).

---

[१] °हि°.

भुक्तमित्यतो यज्ञे विहित[1] एव. तथाप्यभिमानादन्यथाङ्गीकृत तदाह **मानिने**ति. ननु तृप्तिः कथं न प्रतिबन्धिका जाता ? तत्राह **तीव्रमन्युने**ति, शीघ्रमेव [2]क्रोध उत्पन्नोऽतो जातापि तृप्तिर्विस्मृतेति. अन्यथा गोष्ठनाशे कश्चित् किं प्रवर्तेत? गवामुपजीव्यत्वात् सुतरां ममोपजीव्याः. **भगवन्नि**ति सम्बोधनं स्वस्य दासत्वख्यापकम्, इदानीं निर्दुष्टत्वख्यापकं वा ॥१२॥

तथापि स्वामिनानुग्रहः कृत एवेत्याह **त्वये**ति.

त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि ध्वस्तस्तम्भो हतोद्यमः।
ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः ॥१३॥

ईशत्वादनुग्रहकरणं; न ह्युपजीवकेषु क्रुद्धेषूपजीव्योऽपि क्रुध्यति, तथा सति तेषां नाश एव स्यादत **एवानुगृहीतोऽस्मि.** गोव़र्धनधारणेन मान एव हतो न त्वहं हत इति मानहतिमेवाह **ध्वस्तस्तम्भ** इति, **स्तम्भो** गर्वोऽनम्रता **ध्वस्तो** यस्य. तत्र हेतु**र्हतोद्यम** इति. तथापि न मम लज्जा यतस्त्व**मीश्वरो गुरुरात्मा** च लोकतो वेदतोऽनुभवतश्च. त्वच्छिक्षायां नापमानं भवतीत्यत**स्त्वां शरणं गतः**. यथोचितं विधेयमिति भावः ॥१३॥

तदा प्रसन्नो भगवांस्तस्य मनःपीडां दूरीकृतवानित्या**हैवमि**ति चतुर्भिः–

उपक्रमः कृतं चैव हेतुश्चापि[3] तथाकृतौ ।

योजना

यज्ञ अविहत एवेति, यद्यपि भगवतेन्द्रयागभङ्गः कृतस्तथापि तस्यावैदिकत्वाद् यज्ञत्वाभावेन तद्विघाते यज्ञस्याविहतत्वमेवेत्यर्थः. तर्हि **चेष्टितं विहते यज्ञे** इति कथमुक्तमिति चेत्, तत्राहुः [4]**अभिमानादन्यथाङ्गीकृत**मिति. इन्द्रस्य युक्तिकल्पितेऽपि स्वयागे याग**त्वाभिमानात्** तादृशयागविघाते **अन्यथाङ्गीकृतं** यज्ञनाशनमङ्गीकृतमिति यज्ञविघातोक्तिरिति भावः ॥१२॥

एवं सङ्कीर्तित इत्यादीनां चतुर्णां श्लोकानामर्थमाहुः **उपक्रमः कृतं चैवे**ति कारिकया. "एवं सङ्कीर्तित" इत्यनेन **प्रसादोपक्रमः**. "मया तेऽकारि मघवन्नि"त्यनेन **कृतं** भगवत्कृतं मखभङ्गादिरूपं निरूपितम्. "मामैश्वर्यश्रीमदान्ध" इत्यनेन **तथाकृतौ** मखभङ्गकृतौ **हेतुरुक्तः**, "गम्यतां शक्र भद्रं व" इत्यनेन **प्रसाद** इति बोद्धव्यम् (८).

---

[1] °ह°. [2] मन्युः. [3] °श्चैव. [4] °नात् तथा°. इति पाठः.

प्रसादश्चेति भृत्याय भगवान् स्वयमुक्तवान् ॥(८)॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं सङ्कीर्तितः कृष्णो मघोना भगवानमुम् ।
मेघगम्भीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥१४॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण **सङ्कीर्तितः कृष्णः** फलात्मा **मघोने**न्द्रेण पूर्णः सर्वतो **भगवान् मेघगम्भीरया वाचा** तस्य तापं ़शमयन् **प्रहसन्** मोहय**न्निदं** वक्ष्यमाण**मब्रवीत्**. अत एवाग्रेऽपि तस्य मोहः ॥१४॥

स्वकृतमाह **मये**ति.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

मया तेऽकारि मघवन् मखभङ्गोऽनुगृह्णता ।
मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् ॥१५॥

काकतालीयव्यावृत्त्यर्थं स्वकृतं ज्ञापयति– हे **मघवन्ननुगृह्णता मया मखभङ्गोऽकारि.** अनुग्रहमेवाह **मदनुस्मृतय** इति, ममानुस्मृतिरेवानुग्रहः, यागभङ्गाभावेऽनुस्मृतिर्न स्यादिति. हेतुमाह **नित्यमिन्द्रश्रिया मत्तस्ये**ति ॥१५॥

नाप्येतत् त्वया प्रार्थनीयं, ममैवायं सहजो धर्म इत्याह **मामैश्वर्ये**ति.

मामैश्वर्यश्रीमदान्धो दण्डपाणिं न पश्यति ।

लेखः

एवमित्यत्र उपक्रम इति शुकेनोक्त इति शेषः. अग्रिमत्रयं **भगवानुक्तवानित्यन्वयः** (८).

कारिकार्थः

एवं सङ्कीर्तितः कृष्ण इत्यादि श्लोकचतुष्टयार्थानाहुः **उपक्रम** इत्यादि. "एवं सङ्कीर्तित" इत्यनेन स्तो**त्रोपक्रमः**. "मया तेऽकारि मघवन्नि"तिश्लोकेन भगवता **कृतं** इन्द्रयागभङ्गात्मकं कार्यमुक्तम्. "मामैश्वर्यश्रीमदान्धो य" इत्यनेन **वितथाकृतौ** इन्द्रयागभङ्गकरणे ऐश्वर्यश्रीमदरूपो **हेतुरुक्तः**. "गम्यतां शक्र भद्रं ते" इत्यनेन **भृत्याय** इन्द्राय भगवता **स्वप्रसाद** उक्तः (८).

तं भ्रंशयामि सम्पद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् ॥१६॥

ऐश्वर्यं श्रीश्चान्यतराभावे [१]न मदः पुष्टो भवतीतरसापेक्षत्वात्, न ह्येकाक्षिविकलोऽन्धो भवत्यत **ऐश्वर्येण श्रिया** च यो **मदस्तेनान्धः**[२]. **दण्डपाणिं** घातकमपि **मां न पश्यति**, अतस्त्वं **सम्पद्भ्यो भ्रंशयामि**. शिक्षार्थमवश्यं मारणीयः, तदैव मारणे शिक्षा भवति यदि जानीयादतो ज्ञानार्थं **सम्पद्भ्यो** भ्रंशयाम्यन्यथानुग्रहो न भवेद्. इयं साधारणी व्यवस्था. विशेषमप्याह **यस्य चेच्छाम्यनुग्रहमिति**, यस्य चानुग्रहमिच्छामि "अयमनुग्रहं प्राप्नोत्वि"ति. विषयैर्बुद्धिभ्रंशो भवतीत्यतिवाते दीपवद् विषयैरनुग्रहोऽपि न स्थिरो भवति. अल्पेनैव कार्यसिद्धौ महाननुग्रहो न कर्तव्योऽतो यथाल्पेनैव कार्यं भवति तदर्थं सम्पद्भ्यो भ्रंशयामि. तदनन्तरमनुग्रह इति पूर्वमिच्छैवोक्ता. अत्रत्यः क्रमोऽग्रे वक्तव्यो "यस्यानुग्रहमिच्छामी"त्यत्र. अतः शिक्षार्थं प्रसादार्थं चैश्वर्यभ्रंशः कार्यते. अत एकदेश एव स कृतो यागमात्रैश्वर्यनिराकरणात् ॥१६॥

अतस्त्रैलोक्यमवशिष्टमस्तीति तदर्थं गच्छेत्याह **गम्यतामिति**.

गम्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मेऽनुशासनम् ।
स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तम्भवर्जितैः ॥१७॥

अत्र[३] शिक्षामात्रमेव [४]ज्ञापनीयं, तदल्पेनापि भवतीति न सर्वैश्वर्यभङ्गः, तदाह **शक्र भद्रं व** इति, इन्द्रत्वमग्रे स्वास्थ्यं च प्रयच्छति. अन्यथा भक्तिर्वा तन्नाशयेत् भक्तापकारित्वात्. भगवद्वाक्यात् तु[५] न नाशः. अग्रे मोहाभावायाह **क्रियतां मेऽनुशासनमिति**, मदाज्ञाकरणे न मोहः स्यादिति. इन्द्रद्वारा [६]सवनिवाज्ञापयति, प्रधानत्वात्— **स्वाधिकारेषु स्थीयतां वो** युष्माकमेव सम्बन्धिषु यत्र यस्याधिकारः स तत्र तिष्ठत्वित्यर्थः. **युक्तैरि**त्याज्ञायां योजितैः; परं तत्रापि

लेखः

गम्यतामित्यत्र भक्तिर्वेति, भक्तनिष्ठा **भक्तिस्तदपकारिणस्तन्नाशयेदि**त्यर्थः ॥१७॥

योजना

गम्यतां शक्रेत्यत्र भक्तिर्वा तन्नाशयेद् इति गोपानां भगव**द्भक्तिः**. सा भक्तापकारिण इन्द्रस्य ऐश्वर्यादि नाशयेदित्यर्थः ॥१७॥

---

१. °न. २. °न्धीकृतः. ३. °तः. ४. °नाय. ५. लुप्तम्. ६. °नेव ज्ञा°.

स्तम्भो मास्तु, अनम्रतयाज्ञापि न कर्तव्या, न हि कृतिमात्रेण भगवांस्तुष्यत्यपि तु नम्रत्वसहितया. एवमाज्ञापितोऽपि पूजां कर्तुं विलम्बमानो जातः ॥१७॥

एवमिन्द्रप्रसादमुक्त्वा कामधेन्वाः प्रसादार्थं तदभिषेकः प्रस्तूयतेऽ**थे**ति. अयमभिषेको नेन्द्राद्यभिषेकवत् स्वतन्त्रतया कर्तुं शक्यते, भगवतो हीनभावात्. प्रार्थनया तु कर्तुं शक्यो, हीनभावेनैव लीलायाः क्रियमाणत्वादतः प्रार्थनार्थमादौ स्तोत्रं कृतवतीत्याह**ा**थेति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अथाह सुरभिः कृष्णमभिनन्द्य मनस्विनी ।
स्वसन्तानैरुपामन्त्र्य गोपरूपिणमीश्वरम् ॥१८॥

अथेन्द्रवाक्यानन्तरं **सुरभिः** कामधेनुः **कृष्णमभिनन्द्य**— साधु गोरक्षा कृतेन्द्रश्च साध्वनुगृहीतो, अयमप्यस्मत्पुत्रप्राय इति. स्वयमपि **मनस्विनी** महामानवती सम्माननपात्रमतो भगवांश्चेन्न मानयेत्, मत्क्रियमाणमभिषेकं नाङ्गीकुर्यात्, तदा न जीविष्यामीतिनिर्बन्धयुक्ता सर्वैरत्रार्थे निर्बन्धः [१]कारणीय इति **स्वसन्तानै**र्गोभिः स**होपामन्त्र्य** निकटे सम्मन्त्रणं कृ**त्वाह**. य इन्द्रोऽपकरोति सोऽस्माकमिन्द्रो मा भवतु. न हि वयं भवानिव निरभिमाना यतो वयं मनस्विन्यः. ननु कथमेवं धाष्टर्यं कर्तुमिच्छसि? न हि सर्वेश्वर इन्द्रो भवितुमर्हति! तत्राह **गोपरूपिणमि**ति, स ह्यस्मान् पाति लोकवत्, पालकास्तूपसर्जनीभूताः. यत्र स्वत एतावदवलम्बते तत्रास्मदुक्तमैश्वर्यं कथं न स्वीकरिष्यति?[२] किञ्च पूर्वमप्ययं इन्द्र **ईश्वरो** यज्ञ इन्द्रो जात इत्यैश्वर्यमेतदीयमेवेत्यतो नास्माभिरलौकिकं किञ्चित् सम्पाद्यते किन्तु विद्यमानमेव लोके प्रकटीक्रियते ॥१८॥

लेखः

गोपरूपिणमित्यत्र पालकानां पाल्योपसर्जनत्वे दृष्टान्तमाहुः **लोकवदि**ति. सप्तम्यर्थे वतिः, यथा लोके पालकाः पाल्यानुगास्तथा लीलायामपीत्यर्थः. **एतावदिति** उपसर्जनीभूतं पालकत्वमित्यर्थः. **ऐश्वर्यमि**ति स्वामित्वमित्यर्थः ॥१८॥

योजना

अथाह सुरभिरित्यस्य विवृतौ **मनस्विनी**पदतात्पर्यमाहुः **मत्क्रियमाणमभिषेकमि**त्यारभ्य **निर्बन्धयुक्ते**त्यनेन ॥१८॥

---

१. कर°. २. °तीति.

अतो युक्तमेवाभिषेचनमिति विज्ञापयितुं स्तुतिमाह **कृष्ण कृष्णेति** द्वाभ्याम्.

॥ सुरभिरुवाच ॥

कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वसम्भव ।
भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत ॥१९॥

आदरे वीप्सा. योग्युपायवित्, **महायोग्य**लौकिकोपायकर्तान्यदेव करोत्यन्यत् सम्पद्यत; इन्द्रेण क्लेशं प्रापित एवं ज्ञातोऽपीन्द्रमेव क्लेशं प्रापितवान्. अथ वा **महायोगिनो** लीलार्थं प्रवृत्तस्य न किञ्चिदनुचितमुचितं वा, अत इन्द्रत्वमपि गृह्यतामित्यभिप्रायः. किञ्च **विश्वात्मा** त्वम्. अनेन प्रमेयोत्कर्ष उक्तः, पूर्वेणैव साधनोत्कर्षः. **विश्वस्यापि सम्भवो** यत्रेति प्रमाणोत्कर्षः. फलोत्कर्षं वक्तुं तस्य स्वस्मिन् पर्यवसानमाह, [1]**भवतैव लोकनाथेन** सर्वलोकरक्षकेण[2] **वयं सनाथा** न

लेखः

कृष्ण कृष्णेत्यस्याभासे **इति** **विज्ञापयितुमि**ति, **इति**हेतो**र्विज्ञापयितुमि**त्यर्थः. व्याख्याने **प्रमाणोत्कर्ष** इति, विश्वाधारस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वादिति भावः. **न त्विन्द्रेणे**ति लोकनाथेनेति शेषः. **भवत्**पदं **लोकनाथ**विशेषणं; **भवता लोकनाथेन, न त्विन्द्रेण** लोकनाथेनेत्यर्थः. **लोकनाथ**पदस्य **भवत्**पदविशेषणत्वेन व्याख्यानमपि सम्भवतीत्याहुः **किञ्चे**ति. यतो भवानेव लोकनाथो न त्विन्द्रादिरतो **भवतैव सनाथा** इति हेतुगर्भं विशेषणं ज्ञेयम् ॥१९॥

योजना

कृष्ण कृष्ण महायोगिन्नित्यस्य विवृतौ **अनेन प्रमेयोत्कर्ष** इति, **विश्वात्म**पदेन **प्रमेयोत्कर्ष उक्त** इत्यर्थः. **पूर्वेणैवे**त्यादि, **महायोगिन्नि**त्यनेन **साधनोत्कर्षः** साधनेषु योगस्य मुख्यत्वात्. **विश्वस्यापि सम्भव** इत्यादि. **विश्वसम्भवे**त्यनेन **प्रमाणोत्कर्षः** विश्वमध्ये वेदस्यापि सत्त्वाद् विश्वोत्पादकत्वेनैव वेदोत्पादकत्वेन प्रमाणोत्कर्ष इत्यर्थः. **फलोत्कर्षमि**त्यादि, **भवता लोकनाथेन वयं सनाथा** इत्यनेन फलोत्कर्ष उक्तः ॥१९॥

---

[1] भग°. [2] णेन.

त्विन्द्रेण, घातकत्वात्. किञ्च प्रतिमन्वन्तरं भिन्न एवेन्द्रोऽतोऽव्यवस्थितत्वात् कालपरिच्छेदात् स्वभावतस्तस्य जीवस्यापि नियम्यत्वात् [1]भवानेव लोकनाथः. अत एव वयं सनाथाः, यो हि जीवयति स एव नाथः "स वै पतिः स्यादि"तिन्यायेन. भवानच्युतश्च ॥१९॥

एवं नाथत्वमुपपाद्य देवत्वमुपपादयति **त्वं न** इति.

त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते ।
भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः ॥२०॥

त्वमेव नोऽस्माकं गवां **परममु**त्कृष्टं **दैव**मस्माकं भाग्यरूपोऽपि त्वमेवास्माकं नियामकश्च. अस्मासु क्रीडतीन्द्रात् पृथक्कृत्यास्मान् विजयतेऽस्माभिर्व्यवहरत्यस्माकं कान्तिस्तत एवास्माभिः स्तूयते चास्माकं च तत एव सौन्दर्यं गतिरपि सर्वाऽतो भवानेव देवः. किञ्च न केवलं देवमात्रं किन्तु[2] देवेन्द्रोऽपि भवानेव– **त्वं न इन्द्र** इति. परमैश्वर्यं नान्यस्यास्ति, जगत्पतित्वाभावात्. यो ह्यन्तर्बहिर्नियामकः स पतिरतो **जगत्पति**त्वात् **त्वमेवेन्द्रो**ऽतो **गोविप्रदेवानां** हविर्मन्त्रहविर्भुजां **भवायो**द्भवाय **भव** यज्ञपरिपालको भव. एवं पूर्वकाण्डानुवर्तिनां तत्प्रतिपाद्यधर्मस्योद्भवजनकत्वं प्रार्थयित्वा निवृत्तिपराणां भगवद्भक्तानां चोद्भवाय भवेति प्रार्थयति **ये च साधव** इति. तेषामपि **भवाय भवे**ति योजना ॥२०॥

इन्द्रं नस्त्वभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा नोदिता वयम् ।
अवतीर्णोऽसि विश्वात्मन् भूमेर्भारापनुत्तये ॥२१॥

किञ्चानभिषिक्तः शाश्वत इन्द्रो न भवत्यभिषेकस्य संस्काररूपत्वात्.

लेखः

इन्द्रं न इत्यस्याभासे **किञ्चे**ति स्वभावत इन्द्रोऽसीति पूर्वमुक्तम्, अभिषेकेणापि तथा सम्पादयिष्याम इति समुच्चयः ॥२१॥

कारिकार्थः

त्वं नः परमकं दैवमित्यत्र **अतो गोविप्रदेवानां हविर्मन्त्रहविर्भुजा**मिति कारिकार्धम्. **भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधव** इतिमूले गवां हविर्धानीत्वात् विप्राणां मन्त्राधारत्वात् देवानां हविर्भोक्तृत्वात् तेषामेव कुशलप्रार्थना कृतेति भावः ॥२०॥

---

[1] भग°. [2] लुप्तम्.

अभिषेके तु कृते नान्यः पतित्वं मन्यते, अन्यथा मोहाद् यः कश्चित् मन्येत. नन्विन्द्राधिकाराभिषेके ब्रह्माऽधिकृतः, कथमन्येनाभिषेक इति चेत्, तत्राह **ब्रह्मणे**ति. ब्रह्मा स्वयं लज्जते– "कथं स्वस्वामिनं गवामिन्द्रपदेऽभिषेक्ष्यामी"ति. अयुक्तश्च भवत्यस्माकं तु युक्तं, हीनोऽपि महान्तं पतित्वेन वृणुते. सम्मत्यर्थं ब्रह्मप्रार्थना. तेन च प्रेरिता वयं, भगवदधिष्ठितासु गोषु सर्वोत्कृष्टं हविर्भवेदित्यतः शीघ्रं प्रेरितवान्. शीघ्रप्रेरणायां हेतु**रवतीर्णो**ऽसीति, **भूभार**हरणार्थ**मवतीर्णः** शीघ्रं भूभारं हृत्वा तिरोभवेदतः शीघ्रं गवामिन्द्रः कर्तव्य इति. हीनतादूषणं तु नास्ति, **विश्वात्म**कत्वाद्[१] व्यापिवैकुण्ठादधः समागतः पदान्तरं च प्राप्नोत्यत इन्द्रत्वमुचितम् ॥२१॥

एवं प्रार्थनां कृत्वाभिषेकं कृतवतीत्याह**ैवमि**ति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं कृष्णमुपामन्त्र्य सुरभिः पयसात्मनः ।
जलैराकाशगङ्गाया ऐरावतकरोद्धृतैः ॥२२॥

फलरूपमपि देवतात्वे**नोपामन्त्र्या**ङ्गीकृते भगवत्य**भ्यषिञ्च**दिति सम्बन्धः. भगवतोऽङ्गीकारे दया हेतुरिति वदंस्तस्या अभिषेकावश्यतामाह **सुरभिरि**ति. सुराद् बिभेतीति सुरभिः, देवा एव तां भक्षयन्ति किं पुनर्देवेन्द्रोऽतो भगवन्तं शरणं गच्छन्ती व्याजेनेन्द्राभिषेकं कृतवत्यत एव. ततः प्रभृति सर्ववेदसिद्धोऽपि गोवधो निवृत्तः उपपातकत्वं तद्वधे महापातकादप्यधिकविगानं च. प्रथमत **आत्मनः पयसा** दुग्धे**नाभ्यषिञ्च**दत एव तदिन्द्रियं जातमिन्द्रं यातीति. ततो जलाभिषेकोऽपि जात इत्याह **जलैरि**ति. **आकाशगङ्गा** नित्या या शिशुमारे प्रसिद्धा. तन्नित्यं जलं तत्तरणादेव [२]तारकात्वम्. आकाशगङ्गा चोदरत [३]इत्युपपादितम्. **ऐरावतो** गजस्तस्य करोऽभिषेके प्रशस्तः, तथा सति पुष्करजलत्वमापद्यते. तत्सम्बन्धेऽपि जलं नोपहतं भवति प्रत्युत पवित्रमेव. अन्यस्य तत उद्धारोऽशक्य इति तथोक्तम् ॥२२॥

लेखः

पुष्करं तीर्थविशेषः, करिहस्तोऽपि, तथा च श्लेषेण तीर्थ**जलत्वमि**त्यर्थः. करपदतात्पर्यमाहुः **तत्सम्बन्धेऽपी**ति. अन्यान् विहायैरावतकथने हेतुमाहुः **अन्यस्ये**ति ॥२२॥

---

१. °त्मत्वात्. २. °रक°. ३. लुप्तम्.

एवं [१]तस्याभिषेकसमय एकदेशभूतास्ते[२] देवा ब्राह्मणा अप्यभिषेकं कृतवन्त इत्याह**ेन्द्र** इति.

इन्द्रः सुरर्षिभिः साकं प्रहितो देवमातृभिः ।
अभ्यषिञ्चत दाशार्हं गोविन्द इति चाभ्यधात् ॥२३॥

सुरर्षिभिर्नारदादिभिः सहित **इन्द्र**स्तैर्वा यथेष्टं प्रेरितो **देवमातृभिः** सहितोऽदित्यादिभिः श्रद्धादिभिर्वा. सर्वसम्मत्या[३] सर्वैरेव सहिता **सुरभिरिन्द्र**श्च **दाशार्हं** सेवकरक्षणक्षमं[४] रक्षणपरं **वाभ्यषिञ्चत्**. नामान्तरं च धारितवतीत्याह **गोविन्द इति चाभ्यधा**दिति, गवामिन्द्रः, अत्रामृतबीजस्य **व**कारस्य मध्य उपादानं 'भूवादय' इतिवत्. 'रन्'प्रत्ययो नात्रोपात्तः, रूढिजनकत्वेन धात्वर्थस्य गौणत्वापादकत्वादतोऽच्प्रत्ययान्त एव निर्दिष्टः. स तु धात्वर्थपर[५] एव भवतीति **गोविन्द** इत्येव शब्दः साधुर्न तु 'गवेन्द्र' इति. **च**कारादिन्द्रेन्द्रो देवेन्द्रः सुरभीन्द्र इत्यादिनामान्यपि स्वस्वनामपुरःसरं सर्वैर्धृतानि. तेन व्रजेन्द्रो गोपेन्द्र इत्याद्यपि [६]भवति ॥२३॥

एवं भगवतोऽभिषेक उत्सववाद्यानि जातानीत्याह **तत्रागता** इति.

तत्रागतास्तुम्बुरुनारदादयो गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।
जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुराङ्गनाः सन्ननृतुर्मुदान्विताः ॥२४॥

तुम्बुरुर्मध्यमः पूर्वमुभयात्मको निरूपित इति **तुम्बुरुर्नारदश्चादि**र्येषाम्. **गन्धर्वा** गायका **विद्याधरा** वादकाः **सिद्धा** अद्भुतप्रदर्शका**श्चारणाः** पुरुषनर्तका, एते सर्व एव भगवतो **यशो जगुः**. ननूत्सवे सर्वेभ्योऽभीष्टं देयं, किं गानमात्रेणेति चेत्, तत्राह **लोकमलापह**मिति, सर्वेषां सर्वदुःखे निदानभूतं मलमेव दूरीकरोति.

लेखः

इन्द्र इत्यत्र **यथेष्टमि**ति. "सुरभीन्द्रो देवेन्द्र" इत्याद्यग्रे वक्ष्यमाणं, यथा यस्येष्टं तथा स प्रेरितवानित्यर्थः. अदित्यतिरिक्तानां देवमातृत्वाभावादरुच्या पक्षान्तरमाहुः **श्रद्धादिभिरि**ति. तथा च शुभादयो धर्मपुत्रत्वेन सत्त्वपरिणामत्वाद् देवा इत्यर्थः ॥२३॥

मुदान्विता इत्यत्र 'मुदे'त्यस्यानन्दवाचकत्वेन कृष्णपरत्वमभिप्रेत्याहुः **ता** इति. तथा च पूर्वमपि कृष्णेन सह स्थिताः; अतोऽधुना भयस्य निवृत्तत्वात्

---

१. तस्या अभि°. २. °भूता सेति. ३. °सम्पत्त्या. ४. °णे क्षमं. ५. धात्वर्थ एव परे. ६. सम्भ°.

सुराङ्गनाश्च ह**र्षेणान्विताः सम्यङ्ननृतुस्ता** हि कृष्णेन सह [1]रमणौत्सुक्यो देवादिन्द्राच्च भीताः स्थिता. अधुनेन्द्रत्वे सम्पन्ने भयान्निवृत्ता आगमनं चावश्यकं जातमिति **मुदान्विता** जाता भावपूर्वकं च नृत्यं कृतवत्यो यथा च भगवान् वशे भवति ॥२४॥

तं तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो ह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः।
लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गावस्तदा गामनयन् पयोद्रुताम् ॥२५॥

इन्द्रत्वे जाते सर्व एव स्वर्गलोकः समागतस्तदा **देवसमूहे ये केतव** इवोन्नता देवोत्तमा[2] [3]ब्रह्मादयो मन्त्रा वेदा वा **तं** भगवन्तमिन्द्रं **तुष्टुवुः**. अत एव वेद इन्द्रो महान् स्तूयते, भगवानिन्द्रो जात इति. ननु[4] प्राकृतानामिन्द्रत्व आधिदैविके-"प्यर्धेन्द्राणि जुहोती"ति नोपपद्यत. इन्द्रत्वे नार्धता भगवत्त्वेन तु सर्वत्वम्. **अद्भुतपुष्पवृष्टिभिश्च विशेषेणावाकिरन्** पुष्पवृष्टिं कृतवन्तः. एवं दिविष्ठानां वाचनिकं कायिकं चोक्तं, मानसिकमाह सर्वे **लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवन्निति,**

लेखः

सन्ननृतुरित्यर्थः. कृष्णसाहित्यं विवृण्वन्ति **कृष्णरमणौत्सुक्य** इति, तथा च मनसि कृष्णसाहित्यं स्थितमेवेत्यर्थः. तथा च **मुदे**त्यस्यावृत्तिरभिप्रेतेति ज्ञायते. **सन्ननृतुरित्यत्र समित्यस्यार्थद्वयमाहुः भावे**ति, **यथे**ति ॥२४॥

योजना

तं तुष्टुवुरित्यस्य विवरणे **आधिदैविकेऽपि अर्धेन्द्राणि जुहोतीति नोपपद्यत** इति. आधिदैविकेऽपि इन्द्रे "अर्धेन्द्राणी"ति नोपपद्यते. "अर्धेन्द्राणि जुहोती"त्यत्र इन्द्रस्य सर्वदेवतापेक्षयाधिको भागो निरूपितः, हविषः अर्धभागे मध्ये अन्ये बहवो देवाः अर्धमध्ये एक इन्द्र इति. सोऽयं विभागाधिक्यज उत्कर्षो भगवन्तं श्रीकृष्णम् इन्द्रमवगत्य श्रुत्या कृतस्तत्रैव श्रुतितात्पर्यात्, न तु इन्द्रं (इन्द्रे इन्द्रस्य वा!), तदाहुः **इन्द्रत्वे नार्धते**ति. **इन्द्रत्वे** इति सप्तमी, इन्द्रस्य इन्द्रत्वे भागस्य अर्धता नास्तीत्यर्थः, अर्धो भागो नास्तीति फलितम्. तथा च इन्द्रस्य इन्द्रत्वे "अर्धेन्द्राणि जुहोती"ति न सङ्गच्छत इत्यर्थः. **भगवत्त्वेन तु सर्वत्वमि**ति, यदि भगवानेवेन्द्रो जातस्तदा तु सर्वमेवोपपन्नम् अर्धेन्द्रत्वं पूर्णेन्द्रत्वं च, सर्वरूपत्वात् सर्वसामर्थ्ययुक्तत्वात् विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वाच्च ॥२५॥

---

१. कृष्णरमणो°, रमणौ°. २. लुप्तम्. ३. ब्राह्मणा°. ४. न तु.

त्रयोऽपि **लोकाः** परमानन्दं प्राप्ताः. तदा गावोऽन्ता रसपूर्णा बहिरपि[1] रसं त्यक्तवत्य इत्याह **गावस्तदा गां** पृथिवीं **पयोद्रुतां** पयसा पिच्छिला**मनयन्** कृतवत्यः ॥२५॥

नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन् मधुस्रवाः।
अकृष्टपच्यौषधयो गिरयो व्यसृजन् मणीन् ॥२६॥

सरितश्च नानारसानां [2]घृतक्षीरादीना**मोघो** यासां तादृश्यो जाता. **वृक्षाश्च मधुच्युत औषधयो** व्रीह्यादयः कर्षणव्यतिरेकेणैव पक्वा जाताः. **अकृष्टपच्यश्च**[3] ता **औषधयश्च गिरयः** पर्वताश्च[4] [5]स्वाभ्यन्तःस्थितान् **मणीन् व्यसृजन्**. एवं स्थावरजङ्गमानां सर्वेषामेवोत्सवो निरूपितः ॥२६॥

तमुपसंहरन् पूर्वेन्द्रेभ्यो भगवतीन्द्रे[6] वैलक्षण्यमाह **कृष्णेऽभिषिक्त** इति.

कृष्णेऽभिषिक्त एतानि सर्वाणि कुरुनन्दन।
निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥२७॥

सदानन्दे**ऽभिषिक्ते** सति; स[7] हि सर्वानभिषिञ्चति स्वानन्देन, यदि सोप्यभिषिक्तः सर्वैस्तदा महदाश्चर्यं जातमिति. **एतानि** परिदृश्यमानानि **सर्वाण्येव निसर्गतोऽपि क्रूराणि** शाश्वतिकविरोधयुक्तान्यपि **निर्वैराण्यभवन्**. तदा शुकस्तामवस्थां प्राप्तः पशून् पश्यन्ना**हैतानी**ति. **कुरुनन्दने**ति सम्बोधनं विश्वासार्थं, सद्वंशोत्पन्नस्यैव विश्वासो भवतीति. **ताते**ति सम्बोधनं स्नेहसूचकं, तेनाप्रतारणापि सूचिता ॥२७॥

एवमभिषेकमहोत्सवमुक्त्वाभिषेककर्तुः स्वर्गप्राप्तिमा**हेती**ति.

इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः।
अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवम् ॥२८॥

पूर्वं **गो**[8]'**गोकुलपतिमि**[9]'त्यमुना प्रकारेण **गोविन्दं** कृत्वा**भिषिच्य स** प्रसिद्धो भगवदनुगृहीतो वा भगवतैव**ानुज्ञातो** "देवादयोऽत्र स्थास्यन्ती"ति सन्दिह्य तै**र्वृतः** सन् **दिवं ययौ**. भगवांस्तु स्वस्थान एव वर्तत इति नात्र प्रत्यापत्तिः कर्तव्या ॥२८॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरसाधनप्रकरणे
वैराग्यनिरूपक-षष्ठाध्यायस्य स्कन्धादितश्चतुर्विंशाध्यायस्य विवरणम् ॥

॥ इति चतुर्विंशोध्यायः ॥

---

१. लुप्तम्. २. घृतादी°. ३. °पच्याश्च ते. ४. लुप्तम्. ५. °न्तर°. ६. °तीन्द्र°.
७. लुप्तम्. ८. गोकु°. ९. रि°.

॥ सप्तमः स्कन्धादितः पञ्चविंशोध्यायः ॥

पञ्चविंशे तु वरुणात् नन्दं मोचयिता हरिः ।
ततः सर्वान् स्ववैकुण्ठे नेष्यतीत्युच्यते फलम् ॥(१)॥
अभिषेकश्च तैर्दृष्टो [1]देवस्तोत्रादिकं श्रुतम् ।
ज्ञाते देवोत्तमत्वे तु द्रष्टव्यं पौरुषं परम् ॥(२)॥

लेखः

पञ्चविंशाध्यायप्रथमकारिकायां **मोचयिते**ति तृन्नन्तम्. **स्ववैकुण्ठे नेष्यती**ति. अधुनापि व्यापिवैकुण्ठ एव लीला, ''रमाक्रीडमभूदि''ति पूर्वमेवोक्तेस्तथापि भगवतो मानुषभावस्वीकारे व्यापिवैकुण्ठस्यापि प्राकृतभावस्वीकारः. अधुना अर्जुनस्य मानुषभावरहितं स्वरूपमिवैतेषां प्राकृतभावरहितं वैकुण्ठं प्रदर्शयिष्यतीत्यर्थः. **देवा** इति 'दृष्टा' इति वचनविपरिणामेन पूर्वेणान्वयः. **पर्यवसायी**ति, अंशत्वे एव पर्यवसन्नं भवेत् न तु पुरुषोत्तमत्वे इत्यर्थः (१-३).

योजना

पञ्चविंशाध्यायार्थोक्तौ **नेष्यतीत्युच्यते फलमि**ति, वैकुण्ठे गोपान् **नेष्यतीति फलम**वान्तरफलमित्यर्थः. **पर्यवसायी**ति, स्तुतीन्द्रकृताभिषेक-देवदर्शनादिना श्रीकृष्णो **देवोत्तम** इति **ज्ञाते** सति **परं पौरुषं द्रष्टव्यम् अन्यथा** इन्द्रदमनादिमात्रं

कारिकार्थः

पञ्चविंशेऽध्याये **पञ्चविंशे** **त्वि**त्यादि. अत्राध्याये वैकुण्ठनयनात्मकमवान्तरफलमुच्यत इत्यर्थः (१). **अभिषेक** इत्यादि. **देवा** इन्द्रादयः, **स्तोत्रं** तत्कृतम्, **आदि**पदेन भगवत्कृतेन्द्रशिक्षा, एवमिन्द्रदमनादिना **देवोत्तमत्वे ज्ञाते** सति वरुणैश्वर्यतद्दास्यनन्दानयनलक्षणं **परं पौरुषं** पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञानजनकं **द्रष्टव्यम्** (२). **अन्यथा नन्दविज्ञानमि**ति, यदि वरुणकृतस्तुत्यादिकं नन्देन दृष्टं न स्यात् तदा **नन्दविज्ञानं तदे**व नारायणांशत्व**पर्यवसायि** पर्यवसानशीलं स्यात् न तु पुरुषोत्तमत्वपर्यवसायीत्यर्थः. **अत** इति, ''मन्ये नारायणस्यांशमि''ति वाक्योक्तं नारायणांशत्वेन ज्ञानं हि भक्तिमार्गविरुद्ध**मतः** कारणात् **तन्निग्रहो**

---

[1] देवाः.

अन्यथा नन्दविज्ञानं भवेत् पर्यवसायि तत् ।
अतस्तन्निग्रहो वाच्यो वरुणस्तेन सेवकः ॥(३)॥
कालाद्युपासकश्चेत् स्याद् भगवत्सेवकः क्वचित् ।

टिप्पणी

[1]पञ्चविंशेऽध्याये तात्पर्योक्तौ, **अन्यथा नन्दविज्ञानमि**ति. यदि वरुणैश्वर्य-तद्दास्यस्वानयनलक्षणं **पुरुषसम्बन्धि यत्परं** माहात्म्यं, पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञानजनकमिति यावत्, तद्दर्शनं न स्यात्तदा **तत्तदेव पूर्वोक्तं** नारायणांशत्वेन **देवोत्तम**त्वेन यज्ज्ञानं; वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमविषयकमेवं ज्ञानं भक्तिमार्गविरुद्धं, **पर्यवसायि** पर्यवसानशीलं स्यादित्यर्थः. तथा सत्यग्रे भजनानन्दानुभवो न स्यात्, तद्विरुध्दज्ञानवत्त्वाद्. अतो निरवधिमाहात्म्यवत्त्वेन पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञानं जननीयं भक्तिमार्गविरुद्धज्ञानवत्त्वेन **निग्रह**श्च कार्यः. वरुणद्वारा भगवानुभयं कारितवानिति **वरुणं सेवक**त्वेन प्रभुर्मनुत इत्यर्थः (२-३).

योजना

पौरुषं श्रीकृष्णेऽस्तीति ज्ञाते तावन्मात्रत्वे ज्ञानस्य पर्यवसानं स्यादित्यर्थः. **अतः** श्रीनन्दस्य **निग्रहो वाच्यः**. तथा सति वरुणलोके वरुणवैभवं दृष्ट्वा भूमौ तादृग्वैभवस्य कदाप्यदृष्टत्वात् तादृग्वैभववतो वरुणस्य भगवति प्रपत्तिं दृष्ट्वा ''अयं भगवान् सर्वश्रेष्ठ'' इति ज्ञानमभूदित्यर्थः. **तेन सेवक** इति, यतो वरुणेन श्रीनन्देऽपहृते श्रीनन्दस्य वरुणवैभवदर्शनेन भगवत्परमवैभवदिदृक्षाभूत् ततो भगवान् वैकुण्ठं प्रदर्शितवान्, एतावानुपकारो वरुणकृतनिग्रहेण जात इति भक्तोपकारकरणं वरुणस्येति **तेन** हेतुना नन्दनिग्रहरूपेण **वरूणस्य सेवक**त्वमित्यर्थः (१-३). ननु श्रीनन्दस्य परमभक्तस्य क्लेशप्राप्तिः कथमित्याशङ्क्याहुः **कालाद्युपासकश्चे**दित्यारभ्य **क्लेशमवाप्नोती**त्यन्तेन. **भगवत्सेवकः** श्रीनन्दो द्वादशीरूपकालविशेषोपासको जातस्ततो दुःखमन्वभूदित्यर्थः (४).

कारिकार्थः

नन्दनिग्रहो वाच्यः. **वरुणस्तेन सेवक** इति. भगवानुभयं कारितवान्—निरवधिमाहात्म्यज्ञानं भक्तिमार्गविरुद्धनारायणांशत्वज्ञानहेतुकनिग्रहं च, तेन **वरुणं सेवक**त्वेन मनुते इत्यर्थः (३). **कालाद्युपासक** इत्यादि. **भगवत्सेवकश्चेद्**

---

[1] पञ्चविंशाध्याये मू. पा.

ततः क्लेशमवाप्नोति कृष्णादेव च मुच्यते ॥(४)॥
ततो माहात्म्यविज्ञानं पूर्णं तस्य भविष्यति ।
ततश्चिन्तनमात्रेण भगवान् स्वपदं नयेत् ॥(५)॥

भगवतः सम्पूर्णमाहात्म्यज्ञानार्थं निरुद्धानां वैकुण्ठे गमनमुच्यते. तदर्थं प्रथमं धर्मबुद्ध्या मर्यादायां प्रवृत्तस्य सर्वथा भगवन्तमभजतो नन्दस्यानर्थसम्बन्धमाह**एकादश्यामि**ति.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
स्नातुं नन्दस्तु कालिन्द्या द्वादश्यां जलमाविशत् ॥१॥

स हि विष्णुव्रतपरायणो धर्मनिष्ठश्चान्यस्य माहात्म्यज्ञानं न स्यादिति तथोच्यते. माहात्म्यज्ञापनार्थमेव नयनमतो न वरुणो निगृहीतः. **एकादश्यां निराहारः** सन् **जनार्दनं** मोक्षदातारं **सम्यगभ्यर्च्य नन्दो** व्रते स्वधर्ममपि कर्तुं वैष्णवं पक्षमाश्रित्य वैदिकपक्षं त्यक्त्वार्धरात्रसमये **द्वादश्यां** जातायां **कालिन्द्यां** प्रवाहमध्ये **जलमाविशत्.** "मुहूर्तार्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति निशीथात् सम्यगुत्थाय क्रियाः[1] कुर्याद् यथोचितम्[2] अग्निहोत्रादिकर्माणि तथा नैमित्तिकानि च आ मध्याह्नात् क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शम्भुचोदनादि"ति वैष्णवधर्मविश्वासात् स्नातुं प्रवृत्तः ॥१॥

लेखः

एकादश्यामित्यस्याभासे **अनर्थसम्बन्धमि**ति, नन्दे अनर्थं सम्बध्नाति तादृशं जलप्रवेश**माहे**त्यर्थः ॥१॥

कारिकार्थ

द्वादश्यादिकालसाधनपरो भवेत् तदा नन्दवत् **क्लेशमवाप्नोति कृष्णादेव च मुच्यते** (४). **तत** इति, **ततो** मोचनात् **माहात्म्यज्ञानं ततश्चिन्तनमात्रेण** मनोरथमात्रेण **स्वपदं** वैकुण्ठं **नयेदि**त्यर्थः (५).

एकादश्यां निराहार इत्यत्र **मुहूर्तार्धावशिष्टायामि**ति, एतच्च स्मृत्यन्तरे द्वादशीव्रतप्रकरणस्थवचनं स्पष्टार्थकम् ॥१॥

---

[1] क्रियां. [2] °चिताम्.

[1]तद्रक्षको वरुणस्य सेवकोऽन्यायं करोतीति मत्वा वैष्णवधर्मापरिज्ञानात् तं बद्ध्वा नीतवानित्याह **तं गृहीत्वे**ति.

तं गृहीत्वानयद् भृत्यो वरुणस्यासुरान्तिकम् ।
अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि ॥२॥

वरुणस्यैव भृत्यो वरुणस्यान्तिकमनयत्. तस्य नयनेऽभिप्रायमाह**ाविज्ञाये**ति, [2]**सासुरी वेला** यस्तत्र धर्मं करोति तदसुरगामि भवती[3]ममर्थं नन्दोऽज्ञात्वा जलं **प्रविष्ट** इति विज्ञाय**ानयत्.** वस्तुतोऽयमपि न जानाति, तदग्रे वक्ष्यति वरुणो"ऽजानते"ति ॥२॥

चुक्रुशुस्तमपश्यन्तः कृष्णरामेति गोपकाः ।
भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतम् ॥
तदन्तिकं गतो राजन् स्वानामभयदो विभुः ॥३॥

ततस्तं मोचयितुं सर्वे गोपाला**श्चुक्रुशुः कृष्णरामे**ति. अकस्माज्जले प्रविष्टः पश्चान्न दृष्ट इति **तं** नन्द**मपश्यन्तः** सर्वावस्थासु सर्वकार्येषु चोपायान्तरमलभमाना भगवन्तमेव विज्ञापयन्ति यतो **गोपका** अल्पा गोपास्तदा भगवान् गृह एव स्थितः शयानो दूरादेव **कृष्णरामे**ति वचनमाकर्ण्य **पिता वरुणेन हृत** इति ज्ञात्वेत एव वरु**णान्तिकं गतः**, प्रायेणोक्त्वा गतो, अन्यथा महद् भयं स्यात्. भगवान् निरोधलीलामेतदर्थं कृतवान् यत् सर्वकर्मसु स्वयं प्रविष्टस्तानि [4]कर्माणि स्वकर्माणि

लेखः

तदन्तिकमित्यत्र **निरोधलीलामि**ति अनुशयनलीलामित्यर्थः. **साधने**ति

योजना

तदन्तिकं गत इत्यत्र. ननु व्रजपतेरानयनार्थं भगवता वरुणसमीपे गतं तत् न कर्तव्यं, वरुणस्य सेवकत्वात् सेवकगृहे स्वामिगमनस्यानुचितत्वादित्याशङ्क्याहुः **भगवान् निरोधलीलामेतदर्थं कृतवान् यत् सर्वकर्मसु स्वयं प्रविष्ट** इति. **एतदर्थं** नन्दादीनां प्रयोजनसिद्ध्यर्थं **निरोधलीलां** प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकस्वासक्तिसम्पादकलीलां भक्तानामर्थे स्वसेवकवरुणगृहगमनलीलां **स्वयं कृतवान्** यया वरुणगृहगमनलीलया श्रीनन्दादीनामेतादृशं ज्ञानमभूद् यदयं श्रीकृष्णोऽस्मदर्थे स्वायोग्यमपि कार्यं श्रमबहुलं करोति. ततश्च तादृशज्ञानात् श्रीकृष्ण एव तेषां

---

[1] तदा. [2] सा ह्या°. [3] °तीती°. [4] लुप्तम्.

कृत्वा तेभ्यस्तान् मोचयत्यन्यथैवं न कुर्यात्. तत् साधनदशायां फलदशायां च

योजना

परमासक्तिरभूदिति भावः. नन्वेतेषां निरोधसिद्ध्यर्थं वरुणगृहे गतमिति कुतो ज्ञायते इत्याकाङ्क्षायामाहुः **यत् सर्वकर्मसु स्वयं प्रविष्टस्तानि कर्माणि स्वकर्माणि कृत्वा तेभ्यस्तान् मोचयती**ति. **यद्** यस्माद्धेतोः **सर्वकर्मसु** कुमारिकाकर्तृकव्रतकर्मयजमानकृतयागकर्मश्रीव्रजेन्द्रकृतेन्द्रयागकर्मसु **स्वयं प्रविष्ट**स्तत्र तत्र तदीयपदार्थानां स्वस्मिन् विनियोगं कारितवानतो निरोध्यानां भक्तानां कर्मसु स्वयं पूज्यत्वेन प्रविष्ट इत्यर्थः. तथा चान्यत्र विनियुक्तान् स्वकीयान् कर्तुम् एतावताग्रहेण स्वयं पूज्यो भवत्यतो ज्ञायते प्रकृतेऽपि वरुणगृहगमनं निरोध्यानां निरोधसिद्ध्यर्थमेवेति. **तानि कर्माणि स्वकर्माणि कृत्वे**ति, अन्यार्थं क्रियमाणानि कर्माणि भगवत्कर्माणि कृत्वेत्यर्थः. तद् यथा कुमारिकाप्रसङ्गे कात्यायनीपूजने कात्यायनीस्वरूपेण स्वयं प्रविष्टः स्वपूजां कारितवान्. तदुक्तं "भगवानेव वा गुणातीत" इति तत्रत्यसुबोधिन्याम्. यजमानयज्ञप्रसङ्गे यजमानपत्नीद्वारा तदीयपदार्थानां स्वस्मिन् विनियोगं कारितवान्. इन्द्रमखभङ्गप्रसङ्गे श्रीगोवर्धनस्थरूपेण सर्वसामग्रीस्वीकारं कृतवान्. यतः सर्वकर्मसु स्वयं प्रविष्टः अतः प्रकृतेऽपि श्रीनन्दानयनार्थं स्वयं गत इति ज्ञेयम्. **तेभ्यस्तान् मोचयती**ति, **तेभ्यः** अन्योद्देश्यककर्म**भ्यस्तान्** भक्तान् **मोचयती**त्यर्थः. अन्यथा यदि स्वकीयकरणरूपं प्रयोजनं न स्यात् तदा अन्योद्देश्यककर्मसु विघ्नमेव कुर्यात् न तु पूज्यत्वेन स्वप्रवेशं, तदाहुः **अन्यथा एवं न कुर्या**दिति, अर्थस्तु— **एवं** स्वप्रवेशेन कर्मभ्यो मोचनं **न कुर्या**दित्यर्थः. विघ्नमात्रकरणे तु कालान्तरे पुनरपि कुर्युः, अन्यदेवस्थाने स्वप्रवेशे तु तदेव भगवत्कर्म सर्वदा कुर्युर्यथान्नकूटोत्सवमिति भावः. **तत्साधनदशायां फलदशायां च वक्तव्यमि**ति, **तत्** कर्मभ्यो मोचनं **साधनदशायां फलदशायां च** श्रीनन्दस्य **वक्तव्यं**, मुख्यद्वारा सर्वेषां बोधसम्भवादित्यर्थः. साधनदशायां द्वादशीव्रते वरुणकृतोपद्रवं निवर्त्य तत्कर्मतो नन्दस्य मोचनम्. फलप्रकरणे अम्बिकावनगमनप्रसङ्गे सुदर्शनसर्पतो नन्दं मोचयित्वा अन्यदेवतोद्देश्यककर्मभ्यो मोचितवान्. एतादृशसुदर्शनसर्पजन्यदुःखस्यानुभूतत्वात् तत्प्रभृति देवतान्तरभजनं न कृतं, भगवता मोचितत्वाद् भगवत्तोषजनकमेव कर्म कृतमिति भावः. ननु शक्रयागभङ्ग इव प्रकृतेऽपि पूज्यत्वेन स्वयमेव कुतो न प्रविष्टस्तत्राहुः **आवश्यकफले** इत्यारभ्य

वक्तव्यम्. आवश्यकफले पूर्वं कृते कर्मणि सति कर्मणो निवृत्तत्वान्न प्रवेशः सम्भवतीत्यतो वरुण**स्यान्तिकं** स्वयमपि **गतः**, अन्यथा वरुणमेवाकारयेत् नन्दं वा कर्षेत्. माहात्म्यं च ज्ञापनीयमतः स्वयमेव गतः. **राजन्नि**ति सम्बोधनं राजधर्म एतादृश इति ज्ञापयितुमनुपेक्षणीयाः सेवका इति. किञ्च **स्वानामभयदो** यदि शीघ्रं न गच्छेदिदानीं भक्तानां भयं न निवर्तेत. **विभुरि**ति सर्वप्रकारेणापि सर्वं कर्तुं समर्थः. न हि भूमावतीर्णोऽत्रैव किञ्चित् करोति नान्यत्रेति, अन्यथा लीलाया अन्ते तान् वैकुण्ठे न नयेदवतारान्तरवदतः कृष्णः सर्वत्र सर्वसामर्थ्ययुक्तः ॥३॥

ततो यद् जातं तदाह **प्राप्तं वीक्ष्ये**ति.

प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया।
महत्या पूजयित्वाह तद्दर्शनमहोत्सवः ॥४॥

ननु पूजात्र न वक्तव्या, मोचयितुमेव गतोऽपकारिगृहे च पूजा न ग्राह्यातः कथं पूजां कृतवानित्याशङ्क्याह **प्रकर्षेणाप्तं** समागतं भगवन्तं **वीक्ष्य** पूजयामास. तत्र हेतु**र्हृषीकेश**मिति, इन्द्रियाधिपतिरयं, यदि न पूजयेत् तल्लोकभोगः पश्चात् तस्य न स्याद्, अनिवेदितभोगे दोषश्च स्यात्. यथा देवेष्विन्द्र एवं दैत्येषु वरुणः;

लेखः

यागदशायामित्यर्थः, **फले**ति वृष्टिदशायामित्यर्थः. अत्र साधनदशायामप्रवेशने हेतुमाहुः **आवश्यके**ति. पूर्वं तु प्रयोजनाभावात् न प्रवेशः, पश्चात् तु कर्म निवृत्तमेव, अतो वरुणहरणरूपफलदशायामेव प्रवेश इत्यर्थः. ***लीलाया अन्ते*** इति वरुणनिग्रहलीलान्ते इत्यर्थः ॥३॥

योजना

सम्भवतीत्यन्तम्. द्वादशीव्रतलक्षणं कालप्रधानं कर्म पूर्वमेव जातं, ततो निवृत्तं कर्मेति कर्मणि न भगवतः प्रवेशः सम्भवतीत्यर्थः. एवं सति भगवत्प्रवेशाभावादस्मात् कालप्रधानकर्मणो निवृत्तिर्न भविष्यत्यतः कर्मतो निवर्तयितुं तत्कर्मणि वरुणकृते उपद्रवे श्रीनन्दं मोचयितुं स्वयं गतस्तथा च कर्मण्यनादरो भविष्यति दुःखानुभवस्य जातत्वात्, भगवत्यादरो भविष्यति भगवत्तोषजनकं भक्तिमार्गसरणिसिद्धं कर्मैव दुःखमोचकत्वात्. ततश्च करिष्यन्तीत्यन्यकर्मभ्यो मोचनमेवम्प्रकारेण सिद्धमिति भावः ॥३॥

यद्यत्रैव तां श्रियं गृह्णीयाद् दैत्या न हता भवेयुरतस्तत्रैव गत्वा गृहीतवानन्यथा भिन्नसत्ताके जाताः पदार्था भगवद्भक्तानां शुद्धिहेतवो न भवेयुः. जीवास्तु त्रिविधा एव "देवमानुषदानवा" इति, तत्र मानुष्याकृत्या देवोऽभिषेकेण दैत्येश्वरपूजां च गृहीतवानतस्तस्मिन् समये सर्वमेव पुष्ट्युपयोगि फलसाधकं च भवति. तस्य सर्वस्वनिवेदनपूर्विकां पूजामाह **लोकपालः सपर्यये**ति. स हि सर्वेषामेव दैत्यानां लोकान् पात्यतः स्वस्य यावती **सपर्या** पूजासामग्री ततोऽप्यधिका कृताग्रे जायमानभोगमपि मध्ये निवेश्य पूजां कृतवान्, तदाह **महत्ये**ति. न केवलं

लेखः

प्राप्तं वीक्ष्येत्यत्र **दैत्या न हता** इति, अत्रागमने प्रपन्ना एव भवेयुरित्यर्थः. **अन्यथे**ति, तत्र गमनाभावे तद्देशस्य शुद्ध्यभावादिति भावः ॥४॥

योजना

प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशमित्यत्र **हृषीके**शपदतात्पर्यमाहुः **इन्द्रियाधिपतिरयं, यदि न पूजयेत् तल्लोकभोगः पश्चात् तस्य न स्या**दिति. भोगमात्रस्य चेन्द्रियसाध्यत्वादिन्द्रियाणां च हृषीकेशनियम्यत्वाद् हृषीकेशपूजनाभावे हृषीकाणां भोगो न स्यादिति हार्दम्. **यद्यत्रैव तां गृह्णीयाद् दैत्या न हता भवेयुरि**ति. **अत्रैव** व्रज एव स्थित्वा सपर्यां श्रियं गृह्णीयात् तदा दैत्यानामत्रागमने पूजादर्शनि सत्सङ्गेन प्रपत्तिरेवोदियात् ततश्च न हता भवेयुरिति भावः. **अन्यथा भिन्नसत्ताक** इति, यदि वरुणपूजां न गृह्णीयात् तदा वरुणदेशे भगवत्सम्बन्धाभावजन्याशुद्ध्या तत्रोत्पन्नाः पदार्था **भगवद्भक्तानां** वरुणादीनां **शुद्धिहेतवो न** भवन्तीत्यर्थः. **तत्र मानुषा(ष्या!) आकृत्ये**ति अङ्गीकृता इति शेषः; **मानुषा(ष्या!) आकृत्या** स्वरूपसौन्दर्येणाङ्गीकृता इति भावः. **देवोऽभिषेकेणे**ति, **देव** इन्द्रः **अभिषेकेण** हेतुना इन्द्रकर्तृकिन भगवता अङ्गीकृतः. **देव**पदेन इन्द्रं गृहीत्वा मुख्यत्वात् सर्वे देवा गृहीता इति बोध्यम्. **दैत्येश्वरपूजामि**ति, **दैत्येश्वरस्य** वरुणस्य **पूजां गृहीतवान्**, पूजाग्रहणेन सोऽप्यङ्गीकृतः, तदङ्गीकृत्यैव ये भक्ता दैत्येषु ते सर्व एव. एवं मानुषदैवदैत्या ये भक्तास्ते सर्वे निरुद्धा इति बोधितम्. **महत्या पूजयित्वाहे**त्यस्याभासे **अग्रे जायमानभोगमपि मध्ये निवेश्ये**ति. सर्वेषां स्वकीयपदार्थानां शुद्ध्यर्थं पूजा, यतः पूजया सर्वं भगवदुच्छिष्टं विधाय उच्छिष्टेन भोगः कर्तव्य इति मार्गमर्यादा. एवं सति जनिष्यमाणभोगान् पदार्थान् पूर्वं समर्प्य

कायिकीमेव सेवां कृतवान् किन्तु वाचनिकीमपि, "मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमि"ति मानसिकं तत्रैव प्रवेक्ष्यतीति. वक्ष्यमाणमाह किञ्च **तस्य दर्शनेनैव महानुत्सवो** यस्य, समागते महानाह्लादो मानसिकी पूजा. स्तुतियोग्यः स्तुतिं कुर्याद् भगवद्गुणवर्णनम् ॥४॥

अशक्तौ स्वोपकारमात्रं वक्तव्यमतस्तदेवाह**ाद्य मे विधृतो देह** इति.

॥ वरुण उवाच ॥

अद्य मे विधृतो देहोऽद्यैवार्थोऽधिगतः प्रभो ।
यत्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्वनः ॥५॥

यद्यपि देवयोनिः प्राप्ता तथाप्याधिपत्यं दैत्येष्वतस्तत्सङ्गान्न भगवत्परता भवत्यतः प्राप्ताप्युत्तमा योनिरप्राप्तप्राया. तदिदानीं स्वामिदर्शनाद् जाते फले साधनाभावेऽपि सफलजन्मत्वं, तदाह**ाद्यैव मे** मया **विशेषेण धृतो देह** इति. साधनपरत्वं निराकुर्वन् हेतुमाह**ाद्यैवार्थः** पुरुषार्थः प्राप्त इति. ननु साधनाभावेन कथं फलं भवेत् ? साधने च पुनरङ्गीक्रियमाणेऽ**द्यैवे**तिवचनं बाधितं स्यात्, तत्राह **प्रभो** इति, समर्थो भवान् साधनाभावे फलं दातुं, साधनतापि स्वकृतैवेति. ननु कथमेवमलौकिकं भवेत्? तत्राह **यत्पादभाज** इति, त्वत्सेवकानामेवालौकिककर्तृत्वं

योजना

सर्वैर्भगवदीयैर्भुज्यन्ते. वरुणेन तु जायमानभोगा अपि पदार्थास्तद्भोगं निवार्य भगवते समर्प्यन्ते "भगवदुच्छिष्टाः पुनर्भोक्ष्यन्ते" इत्याशयेन, तदेतदाहुः मूले **महत्ये**त्यनेन. **किन्तु वाचनिकीमपी**ति, वाचनिकीमपि पूजां स्तुतिरूपां कृतवानित्यर्थः. तदुक्तं मूले **महत्या पूजयित्वाहे**त्यनेन. मानसिकी पूजा कुतो नोक्तेत्याकाङ्क्षायां मानसिक्याः पूजाया वाचनिक्यां पूजायामन्तर्भावमाहुः **मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति मानसिकं तत्रैव प्रवेक्ष्यती**त्यनेन. वाचः उत्तररूपत्वादुत्तररूपस्य पूर्वरूपं विनाऽसम्भवादुत्तररूपेण वाचनिकेन तत्पूर्वरूपं मानसिकं आक्षिप्यत इति वाचनिकेन पूजनेन मानसिकं उक्तमेव. तदेतदाहुः **मानसिकं तत्रैव प्रवेक्ष्यती**ति, **मानसिकं** पूजनं **तत्रैव** वाचनिके पूजने एव **प्रवेक्ष्यती**त्यर्थः. प्रकारान्तरेण मानसिकीपूजामाहुः **किञ्चे**त्यारभ्य **मानसिकी पूजे**त्यन्तेन. तथा च **तद्दर्शनमहोत्सव** इत्यनेनोक्तो महोत्सवो मानसिकी पूजेत्यर्थः ॥४॥

यत्र त्वयि[1] तत्र किं वक्तव्यमिति. **यस्य** भगवतश्चरणारविन्दं ये **भजन्ति तेऽध्वनः पारमवापुर्नातः** परं गन्तव्यमस्ति. लोके चरणसमागता गच्छन्ति यथा पादुकादयः, अन्यथा तांश्चरणे नानयेदतो यथैतद् विपरीतमेवं फलमपि. अत एव स्वामिदर्शनं भक्तिः पूजेत्यपि साधनं भवतीति निराकृतमानन्दनिधेरन्यस्य प्राप्तव्यत्वाभावात् ॥५॥

अतः सफलजन्मवता प्राप्तफलेन भगवति यत् कर्तव्यं तदाह **नमस्तुभ्यमि**ति.

नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ।
न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ॥६॥

नमस्कारो न जीवानां कर्तव्यस्तुल्यत्वाद् देहादेरागन्तुकत्वादतो भगवानेव नमस्कर्तव्यः. सोऽपि सर्वसिद्धान्तसिद्धश्चेद्, विवादे[2] सत्सु विषय[3]दौर्बल्यमे[4]व कल्पनीयमतः[4] [5]श्रुतिस्मृतिपुराणेषु यत्रैकवाक्यता स नमस्कर्तव्यः. तत्रापि यदि

टिप्पणी

नमस्तुभ्यं भगवत इत्यत्र, **विवादे सत्स्वि**त्यादि. ननु "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि"त्यादिकर्मकाण्डेन "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्" "यामिमां पुष्पितां वाचमि"त्यादिना च विरोधात् कथं तत्तदुपास्यानां न[6] नमस्यतेत्याशङ्क्य तत्र विषयव्यवस्थामाहुः **विवाद** इति. **विषयस्य** विवादविषयस्येत्यर्थः. देहाद्यध्यासकृताधिकारकत्वेनाज्ञानमूलकत्वेन कर्मणो जघन्यत्वात् "तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे"ति प्रभुवचनाद्भक्तिमार्गान्मार्गान्तरस्य दौर्बल्यम्. तत्रोपास्यरूपाणां भक्तिमार्गसेव्यपुरुषोत्तमरूपाद् दौर्बल्यमिति भावः. भक्तिमार्गाज्ञानदशायामेव कार्यता तेषां दौर्बल्यम्. अत एव "मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत" इति भगवतोक्तम्. ननु चार्वाकादि-

योजना

त्वत्पादभाज इत्यत्र **लोके चरणसमागता गच्छन्ती**ति, चरणस्य गतिमत्त्वात् **चरणे** ये **समागताः** पादुकादयो गतिमन्तो भवन्तीत्यर्थः. **अतो यथैतद्विपरीतं एवं फलमपी**ति, भगवच्चरणे समागतस्य तु परिभ्रमणशीलस्यापि सर्वगतिराहित्यं भवतीति विपरीतत्वम्, एवं फलमपि विपरीतं यद्गतिरहितस्याध्वपारप्राप्तिरिति ॥५॥

---

१. तत्र त्वयि. २. °षु. ३. विषम°. ४. लुप्तम्.
५. सर्वविदवेदान्तश्रुतिपुराणसिद्धो वैष्णवसिद्धान्तसिद्ध एव नम°. ६. °पास्यानां नमस्य° मू. पा.

तथानुभवो न भवेत् तदा "महतामप्यन्तःकरणं प्रमाणमि"ति नमस्कर्तव्यो न भवेदतश्चतुष्टयमाह, **तुभ्यमि**ति साक्षात्कृताय **भगवत** इति वैष्णवसिद्धान्तसिद्धाय **ब्रह्मण** इति श्रौताय **परमात्मन** इति स्मार्ताय. श्रुतिव्यतिरिक्तपक्षेषु मायायाः सृष्ट्युपयोगः करणत्वेन प्रधानत्वेन वा, पाषण्डेषु निमित्तत्वेनापि. सा चेद् भगवति नास्ति तदा तत्कृता दोषाः कामादयः सुतरामेव न भवन्ति. तत आत्मन आत्मत्वस्य सिद्धत्वाद् दोषाणामभावाच्च ते[1] न किञ्चिद् विज्ञाप्यमित्यभिप्रायेणाह **न यत्र श्रूयते माये**ति. **लोकानां सृष्ट्यर्थं सृष्टिरूपेण** वा **विशेषेण कल्पना** यया सा कार्यकारणरूपिणी सर्वा चेन्निषिद्धा तदा न किञ्चिद् विज्ञाप्यम् ॥६॥

तथापि स्वापराधो निवेदनीयोऽन्यथा स्वकृतादेव नश्येदत आ**हाजानते**ति.

टिप्पणी

भिरीश्वरो नाङ्गीक्रियतइति ईश्वरोऽपि न सर्वसिद्धान्तसिद्धः. किञ्च ईश्वरवादिनामपीदं स्वरूपं शुद्धं ब्रह्मरूपमिति न सर्वेषां सम्मतमित्यत आहुः **सत्स्वि**ति. मोहकशास्त्रजमोहरहिताः सन्तः, तेषु परस्परं यस्मिन्विषये विवादस्तत्र तथेत्यर्थः. अत एवाग्रे श्रुत्यादिकमेवोक्तम्. **न यत्र श्रूयते माये**त्यत्र, **लोकाना**मित्यादि. मायया मोहिता एव तथा कल्पयन्तीति तथा. कार्यो मोहः, कारणं सा. [2]एतदेवाहुः **कार्यकारणरूपिणी**ति ॥६॥

लेखः

नमस्तुभ्यमित्यत्र **प्रधानत्वेने**ति प्रकृतित्वेनेत्यर्थः. **निमित्तत्वेने**ति कर्तृत्वेनेत्यर्थः ॥६॥

योजना

नमस्तुभ्यं भगवत इत्यत्र **चतुष्टयमाहे**ति, श्रुतिस्मृतिपुराणानुभवानां चतुष्टयमित्यर्थः. **तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने** इति विशेषणचतुष्टयेन. तदेतदाहुः **तुभ्यमिति साक्षात्कृताये**त्यारभ्य **स्मार्ताये**त्यन्तेन. **साक्षात्कृताय** अनुभवसिद्धायेत्यर्थः. **वैष्णवसिद्धान्तसिद्धाये**ति पुराणसिद्धायेत्यर्थः. **ब्रह्मण इति श्रौताये**ति श्रुतिसिद्धायेत्यर्थः. **स्मार्ताये**ति स्मृतिसिद्धायेत्यर्थः. **प्रधानत्वेन वे**ति प्रकृतित्वेनेत्यर्थः. **पाषण्डेष्वि**ति मायावादादिमार्गेष्वित्यर्थः. **निमित्तत्वेनापी**ति कर्तृत्वेनेत्यर्थः, मायावादिमते मायाया एव कर्तृत्वस्वीकारात् ॥६॥

---

१. लुप्तम्. २. एतदाहुः मू. पा.

अजानता मामकेन मूढेनाकार्यवेदिना।
आनीतोऽयं तव पिता तद् भवान् क्षन्तुमर्हति ॥७॥

मामकेन सेवकेन धर्मतत्त्व**मजानता** भवत्सम्बन्धं [1]चाजान**तायं तव पिता** लीलायां पितृत्वेन कृतः **समानीतः**. यदि स्वरूपतोऽस्मिन्नुत्कर्षः स्यात् तदाज्ञोऽपि नानयेत्. सम्बन्धस्तु न ज्ञातस्तदज्ञानादेव वैष्णवधर्मोऽप्यज्ञातः. [2]अज्ञापने हेतु**र्मामकेने**ति, अयं दैत्यो यदि भगवद्धर्मान् जानीयात् तदा दैत्यत्वमेव गच्छेत् ततः कोऽपि सेवको न भवेत्. स्वतस्तु अस्य न ज्ञानं तदाह **मूढेने**ति. ननु तथापि सेवकेन स्वाम्युक्तमेव कर्तव्यं ततः कथमानीतवान् ? तत्रा**हाकार्यवेदिने**ति, [3]नास्य कार्यविदनं कार्यज्ञानमस्ति किं कार्यं किमकार्यमित्यतः सामान्यत उक्तमपि कर्त्रा विशेषा-कारेण कर्तव्यमतोऽस्य स्वाभाविक [4]एव दोषः. **अयं** च **तव पिता** वेपमानः [5]पुरो वर्ततेऽतः स्वामिन्(नः!) लीलायामपराधः कृतो वर्तते, **तद् भवान् क्षन्तुमर्हति. तव पिते**ति वचनादपराधः सोढव्यो[6] लीलायां प्रविष्ट इति, न हि लीलाप्रविष्टानाम-पराधो भवति. अतो **भवानि**त्यप्युक्तम्. **भवाने**व **क्षन्तुमर्हति** न त्वहं क्षमापयितुं योग्यः. "गोविन्द नीयतामि"ति विगीतं, तथा चेद् वदेदपराधी स्यात् ॥७॥

एवं प्रार्थनायां कृतायां तत्सिंहासन उपविष्टस्तं कृतार्थीकृत्य तत आगत इत्या**हैवमि**ति.

टिप्पणी

आनीतोऽयं तव पितेत्यत्रेदंप्रयोगं विनापि चारितार्थ्ये तत्प्रयोगात् तत्तात्पर्यमुक्तं **वेपमानः पुरो वर्तत** इत्यनेन. तत्र भगवदैश्वर्यदर्शनजसात्त्विकभावात्तथेति ज्ञेयम् ॥७॥

योजना

आनीतोऽयं तव पितेत्यत्र **वेपमानः पुरतो वर्तत** इत्यस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः. **आनीतोऽयं तव पिते**त्यस्य विवरणे **तव पितेतिवचनादपराधः सोढ** इति. वरुणेन लीलाया एव मुख्यत्वं स्वीकृतं, लीलायामेव नन्दे पितृत्वं **तव पिते**त्यनेनोक्तं; केवलब्रह्मधर्माङ्गीकारे तु भगवतो जन्मराहित्यात् न पितृत्वं व्रजपतौ सम्भवति. लीलायां पितृत्वेनाङ्गीकारात् तस्य भगवदङ्गीकृतपितृत्वस्यैव वरुणेनोक्तत्वात् सन्तुष्टो भगवानतोऽपराधः सोढ इति हार्दम् ॥७॥

---

१. वा°. २. आ°. ३. नान्यस्य. ४. लुप्तम्. ५. पुरतो. ६. सोढो.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः।
आदायागात् स्वपितरं बन्धूनां [1]चावहन्मुदम् ॥८॥

प्रसादितो भृत्यापराधेनातो दण्डमकृत्वैव **कृष्णः** सदानन्दस्तस्याप्यानन्दमुत्पाद्य ततः समागमने समानयने वा प्रार्थनी[2]यरहितो **भगवान्** सर्वशक्तिः **स्वपितरमादायागात्**. भगवत्स्पर्शेन दैत्यसम्बन्धकृतो दोषो निवर्तितः. ननु तथापि वरुणेनागन्तव्यमनुवृत्तिश्च कर्तव्या तत् कथं नागत इति चेत्, तत्रा**हेश्वरेश्वर** इति, **ईश्वराणाम**पि वरुणादीना**मीश्वरो** नियन्ताऽतोऽनुल्लङ्घ्यशासनत्वात् स्वामिलीलास्थाने न गन्तव्यमिति नीतिशास्त्रात् नागतः, साधनादिकं तु नापेक्षते[3], एवं स्मरणमात्रेणैव गोकुलप्राप्तेः. **आगत्य बन्धूनां मुदं चावहद्, आवहन् वा** समागतः ॥८॥

यथैकं वचनं बहु कार्यं करोति तथेयं कृतिरपि बहु कार्यं कृतवतीत्यग्रिमं वृत्तान्तमाह **नन्दस्त्वि**ति.

नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयम्।
कृष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत् ॥९॥

नीतोऽपि नन्दः पूर्वं तत्रैव स्थापितोऽपि न किञ्चित् दृष्टवान्, पश्चाद्

टिप्पणी

नन्दस्त्वतीन्द्रियमित्यस्याभासे, **यथैकं वचनमि**ति. गोसवकर्तव्यताबोधकं वचनं व्रजानन्यतेन्द्रमानभङ्ग-गोवर्धनोद्धरण-व्रजजनाप्यायन-तन्माहात्म्य-ज्ञानेन्द्रप्रणति-गोविन्दनामधारणाद्यनेककार्यं करोति तथेत्यर्थः ॥९॥

लेखः

नन्दस्त्वित्यत्र. तल्लोके स्थितस्य पूर्वं दर्शने लौकिकसन्निकर्षेणैव दर्शनं भवेत् तथा चातीन्द्रियत्वं न स्यादतो भगवदागमनानन्तरं भगवद्दृष्ट्या दर्शनमित्याशयेनाहुः **नीतोऽपी**ति ॥९॥

योजना

नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वेत्यस्याभासे **यथैकं वचनमि**त्यादेरर्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥९॥

---

१. वाव°. २. °ना°. ३. °क्षत एव.

भगवदागमनानन्तरं सर्वं दृष्टवानतोऽतीन्द्रियदर्शनो[1]तीन्द्रियत्वे हेतुं वदन् सर्वमेवातीन्द्रियमित्याह. **लोकपालस्य महान् उदयो** यत्रेति. किञ्च योऽस्माभिः **कृष्णो** यथाकथञ्चिद् व्यवह्रियते तादृशे ते **सम्यङ् नता**स्तद्गर्भदासा इव. इदं च तत्रत्यानां स्त्रीपुरुषाणां सर्वेषामेव सेवनं दृष्ट्वा **ज्ञातिभ्य** उपनन्दादिगोपेभ्योऽ**ब्रवीत्.** नन्वतीन्द्रियं भगवता स्वार्थमेव प्रदर्शितं नान्येभ्यो वक्तव्यं, तत् कथमुक्तवानिति चेत्, तत्राह **विस्मित** इति, तस्याश्चर्यरस एवोत्पन्नोऽतो भगवन्तं पुत्रत्वेन नाङ्गीकृतवान्. नायं सर्वथा पुत्रो गर्गश्छलवादी भ्रान्तो वात एवं सति किं कर्तव्यमिति विचारणीयं– किञ्चित् प्रार्थनीयमाहोस्विदधिका प्रतिपत्तिः कर्तव्येति. तत्र प्रतिपत्त्यर्थं फलार्थं वादौ भगवतो निर्णीतं स्वरूपं ज्ञातव्यमवान्तरभेदा एवैत उत्कर्षा अतः परमोत्कर्षो ज्ञातव्यस्ततः फलप्रार्थना प्रतिपत्तिर्वा कर्तव्येति निश्चित्य प्रथमतो भगवदुत्कर्षदर्शनार्थमुत्सुका जाताः ॥९॥

ते त्वौत्सुक्यधियो राजन् मत्वा गोपास्तमीश्वरम् ।
अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ॥१०॥

ततो निःसन्दिग्धं तं[2] परमेश्वरं ज्ञात्वा यावन्न दृश्यते तावत् सम्यक् प्रतीतिर्न भवतीति **गोपा** विशेषज्ञानरहिताः किञ्चित् प्रार्थितवन्त इत्याह **ते त्वि**ति. **तु**शब्देन न तेषामन्यः पक्ष उद्गतो नाप्यसम्भावना कि**न्त्वौत्सुक्यधिय** [3]एव दर्शनार्थं जाताः. **राजन्नि**ति तथोत्सुका राजानोऽपि भवन्तीति ज्ञापयितुम्. अय**मीश्वरो** भवतीति निश्चितम्. तथा सति, **अपी**ति सम्भावनायामीश्वरे मित्रे जाते, स्वकीयं(यां!) प्रदर्शयिष्यत्यथ यद्यस्मान् न मन्यते तदा दण्डं करिष्यतीति निश्चित्य **सूक्ष्मां स्वगतिं**[4] वैकुण्ठाख्या**मधीश्वरः** स्वामी **नो**ऽस्मभ्य**मुप** समीप **एवाधास्यद्** धास्यति किम् ? अस्मन्निकट एव तं किं प्रकटीकरिष्यतीति मनोरथं कृतवन्तः. स्वस्य तथासाधनाभावेऽपि फलं भविष्यतीत्यत्र भगवदैश्वर्यमेव हेतुः ॥१०॥

एवं तेषां चिन्तनानन्तरं यद् भगवांश्चकार तदा**हेती**ति.

लेखः

ते त्वौत्सुक्येत्यस्याभासे **प्रार्थितवन्त** इति मनसीति शेषः. **अपी**ति सम्भावनोक्तेस्तात्पर्यमाहु**रथ यदी**ति ॥१०॥

---

१. °नम°. २. लुप्तम्. ३. एवं. ४. °तिवै°.

इति स्वानां स भगवान् विज्ञायाखिलदृक् स्वयम् ।
सङ्कल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिन्तयत् ॥११॥

स्वा भक्ताः, भक्तेष्टं पूरणीयं यतः **स** तेषामेवार्थे समागतो. नापि तस्याशक्यं किञ्चिद् यतो **भगवान्.** ते तु स्वमध्य एव सङ्कल्पं कृतवन्तो न तु प्रार्थितवन्तस्तथापि भक्तकामनापूरक इति तद् **विज्ञायैतद्** वक्ष्यमाण**मचिन्तयदि**ति सम्बन्धः. ज्ञाने उपायान्वेषणादौ च सामर्थ्य**मखिलदृगि**ति. सर्वमेव सर्वदैव **स्वयमे**व पश्यति न तु करणाद्यपेक्षाप्यत**स्तेषां सङ्कल्पसिद्धये** सङ्कल्पनिर्वाहार्थ**मेतद्** वक्ष्यमाण**मचिन्तयत्**– किमेते साधने योजनीया आहोस्वित् मर्यादामुल्लङ्घ्य फलमेव देयमिति. तत्र साधनप्रवृत्तौ तेषां क्लेशः स्यादिति **कृपया** द्वितीयमेव पक्षं कर्तव्यत्वे**नाचिन्तयदि**त्यर्थः ॥११॥

चिन्तामेवाह **जन** इति.

जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः ।
उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥१२॥

एतस्मिंल्लोके यो जायते स सामान्यत एव न स्वगतिं जानाति. स्वगतिज्ञानानन्तरं दोषनिवृत्तिपूर्वकं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं, ततः क्रमेण यथाशास्त्रं साधनानुष्ठानं तत आत्मप्राप्तिस्ततो ब्रह्मात्मभावस्ततो भक्तिस्ततो भगवज्ज्ञानं ततो मत्स्थानदर्शनमित्येतावदेतेषां जन्मकोटिभिरपि न भवति यतः प्रथम एव पक्षे एतेऽनधिकृता इति. तदेवाह **वै** निश्चयेनास्मिं**ल्लोके**ऽतितामसे जातोऽमेध्यपर्यवसायी **न स्वां गतिं** जानाति. तत्र हेतु**रविद्याकामकर्मभिः**, प्रथमतः पञ्चपर्वाविद्या जीवमावृत्य तिष्ठति ततस्तत्सम्बन्धात् कामस्ततो नानाविधानि कर्माणि तैरयं जायते; तेन मूलाशुद्धः कथमुत्कृष्टां गतिं गच्छेत् ? [1](यद्वा ननु स्वरूपानन्दमनुभवतो व्रजजनस्यानुभूयमानवस्तुस्वरूपज्ञाने कथमन्यविषयकोऽभिलाषः सङ्गच्छते ? गृहादिस्थितिरिव चेत् सापि कथं सङ्गच्छते, अनुभूयमानवस्तुनः सर्वतोऽधिकत्वात्? किञ्च यदि तस्य तथाभिलाषस्तर्हि "ये यथा मां प्रपद्यन्त" इतिवाक्याद् भगवतापि

लेखः

जनो वै इत्यत्र. "ते तु ब्रह्महृदमि"त्यत्र टिप्पण्यां द्वितीयव्याख्याने साधारणरीतिप्राकट्यमुक्तमत एवं कथनम् ॥१२॥ ॥इति पञ्चविंशाध्यायव्याख्या॥

---

१. अयं श्रीमत्प्रभुचरणानां स्वतन्त्रः क्वचन.

स एव पूरणीयः किं तत उद्धृत्य स्वतो दीयमानेन भजनानन्देनेत्याशङ्कामपनेतुं मनोरथस्य प्रासङ्गिकत्वेन व्रजस्थस्य सर्वस्यापि स्वातिरिक्तं गत्यभावं प्रभुः प्रतिजानीते **जन** इति. **एतस्मिन्** काले व्रजे स्थितो **जनः स्वां** स्वकीयां **गतिमै**हिकीमामुष्मिकीं वा मत्तोऽन्यां **वै** निश्चयेन **न वेदा**पि तु मामेव तथात्वेन जानातीत्यर्थः. न"न्वपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदि"ति गत्यन्तराभिलाषस्योक्तत्वात् कथमेवमुच्यत इत्यत आ**होच्चावचासु गतिषु भ्रमन्नि**ति. **उच्चा** गतिर्वैकुण्ठाख्या मनोरथरू**पावचा**स्तु लीलानवसरे निर्वाहार्थं गृहादिसम्बन्धिन्यः. **उच्च**त्वं मनोरथाभिप्रायेण न तु वस्तुत इति ज्ञेयम्. अथ **वोच्चः** पुरुषोत्तमोऽ**वचम**क्षरं क्षरं च, "यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तम" इतिवाक्यात्. तस्मा**दुच्चात्** पुरुषोत्तमा**दवचाः** सर्वा एव वैकुण्ठाद्या गतयः, वैकुण्ठस्याप्यक्षरात्मकत्वात्. तासु **भ्रमन्** वैकुण्ठे मानसिकं गृहादिषु कायिकं भ्रमणं कुर्वन्नपि पुष्करपलाशवन्निर्लेपतया तत्र तत्र **स्वां गतिं न वेदे**ति भावः. ननु हेत्वभावात् कथं भ्रमणमित्याशङ्क्या**हाविद्याकामकर्मभिरि**ति. **अविद्या**पदेनात्र माहात्म्यज्ञानाभावो निरूप्यते न तु शक्तिरज्ञानं वा स्वरूपसम्बन्धि. अविद्याशक्तिस्तु मायया निर्मिता, माया च भगवच्छक्तिरतोऽपि "विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेमुये"ति वाक्याद् यत्र मायया भगवदीक्षापथेऽपि स्थातुं न शक्यते तत्र तत्सम्बन्धिनमविद्या कथं व्यामोहयेत् ? तथा सति तत्कार्यमज्ञानं तु नोपपद्यत एव. माहात्म्यज्ञानाभावस्य तु स्वेच्छया कृतत्वात् लीलोपयोगित्वाच्च नाज्ञानता. वस्तुतस्तु यथा ब्रह्मज्ञाने तदितरज्ञानाभावोऽपि ज्ञानस्वरूपमेवमत्रापि स्वरूपभजने माहात्म्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् तदभावोऽपि स्वरूपज्ञानांश एवेति मन्तव्यम्. तस्मा**दविद्यया** माहात्म्यज्ञानाभावेन **कामो** लोकान्तराभिलाषः **कर्माणि** लोकजात्यादिविहितानि गृहसम्बन्धीनि तैः प्रत्येकमुक्तरीत्योभयत्र भ्रमणमित्यर्थः. माहात्म्यज्ञाने तु न लोकान्तरकामो न वा लौकिककर्माणि न वा लीलारसानुभवः किन्तु मुक्तिरेव स्यादतस्तदज्ञानं विधाय सर्वमेतावत् प्रभुरेव कृतवानिति निश्चीयतेऽन्यथा स्वातिरिक्ताभिलाषपूरणे स्वयं यत्नं न कुर्यात् प्रत्युत दीयमानस्वरूपानन्दमपि न प्रयच्छेदग्रे भजनानन्दस्य का वार्ता! अतो भ्रमणं न व्रजजनस्य दोषः किन्तु स्वकृतमिति मत्वा तत्कामितप्रदर्शने तत उद्धरणे च करुणातिशययुक्तो जात इति वक्तुं श्रीशुकोऽनेन श्लोकेन भगवदभिप्रायमुक्तवानिति सर्वमुपपद्यते) ॥१२॥

किञ्चोच्चावचासु गतिषु परिभ्रमन्नपि वर्तते न तूत्तमं प्राप्य ततोऽप्यग्रे गच्छति किन्त्वधमतामेव प्राप्नोत्यतः[१] कारणविचारेण कार्यविचारेण वा न कोऽप्यस्याधिकार आत्मज्ञाने तस्माद् यदेते वाञ्छन्ति तदेतेषामयोग्यमेवेति निश्चित्यापि प्रमेयबलमाश्रित्यापि किञ्चित् प्रदर्शितवानित्या**हेती**ति.

इति सञ्चिन्त्य भगवान् महाकारुणिको विभुः ।
दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥१३॥

एवमनधिकारं **सञ्चिन्त्य भगवान्** सर्वकरणसमर्थोऽपि मर्यादारक्षकस्ततो **महाकारुणिक**श्च करुणायां परम[२]काष्ठामापन्न उभयोरन्यतरनाशमाशङ्क्योभयमपि कर्तुं समर्थो **विभुः स्वलोकं दर्शयामास** एतादृशं वैभवं ममास्तीति ज्ञापयितुम्. तत्रैव स्थित्वा न तु क्वचिद् गत्वा यतस्ते **गोपा**[३] मित्राणि धर्मपराश्च. यत्र ते भगवन्तमेव पश्यन्ति तत्र किमाश्चर्यं तस्य लोकं द्रक्ष्यन्तीति. भगवतो बहवो लोकाः सन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **तमसः परमि**ति. प्रकृतेरप्युपरि, "तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतमि"तिश्रुतेः. तस्यापि तमसो वस्तुविचारेण भगवत्त्वमुक्तम्. ततोऽप्यग्रे व्यापिवैकुण्ठाख्यं, तत् प्रदर्शितवान् ॥१३॥

मायोद्घाटनेन तस्य [४]स्वरूपमाह.

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ।
यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥१४॥

सत्यमिति. अक्षररूपं तत्. यदा भगवानीश्वरत्वेन तेषां हृदये जातस्तदाक्षरमपि लोकत्वेनाविर्भूतमन्यथा तस्य कृत्रिमत्वं स्यात्. स्वरूपं च तस्य **सत्यं ज्ञानमनन्तं** देशकालापरिच्छिन्नमबाधितज्ञानरूपतापरिच्छिन्नता चोक्ता. अन्यानपि तत्रत्यान् गुणान् वक्तुं प्रमाणमेवातिदिशति **यद् ब्रह्मे**ति, **यद्** वैकुण्ठाख्यं "सर्वविदान्तप्रत्ययं"

योजना

इति सञ्चिन्त्येत्यत्र **उभयोरन्यतरनाशमाशङ्क्ये**ति, मर्यादारक्षकत्वमहाकारुणिकत्वयोरन्यतरस्य नाशमाशङ्क्येत्यर्थः. यदि साधनराहित्येऽपि फलं स्यात् तदा मर्यादारक्षकत्वं भज्येत, यदि साधनाभावे फलं न दद्यात् तदा महाकारुणिकत्वं भज्येतेति शङ्का ॥१३॥

---

[१] °ति ततः. [२] परमां. [३] गोपाला. [४] रूप°.

यद् **ब्रह्मैव**. अनेन बृहत्त्वं बृंहणत्वं चोक्तं प्रामाणिकत्वं च; गुणोपसंहारन्यायेन सर्वे गुणाश्च. दोषाभावार्थमाह **ज्योतिरि**ति, तत् स्वप्रकाशं कोटिसूर्याधिकप्रकाशरूपम्. न चैतदिदानीमेवैवं जातमिति शङ्कनीयं, यतः **सनातनम**नादिसिद्धमिदमेतादृशमेव. ननु तर्हि सगुणं भवतु, वैलक्षण्यप्रतीतेरविकृतेऽनुच्चावच एकरसे ब्रह्मणि लोकत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह **यद्धि पश्यन्ती**ति. तत् तादृशं स्वभावत एवेति मन्तव्यम्. गुणेष्वागतेषु यत् सामर्थ्यं यानुपपत्तिश्च परिहृता भवति सा स्वरूपेणैव परिहर्तव्या, सर्वभवनसमर्थं स्वरूपमेवेति. ननु कोयं निर्बन्धो ? गुणेन वा तथास्तु विनिगमनाभावादिति चेत्, तत्राहु**र्यद्** वैकुण्ठाख्यं भगवत्स्थानं **मुनयो** मननशीला अपि **गुणापाय** एव पश्यन्ति– मनने क्रियमाणे यदावस्थात्रयं गुणकार्यं बुद्ध्यादयोऽपि स्वभावगुणा अपि यदा विलीना भवन्ति तदा निर्गुणावस्थायां प्राप्तायां पश्चादाविर्भूतं तत् पश्यन्ति. तत्रापि सावधाना अतस्तद्द्रष्टारोऽपि यदा गुणातीतास्तदा का वार्ता तस्य सगुणत्वे! ॥१४॥

ततो दर्शनानन्तरं सर्वत्रैव तत् प्रकटं जातमिति गोकुलस्य सर्वस्यापि विलय एवाभूद[1]तोग्रे लीला बाधिता स्यादिति पुनस्तेषां प्रत्यापत्त्यर्थं यत्नमाह **ते त्वि**ति.

टिप्पणी

ते तु ब्रह्मह्रदमित्यस्याभासे, **विलय एवाभूदि**ति. अयमर्थः– लोकस्याक्षरात्मक[2]त्वेनानन्दरूपस्य सर्वत्राविर्भाविन सर्वेषां देहेन्द्रिय-प्राणान्तःकरणात्मस्वप्याविर्भावि प्रकटाग्निसम्बन्धात् काष्ठान्तर्गताग्निप्रादुर्भावे

योजना

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्मेत्यस्य विवृतौ **यद् वैकुण्ठाख्यं सर्ववेदान्तप्रत्ययं यद् ब्रह्मैवे**ति. "अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं ममे"ति भगवद्गीतासु अक्षरब्रह्मणः धामत्वोक्तेः, "तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणं विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य महात्मन" इत्यत्राप्यक्षरब्रह्मणः धामत्वोक्तेः, "ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसञ्ज्ञकः" इतिबृहद्वामनपुराणे वैकुण्ठस्य ब्रह्मानन्दमयत्वोक्तेश्च ॥१४॥

ते तु ब्रह्मह्रदं नीता इत्यस्याभासे **गोकुलस्य सर्वस्य विलय एवाभूदि**त्यस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः, **पुनः प्रत्यापत्त्यर्थमि**त्यस्याप्यर्थः स्फुटः. **ते तु**

---

[1] °त्ततो°. [2] °त्मत्वेन मू. पा.

ते तु ब्रह्मह्रदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ।
ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोऽध्यगात् पुरा ॥१५॥

लोकस्य तिरोभावेऽपि तदात्मकांशस्य [1]लोकस्य न तिरोभावः काष्ठाग्निवत्. तेषां पुनः काष्ठतार्धज्वलितानामपि सम्पादनीयान्यथाग्रे लीला नोपपद्येत. तच्च वेदात्मके ब्रह्मणि योजिते भवति, तद्धि तस्य जलात्मकम्. अत एव शब्दब्रह्मणो

टिप्पणी

तस्याप्यग्निरूपतापत्त्या काष्ठताविलयवदेतद्देहादीनामप्यानन्दतापत्त्या देहादिभावविलयोऽभूदिति. **प्रत्यापत्त्यर्थमि**ति पूर्वभावसम्पत्त्यर्थमित्यर्थः. **तदात्मकांशस्ये**ति, सर्वत्राविर्भावात् तत्तद्देहादिष्वप्याविर्भूतांशस्येत्यर्थः. **काष्ठाग्निवदि**ति, काष्ठान्तर्गताग्निप्राकट्यार्थं योऽन्योऽग्निस्तत्र प्रविष्टस्तस्यापि तदतिरोधाने तिरोधानं न यथा, तथेत्यर्थः. **अर्धज्वलितानामि**ति, अत्रैवं ज्ञेयम्– व्रजवासिमनोरथपूर्त्यर्थं ब्रह्मानन्दाद् भजनानन्दे तारतम्यज्ञापनार्थं च स्वलोकस्य हि प्रदर्शनम्. तारतम्यज्ञानं चाग्रे नैतत्स्मृतिं विना संभवति. सा चाधुनैतदनुभवं विना तथेत्यधुनैतदानन्दानुभवोऽपि वाच्यः. स च स्वस्मिंस्तद्भिन्नत्वाज्ञानं विनानुपपन्नः. एवं सत्यानन्दात्मकत्वं स्वस्य भेदज्ञानपूर्वकमक्षरानन्दानुभवश्चेत्यर्धज्वलितत्वम्. पुनः काष्ठता तु पूर्वोक्तदेहादिष्वाविर्भूतलोकस्य तिरोधानेन तत्सम्बन्धजनितानन्दात्मकत्वभानतिरोधानेन च यथापूर्वं स्थितिः. एवं करणस्यावश्यकतामाहुः **अन्यथे**ति. तद्धेतुमाहु**स्तत्त्वे**ति. अत्रायं भावः– ज्वलितांशस्य पुनः काष्ठतावदानन्दात्मकतामापन्नस्य देहादेः पुनर्जडभावो ह्यशक्यः. प्रकृते तु लीलोपयोगित्वात्सर्वेषां देहादिभावे सत्येव च तथात्वसम्भवाद्देहादिभावः प्रकृतिः, मुक्त्यवस्था विकृतिरेव. एवं सति विकृतिमपास्य प्रकृतिसम्पादकमेतादृशानां वेदब्रह्मैव भवितुमर्हति. [2]कार्यस्यामर्यादत्वादेतदपि न मर्यादामध्यपाति तथा भवितुमर्हत्यतो यथा ह्रदो नद्यन्तर्गत एव प्रवाहाद् भिन्नः सन् सदातिनिर्मलः स्रवन्मकरन्दारविन्दोदयहेतुः सततमतिगभीरतया स्वान्तःपतितपदार्थपूरणपटुस्तथा वेदान्तःपात्येव मर्यादामार्गीयाद् भिन्नं सद्ब्रह्मत्वेन निर्दोषभजनानन्दानुभवहेतुविचित्रभावजनकं पुष्टिमार्गीयमेवेति ज्ञापनाय मूले वेदस्य ब्रह्मत्वं ह्रदत्वं चोक्तम्. एतदेवोक्तं **तद्धि तस्य जलात्मकमि**त्यनेन. न

---

[1] लुप्तम्. [2] °देहादिभावप्रकृतिप्राप्त्या भजनानन्दानुभवरूपस्येत्यर्थः.

जलरूपता क्वचित् प्रकटीकृता. तत्कार्यमिदमग्रे च वक्ष्यति. [1]अतोऽक्षरात्मकानेतान् **ब्रह्महृदे नीत्वा** स्नानं कारितवान्. तदैतेषु स्थितोऽपि लोकस्तिरोहितस्तत्रापि **नीताः पुनर्मग्ना** जाताः. उत्तमाधिकारिणो हि ते [2]शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः. क्रमश्चायं– परब्रह्म तदुत्थं[3] शब्दब्रह्म तदुत्थं जगदिति, अत एवादूरविप्रकर्षेण ज्ञापकम्. ततोऽपि

टिप्पणी

चाक्षरात्मकत्वेन लोकस्य तदानन्दवाचकं **ब्रह्महृद**पदमिति वाच्यम्, ब्रह्मानन्दस्य महत्त्वेन ह्रदस्याल्पत्वेन तत्त्वोक्त्यनुपपत्तेः. 'आनन्द'पदं हित्वा **ह्रद**पदोक्ताववश्यं तात्पर्यं वाच्यं, तत्तूक्तरूपमेव संभवति. एतेनैवाक्षरपरत्वं **ब्रह्म**पदस्य निरस्तं, तत्त्वस्य पूर्वमेवोक्तेश्च. मध्ये शब्दब्रह्मयोजनायां हेतुमग्रे वक्ष्यन्ति **प्रमाणतो ज्ञानमि**त्यादिना. एवं सत्यत्र ह्रदत्वमज्जनोक्तिभ्यां जलरूपतापि शब्दब्रह्मणोऽस्तीति मन्तव्यं, तदाहु**रत एवे**ति. एतस्यापि व्यापकत्वात् **क्वचिद्** गोकुलनिकटे प्रकटीकृत्येत्यर्थः. एवं कृतेरावश्यकतामाहुः **तत्कार्यमिदमि**ति. एतादृशानां पूर्वभावसम्पादनलक्षणं कार्यं प्रमाणतो ज्ञानं च तदेकसाध्यमित्यर्थः. अत्रोपपत्तिमाहु**रग्रे चे**ति, **यत्राक्रूरोऽध्यगात् पुरे**त्यनेन. तत्र हि शब्दब्रह्मात्मके जले भगवत्स्वरूपं स ज्ञातवानिति. 'मज्जन'पदार्थमाहुः **शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः**. तत्र हेतु**रुत्तमाधिकारिण** इति. नन्वस्मादप्युद्धरणस्यावश्यकत्वे पूर्वस्मादेव किमिति नोद्धृत्य प्रकृतिभावं सम्पादितवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः **क्रमश्चायमि**त्यादिना. स्वकृतमर्यादास्थापनार्थं तथाकृतिरित्यर्थः. तमेवाहुः **परब्रह्मे**ति, परब्रह्मणा पूर्वं स्वस्मिन् स्थितं पश्चात् स्वस्माद् विभक्तं यद् वस्तु तच्छब्दब्रह्मात्मकं भवति. ततस्तेन तथाकृतं जगद्रूपं भवतीत्यर्थः. इदमत्राकूतम्– साक्षाल्लीलोपयोगि जगद्धि सच्चिदानन्दात्मकं स्वस्मिन् स्थितं क्रीडेच्छया स्वस्माद्विभक्तं करोति प्रभुः, यतोऽन्तःस्थितं न बहिःकार्यक्षमम्. तच्चानन्दस्वरूपाद्वियुक्तं सत् [4]स्वरूपमलभमानमिव न किञ्चित्कार्यक्षमं भवति. तदा प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामलौकिकीभ्यामलौकिकार्थ-सम्पादनक्षमं शब्दब्रह्मेति तदात्मकतायां लीलोपयोगि प्रवृत्तिनिवृत्तिक्षमं भविष्यतीति ज्ञात्वा तथा सम्पाद्योक्तसामर्थ्ये सम्पन्ने तस्य प्रमाणरूपत्वाल्लीलायां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्नेहाधीने इति

---

१. लुप्तम्. २. शब्दात्मका°. ३. °क्तम्. ४. स्वस्वरूप° मू. पा.

भगवता **त उद्धृताः**, **च**कारात् वेदैरपि भगवदाज्ञया, अन्यथा प्रमाणगृहीता लीलायां नोपयुक्ता भवेयुः. तर्ह्येतावत् कृतं व्यर्थमेवासीदित्याशङ्क्य प्रयोजनार्थं जातमित्याह **ददृशुरि**ति. शब्द**ब्रह्मणो लोकं ददृशुर्य**तस्तदार्द्रनयनास्तस्य न

टिप्पणी

न तदुपयोग इति तस्मादप्युद्धृता इति. एतदेवोक्त**मन्यथा प्रमाणगृहीता** इत्यादिना, लीला हि स्वतन्त्रा, एते प्रमाणाधीनत्वे विहितमेव कर्म कुर्युर्नेतरदपीति तत्रानुपयुक्ता भवेयुरित्यर्थः. यद्वा. प्रमाणमार्गगृहीतत्वं प्रमाणैकवशचित्तत्वम्, तच्च पुष्टिलीला-प्रवेशानधिकाररूपमेवेति तथेत्यर्थः. **तदार्द्रनयना** इति, जले निमग्नानामार्द्रे ते भवत एव. प्रकृते च तस्य शब्दब्रह्मात्मकत्वेन यादृशं श्रुतिसिद्धं भगवत्स्वरूपं तादृशमेव दृष्ट्यापि पश्यन्तीत्येतदेवार्द्रत्वम्. तदानन्दाश्रुभिरपि तथात्वं ज्ञेयम्. सर्वस्यापि प्रघट्टकस्य तात्पर्यरूपं गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्ति **ब्रह्मानन्दादि**ति.

यद्वा. **ते तु ब्रह्महृदं नीता** इत्यस्याभासः **ततो दर्शनानन्तरमि**त्यादि. अत्रायं भावः– अक्षरानन्दाल्लीलात्मकानन्दस्याधिकत्वेप्येतेषां तद्रूपत्वेन

योजना

ब्रह्महृदमित्यस्य विवृतौ **तदात्मकांशस्य लोकस्ये**त्यस्यार्थः, **काष्ठाग्निवदि**त्यस्यार्थः, **तेषां पुनः काष्ठता अर्धज्वलितानामपि सम्पादनीये**त्यस्यार्थः, **अन्यथाग्रे लीले**त्यस्यार्थः, **तच्च वेदात्मकब्रह्मणी**त्यस्यार्थः, **तद्धि तस्य जलात्मकमि**त्यस्यार्थः, **अत एव शब्दब्रह्मणः जलरूपते**त्यस्यार्थ**स्तत्कार्यमिदमे**तस्यार्थः, **अग्रे वे**त्यस्यार्थः, **उत्तमाधिकारिणो हि ते शब्दात्मका एवे**त्यस्यार्थः, **क्रमश्चायमि**त्यादेरर्थः, **अन्यथा प्रमाणगृहीता** एतस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः. **ददृशुर्ब्रह्मणो लोकमि**त्यस्य विवृतौ **तदार्द्रनयना** इत्यस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः. सुबोधिन्यां शब्दब्रह्मणो जलरूपतोक्ता सा तु युक्तैव, जलस्य शब्दात्मकतायाः स्फुटमभिधानात्. तथा चोक्तं पद्मपुराणे प्रयाग-माहात्म्ये श्रीयमुनायास्त्रिंशन्नामात्मकस्तोत्रे "त्रयी रसमयी सौरी ब्रह्मविद्या सुधावहे"ति. अनेन श्रीयमुनाजलस्य वेदत्रयीरूपतोक्तेति जलशब्दब्रह्मणोरभेदो ज्ञातव्यः ॥१५॥

॥ इतिश्रीमद्गोवर्धनधर-श्रीवल्लभाचार्यवर-श्रीविट्ठलेश्वरचरणानुचर-सेवकेन लालूभट्टोपनामदीक्षितबालकृष्णेन विरचिता दशमस्कन्धपञ्चविंशाध्याय-सुबोधिनीयोजना सम्पूर्णा ॥

टिप्पणी

तन्मध्यपातित्वेऽप्यक्षरानन्दस्येयदवध्यननुभवेन तारतम्याज्ञानाद् भगवता च लोकमध्य एव लीलाकरणात् स्वस्येतरलोकसाधारण्यं मन्यमानानां स मनोरथोऽभूत्. तत्पूर्त्यर्थं स्वलीलात्मकत्वांशं हस्तपिहितमिव कृत्वा साधारणीं रीतिं प्रकटितवान्. तस्यां तु सच्चित्प्राकट्यमेव जीवेषु, नानन्दांशस्य. तत्प्राकट्ये च ब्रह्मभावः सम्पद्यते. स चाक्षरानन्दांशभूतः. अक्षरानन्दाविर्भावे च जीवस्वरूपात्मकानन्दोऽपि तथाभूत्, बाह्याग्निसम्बन्धे दार्वन्तःस्थवह्निरिव. इदमेव **विलय**शब्देनोच्यते. अन्तरार्द्रदारुणो यथा बाह्यांश एवाग्नित्वं, तथैतेष्वग्रे लीलायाश्चिकीर्षितत्वेन तदात्मकत्वमार्द्रतास्थानीयमतो नाक्षरानन्दात्मकत्वसम्पत्तिः. बाह्यांशस्थानीयो जीवत्वांश एव. इदमेवार्धज्वलितत्वम्. अक्षरानन्दानुभवार्थं लीलात्मकत्वं यल्लीलात्मककार्यानुन्मुखं कृतवानासीत् साधारणीं च रीतिमप्रकटयत्तद्दूरीकृत्य पुनर्लीलाकार्योन्मुखत्वसम्पादनमेव काष्ठतासम्पादनम्. लोके ज्वलितांशस्य काष्ठता त्वशक्या कर्तुम्, अतस्तादृशमग्नितिरोधायकमपेक्षितं येन तत्तिरोधानं पुनः पूर्वरूपता च सम्पद्यते. तादृशं शब्दब्रह्मैव. अतो देहाद्यध्यासवत एव विषयीकृत्य देहधर्मरूपवर्णाश्रमधर्मान् कर्मज्ञानोपासनारूपान् निरूपयति. तत्सम्बन्धेऽक्षरानन्दाविर्भावाविर्भूतजीवस्वरूपात्मकानन्दतिरोभावेन जीवभावः सम्पद्यते. स चात्र पूर्ववल्लीलोपयोगित्वमेव. मूले ब्रह्मणो ह्रदत्वोक्त्या तस्य च जलरूपत्वेनैतस्य जलात्मकत्वमुच्यते. जलनिर्वाप्योऽग्निरिति तदपनेयस्याक्षरात्मकत्वस्याग्नित्वमुच्यते. अतः **क्वचिद्** गोकुलनिकट एव शब्दब्रह्म जलात्मकं प्रकटितवान्. अक्षरात्मकतातिरोधानमेव तत्कार्यम्. उक्तेऽर्थे प्रमाणमाहु**रग्रे च वक्ष्यती**ति, **यत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरे**ति शेषः. तस्य जलमध्य एव तदवगमादेतद्वचनेन तदभेदोक्त्या ह्रदत्वोक्त्या च जलरूपत्वं शब्दब्रह्मणो निष्प्रत्यूहं मन्तव्यमिति भावः. सर्वांशेन तत्सम्बन्धज्ञापनार्था स्नानोक्तिः. **शब्दात्मका एव जाता** इति, ह्रदनयनोक्त्यैव तत्सम्बन्धप्राप्तावपि मज्जनोक्तेस्तदात्मकत्वमेव तस्यार्थ इति भावः. एवंकरणे हेतुमाहुः **क्रमश्चायमि**ति, पुष्टिमार्गप्रवेशनक्रम इत्यर्थः. शब्दब्रह्मणः सकाशात्परत्वेनाक्षरब्रह्मैव **परब्रह्म**शब्देनोच्यते. तथा च "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादा"दौ ब्रह्मभावाद्वैकुण्ठाद्वा पृथक्कृत्वा "न स पुनरावर्तत" इत्यादिवाक्यैस्तादृशानां पुनर्देहादिसम्बन्धस्य मर्यादाश्रुतिविरुद्धत्वात् ततोऽपि पृथक्कृत्वा पुष्टिलीलात्मकजगत्त्वसम्पादनमित्यर्थः. **अत एवे**ति, पुरुषोत्तमस्वरूपं

तावन्मात्रपर[1]त्वमिति ज्ञापयितुं राजानं प्रति शुक आह **यत्रैव स्थानेऽक्रूरः पुरा पूर्वमध्यगाद्** भगवत्स्वरूपमधीतवान् ज्ञातवानित्यर्थः. प्रमाणतस्तत्रैव परिज्ञातवानत एतेषामपि प्रमाणतो ज्ञानं कारणीयमिति तथा कृतवान्–

ब्रह्मानन्दाद् महानन्दो भजने वर्तते स्फुटः ।
तारतम्यं च विज्ञातुं प्रदर्श्योद्धृतवांस्ततः ॥(६)॥ ॥१५॥

टिप्पणी

साक्षाद्वक्तुमशक्तं कार्यद्वारा स्वानुभवज्ञापनद्वारा वा शक्तमित्यर्थः. यथा चैतत्तथा "मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुरि"ति दृष्टान्तव्याख्यानविवरणे प्रपञ्चयिष्यते. **चकारा**दित्यादि, वेदास्तु मर्यादानिरूपकाः, ब्रह्मानन्दनिमग्नानां ततः पृथक्करणं न तत्सम्मतम्. अतः [2]श्रीकृष्णाज्ञारूपपुष्टिश्रुतिसम्मत्या पुष्टिलीलापरिगृहीता नास्मद्विषयाः किन्तु मर्यादामार्गीया एवेति स्वस्माद् भिन्नाः कृताः. तदेतदुक्तं **वेदैरपि भगवदाज्ञयोद्धृता** इति. एतस्यावश्यकत्वायाहु**रन्यथे**ति, मर्यादामार्गीयत्वे पुष्टावप्रवेशः स्यादित्यर्थः. **यतस्तदार्द्रनयना** इति, "नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृता" इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदानन्दाश्रुभिस्तथेत्यर्थः. अथवा अग्रिमपदेनैतेषां प्रमाणतो ज्ञानकरणार्थं लोकं प्रदर्शितवानिति वक्ष्यमाणत्वाल्लोकदर्शनेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेह **आर्द्रनयन**त्वोक्त्या सूच्यते.

[3]नन्वेवं व्याकृतौ को हेतुः, यथाश्रुतव्याकृतेरपि साधीयसीत्वेन प्रतीयमानत्वात्[3]? तथाहि– अतिगभीरत्वेन [4]शुद्धत्वेन तापहारकत्वेन[4] ब्रह्मानन्द एव **ब्रह्मह्रद**पदेनोच्यते. यथा ह्रदे मग्नो बाह्यमर्थं न जानाति, तथा तदानन्दभरेण देहाद्यनुसन्धानरहिता जाता इति ज्ञापनाय मज्जनोक्तिः. ततः कृष्णेन पूर्णानन्देन ततो[5]गणितानन्दात्पृथक्कृताः देहाद्यनुसन्धानयुताः कृताः. तदा तल्लोकं ददृशुः. अत एव **ब्रह्मण** इति व्यस्तं पदमुक्तम्, दर्शनक्रियायाः पूर्वमसम्भवात्. एवं साधारणानां

कारिकार्थः

ते तु ब्रह्मह्रदं नीता इत्यत्र **ब्रह्मानन्दा**दिति स्फुटार्थकम् (६).

॥ इतिपञ्चविंशाध्यायकारिकाव्याख्या ॥

---

[1] परम°. [2] मूले 'श्रीकृष्ण' इति नास्ति. [3]-[3]. नन्वेवमाचार्यैः कुतो व्याकृतम्, यथाश्रुतार्थस्यापि सुवचत्वात्. मू. पा. [4]-[4]. तापहारकत्वेन शुद्धत्वेन च मू. पा. [5]. 'ततो' इति नास्ति मूले.

ततो यद् जातं तत्पर्यवसितमाह **नन्दादय** इति.

नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः ।
कृष्णं च तत्र च्छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः ॥१६॥

तं ब्रह्मलोकं **दृष्ट्वा नन्दादयः** प्राप्तस्वरूपाः **परमानन्देन निर्वृता** जाताः. तद्धि सर्वाविद्यानाशकमावरणनिवारकमतः प्रमाणेन तदनुभूय निर्वृताः, पूर्वं त्वेकरसतामापन्नाः. किञ्च **तत्रापि** मध्ये **कृष्णस्तं** च वेदाः स्तुवन्ति, अत आह **च्छन्दोभिः स्तूयमानं कृष्णं दृष्ट्वा** परमाश्चर्यं प्राप्ताः. तस्याप्येतत् फलं वैकुण्ठस्याप्येतत् फलमिति ज्ञात्वेतराभिलाषं परित्यज्य परमाश्चर्यरसे निमग्ना जाताः ॥१६॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणेऽवान्तरसाधनप्रकरणे धर्मिनिरूपकसप्तमाध्यायस्य स्कन्धादितः पञ्चविंशाध्यायस्य विवरणम् ॥

टिप्पणी

व्यवस्थामुक्त्वा श्रीनन्दादीनां विशेषत आह **नन्दादय** इति. किञ्च, "दर्शयामासे"ति पूर्वं भगवत्कार्यमुक्त्वैतत्कर्तृकदर्शनं **ददृशुरि**त्यनेनोक्तम्. [1]एवं सति तावत्पर्यन्तमेकवाक्यतैवोचिता, न तु वाक्यभेद इति चेत्, स्यादेतदेवं यदि "दर्शयामासे"त्युक्त्वा विषयस्वरूपं चोक्त्वानुपदमेव **ददृशुरि**त्युक्तं स्यात्. उच्यते च [2]ब्रह्महृदप्रापणं तत्र मज्जनं तत उद्धृतिश्चेति क्रियान्तरसमुदायः[2], तत्रापि **तु**शब्देन पूर्वार्थव्यवच्छेदपूर्वकम्. त्वदुक्तरीत्या तु दर्शनात्पूर्वमेव तदानन्दे मज्जनमुक्तं भवति; तच्च नोपपद्यते, हेत्वभावात्. किञ्च "दर्शयामासे"त्यनेनैवैतद्दर्शनस्य प्राप्तेस्त्वदुक्तरीत्या पुनस्तस्यैव दर्शनं **ददृशुरि**त्यनेन न वदेत्. तस्मादाचार्योक्त एव ग्रन्थार्थ इति ज्ञेयम् ॥१५॥ पञ्चविंशत्यध्यायविवरणं समाप्तम् ॥ ॥ इति साधनप्रकरणम् ॥

॥ इति पञ्चविंशोध्यायः ॥

॥ समाप्तं तामससाधनप्रकरणम् ॥

---

[1] 'एवं सति' इति मूले नास्ति. [2-2] ब्रह्महृदप्रापणादिः मू. पा.

॥ परिशिष्टम् ॥

॥ श्रीसाधनप्रकरणसुबोधिनीकारिकानुक्रमणी ॥

अ. / श्लो.

अ

अतो यागोपदेशश्च २२/१९
अतो हेतूक्तिरप्येषा २४/१
अतः सप्तभिरध्यायैर् १९/१
अन्तःस्थानां कुमाराणां १९/१
अन्यथा नन्दविज्ञानं २५/१
अभिषेकश्च तैर्दृष्टो २५/१
अज्ञानमन्यथाज्ञानं २३/१

इ

इतीन्द्रस्य महामोह- २२/१

उ

उपक्रमः कृतं चैव २४/१४
उभयोर्हैतुकत्वार्थ- २२/१

ए

एकविंशे हैतुकस्य २१/१

क

कर्मज्ञाने वैदिके तु २०/१
कालाद्युपासकश्चेत् स्यात् २५/१
क्रियाशक्तिप्रधानोयं २४/४
क्रोधोद्यमौ च वाक्यानि २२/१

ग

गोरक्षा चेद्धरिकृता २४/१

च

चतुर्विंशे भगवतो २४/१

अ. / श्लो.

त

ततो माहात्म्यविज्ञानं २५/१
तथात्वसाधनं तस्य २०/३७
तामसान् राजसांश्चैव २१/१

न

निरूप्यते गोपिकानां १९/१

प

पञ्चविंशे तु वरुणान् २५/१
पश्चात्तापो विगर्हा च २०/३७
पूर्वपक्षश्च सिद्धान्तः २३/१
पूर्वानुवादस्तत्रैव २०/२५
प्रथमं क्लेशसम्बन्धः २२/१९

ब

ब्रह्मानन्दाद् महानन्दो २५/१६
ब्राह्मणानामयं धर्मः २०/३७

म

मर्यादास्थापनार्थाय २२/१९
माहात्म्यदर्शनं हेतुः २३/१

य

यथा प्रबोधिता विप्रा २१/१
यथा रक्षा सुसंसिद्धा २१/१

व

विद्यापञ्चकमत्रापि १९/१
विरोधात् प्राकृतत्वेन २३/१
व्रजं गोवर्धनं धृत्वा २२/१

अ. / श्लो.

श

शरणागतसंरक्षा २२/१८

स

सङ्ग्रामे च प्रपन्नानां २२/१८
सच्चिदानन्दरूपाय २४/११
संस्काराणामहेतुत्वं २०/३७
साक्षाद् भगवतोक्तं हि २०/१
स्तुतियोग्यः स्तुतिं कुर्यात् २५/४
स्त्रीणां वस्त्राणि जगृहे २१/१

अ. / श्लो.

स्त्रीपुंसोः सहभावेन १९/१
स्वयं वा स्वामिभावेन २४/१

ह

हेतुशास्त्रमिदं यस्माद् २२/१
हैतुके फलभोक्ताय- २२/१
हैतुकं शास्त्रमाश्रित्य २१/८

क्ष

क्षमापनं नमस्कारैः २०/३७

ज्ञ

ज्ञानं कर्म च विद्यायां १९/१

॥ श्रीसाधनप्रकरणश्लोकपादानुक्रमणी ॥

अ. / श्लो.

अ

अजानता मामकेन २५/७
अत्यासारातिवातेन २२/११
अत्रागत्याबलाः १९/१० $\frac{१}{२}$
अथ गोपैः परिवृतो १९/२९ $\frac{१}{२}$
अथानुस्मृत्य विप्रास्ते २०/३७
अथापि ह्युत्तमश्लोके २०/४२
अथाह भगवान् गोपान् २२/२०
अथाह सुरभिः कृष्ण- २४/१८
अद्य मे विधृतो देहो २५/५
अनांस्यनडुद्युक्तानि २१/३४
अन्यथा पूर्णकामस्य २०/४४
अन्येभ्यश्च श्वचाण्डाल- २१/२८
अपर्तावुल्बणं वर्ष- २२/१५
अस्तस्वपरदृष्टीनां २१/५
अस्ति चेदीश्वरः कश्चित् २१/१४
अहो एषां वरं जन्म १९/३३ $\frac{१}{२}$
अहो पश्यत नारीणा- २०/४०अ
अहो वयं धन्यतमा २०/४८
अहो श्रीमदमाहात्म्यं २२/३
अहं चैरावतं नाग- २२/७

आ

आजीव्यैकतरं भावं २१/१९
आप्लुत्याम्भसि कालिन्द्या १९/२
आशीविषं तमाहीन्द्रं २३/१२

अ. / श्लो.

इ

इति गोगोकुलपतिं २४/२८
इति ते भगवद्याच्ञां २०/९
इति नन्दवचः श्रुत्वा २३/२४
इति प्रवालस्तबक- १९/३६ $\frac{१}{२}$
इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः १९/४ $\frac{१}{२}$
इति विज्ञापितो गोपै- २०/२
इति सञ्चिन्त्य भगवान् २५/१३
इति स्वाघमनुस्मृत्य २०/५१
इति स्वानां स भगवान् २५/११
इत्यच्युतेनाभिहिता १९/२० $\frac{१}{२}$
इत्थं मघवताज्ञप्ता २२/८
इत्यद्धा मां समादिश्य २३/२३
इत्यद्रिगोद्विजमखं २१/३८
इत्यादिष्टा भगवता १९/२८ $\frac{१}{२}$
इत्यादिष्टा भगवता २०/५
इत्युक्ता द्विजपत्न्यस्ता २०/३३
इत्युक्त्वैकेन हस्तेन २२/१९
इन्द्रस्तदात्मनः पूजां २२/१
इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो २४/२१
इन्द्रः सुरर्षिभिः साकं २४/२३

उ

उपहृत्य बलीन् सर्वा- २१/३३
उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैः १९/६ $\frac{१}{२}$

अ. / श्लो.

ए

एकहायन आसीनो २३/६
एकादश्यां निराहारः २५/१
एतद् ब्रूहि महान् कामो २१/४
एतावद् जन्मसाफल्यं . १९/३५ $\frac{१}{२}$
एतन् मम मतं तात २१/३०
एवं कृष्णमुपामन्त्र्य २४/२२
एवं प्रसादितः कृष्णो २५/८
एवं ब्रुवति गोविन्दे १९/१३ $\frac{१}{२}$
एवं मासं व्रतं चेरुः १९/५ $\frac{१}{२}$
एवं लीलानरवपुर् २०/३६
एवंविधानि कर्माणि २३/१
एवं सङ्कीर्तितः कृष्णो २४/१४
एष वः श्रेय आधास्यद् २३/१९
एषां श्रियावलिप्तानां २२/६
एषोवजानतो मर्त्यान् २१/३७

क

कथ्यतां मे पितः कोऽयं २१/३
कर्मणा जायते जन्तुः २१/१३
कात्यायनि महाभागे १९/४
कालात्मना भगवता २१/३१
किमिन्द्रेणेह भूतानां २१/१५
कुतो नु तद्धेतव ईश तत्कृता २४/५
कृषिवाणिज्यगोरक्षा २१/२१
कृष्ण कृष्ण महाभाग २२/१३
कृष्ण कृष्ण महायोगिन् २४/१९
कृष्णयोगानुभावं तं २२/२४
कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं २१/३५

अ. / श्लो.

कृष्णेऽभिषिक्त एतानि २४/२७
कच्चिद्धैयङ्गवस्तैन्ये २३/७
क सप्तहायनो बालः २३/१४

ख

खं व्यभ्रमुदितादित्यं २२/२५

ग

गणं संवर्तकं नाम २२/२
गत्वाथ पत्नीशालायां २०/१५
गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिर् १९/३
गम्यतां शक्र भद्रं वः २४/१७
गाश्चारयन्तावविदूर ओदनं २०/७
गाश्चारयन् स गोपालैः २०/१७
गृह्णन्ति नो न पतयः २०/३०
गोवर्धने धृते शैल २४/१

च

चतुर्विधं बहुगुण- २०/१९
चुक्रुशुस्तमपश्यन्तः २५/३

ज

जनो वै लोक एतस्मिन् २५/१२

त

तच्छेषेणोपजीवन्ति २१/१०
ततस्ते निर्ययुर्गोपाः २२/२७
ततो जलाशयात् सर्वा १९/१७ $\frac{१}{२}$
ततोनुरक्तैः पशुपैः २२/३३
तत् तात वयमन्ये च २१/९
तत्र गत्वौदनं गोपा २०/४
तत्र गाः पाययित्वापः १९/३७ $\frac{१}{२}$
तत्र तावत् क्रियायोगो २१/७

अ. / श्लो.

तत्र प्रतिविधिं सम्यक् २२/१६
तत्रागतास्तुम्बुरुनारदादयो २४/२४
तत्रैका विधृता भर्त्रा २०/३४
तथा च व्यदधुः सर्वं २१/३२
तथानिर्विविशुर्गर्तं २२/२२
तदभिज्ञोऽपि भगवान् २१/२
तदुपाकर्ण्य भगवान् २०/१३
तद् ब्रह्म परमं साक्षाद् २०/११
तद् यात देवयजनं २०/२८
तं गृहीत्वानयद् भृत्यो २५/२
तं तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो २४/२५
तं प्रेमवेगान् निभृता २२/२९
तवावतारोयमधोक्षजेह २४/९
तस्मात् सम्पूजयेत् कर्म २१/१८
तस्माद् गवां ब्राह्मणानां २१/२७
तस्मान् नन्द कुमारोयं २३/२२
तस्मान् मच्छरणं गोष्ठं २२/१८
तस्मै नमो व्रजजनैः २१/३६
तस्य तत् क्ष्वेलितं दृष्ट्वा १९/१२ $\frac{१}{२}$
तस्या उपवने कामं १९/३८ $\frac{१}{२}$
तासां वासांस्युपादाय १९/९ $\frac{१}{२}$
तासां विज्ञाय भगवान् १९/२४ $\frac{१}{२}$
तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः २०/२४
तास्तथावनता दृष्ट्वा १९/२१ $\frac{१}{२}$
ते तु ब्रह्महृदं नीता २५/१५
ते त्वौत्सुक्यधियो राजन् २५/१०
तोकेन मीलिताक्षेण २३/४
त्वं नः परमकं दैवं २४/२०

अ. / श्लो.

त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि २४/१३

द

दिवि देवगणाः साध्याः २२/३१
दीक्षायाः पशुसंस्थायाः २०/८
दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन् २३/१३
दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः
१९/२२ $\frac{१}{२}$
दृष्टश्रुतानुभावस्य २४/३
दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति २०/३८
देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा २३/२५
देशः कालः पृथग् द्रव्यं २०/१०
देशः कालः पृथग् द्रव्यं २०/४६
देहानुस्रावचान् जन्तुः २१/१७

ध

धिग् जन्म नस्त्रिवृद्विद्यां २०/३९

न

नते यदोमिति प्रोचुर् २०/१२
न त्रास इह वः कार्यो २२/२१
नद्यां कदाचिदागत्य १९/७ $\frac{१}{२}$
ननु स्वार्थविमूढानां २०/४३
न नः पुरो जनपदा २१/२४
नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा २५/९
नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा २५/१६
नन्वद्धा मयि कुर्वन्ति २०/२६
न प्रीतयेऽनुरागाय २०/३२
न मयोदितपूर्वं वा १९/११ $\frac{१}{२}$
न मय्यावेशितधियां १९/२६ $\frac{१}{२}$
नमस्तुभ्यं भगवते २०/४९

अ. / श्लो.

नमस्तुभ्यं भगवते २४/१०
नमस्तुभ्यं भगवते २५/६
नमो वो विप्रपत्नीभ्यो २०/१६
नहि मद्भावयुक्तानां २२/१७
नानारसौघाः सरितो २४/२६
नासां द्विजातिसंस्कारो २०/४१
निदाघार्कातपे तिग्मे १९/३० $\frac{१}{२}$
निर्यात त्यजत त्रासं २२/२६
निषिध्यमानाः पतिभिः २०/२०
नूनं भगवतो माया २०/४०

प

पच्यन्तां विविधाः पाकाः २१/६२
पतयो नाभ्यसूयेरन् २०/३१
पत्रपुष्पफलच्छाया १९/३४ $\frac{१}{२}$
परिधाय स्ववासांसि १९/२३ $\frac{१}{२}$
पर्जन्यो भगवानिन्द्रो २१/८
पश्यतैतान् महाभागान् १९/३२ $\frac{१}{२}$
पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो २४/६
पुरानेन व्रजपते २३/२०
प्रयात देवयजनं २०/३
प्रलम्बं घातयित्वोग्रं २३/११
प्रागयं वसुदेवस्य २३/१७
प्राणबुद्धिमनःस्वात्म- २०/२७
प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं २५/४
प्रायः श्रुतप्रियतमोदय- २०/२३

ब

बहूनि सन्ति नामानि २३/१८
बालकस्य यदेतानि २३/२

अ. / श्लो.

भ

भगवानपि गोविन्दः २०/३५
भगवानपि तत्रैव २१/१
भगवानपि तं शैलं २२/२८
भगवानाह ता वीक्ष्य १९/१८ $\frac{१}{२}$
भगवांस्तदभिप्रेत्य १९/८ $\frac{१}{२}$
भवत्यो यदि मे दास्यो १९/१६ $\frac{१}{२}$

म

मया तेकारि मघवन् २४/१५
मयेदं भगवन् गोष्ठ- २४/१२
मानयं भोः कृथास्त्वां तु १९/१४ $\frac{१}{२}$
मामैश्वर्यश्रीमदान्धो २४/१६
मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः २०/१४
मैवं विभोऽर्हति भवान् २०/२९

य

य एतस्मिन् महाभागाः २३/२१
य एवं विसृजेद् धर्मं २१/११
यथादृढैः कर्ममयैः २२/४
यमुनोपवने शोक- २०/२१
यशोदा रोहिणी नन्दो २२/३०
यः सप्तहायनो बालः २३/३
याताबला व्रजं सिद्धा १९/२७ $\frac{१}{२}$
यूयं विवस्त्रा यदपो १९/१९ $\frac{१}{२}$
ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनः २४/७

र

रजसा चोदिता मेघा २१/२३
राम राम महावीर्य २०/१

अ. / श्लो.

व

वचो निशम्य नन्दस्य २१/१२
वत्सेषु वत्सरूपेण २३/९
वने सञ्चारयन् वत्सान् २३/८
वर्णास्त्रियः किलास्यासन् २३/१६
वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो २१/२०
वाचालं बालिशं स्तब्धं २२/५
विद्योतमाना विद्युद्भिर् २२/९
विविक्त उपसङ्गम्य २४/२
विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं २४/४

श

शिरः सुतांश्च कायेन २२/१२
शिलावर्षनिपातेन २२/१४
शङ्खदुन्दुभयो नेदुर् २२/३२
श्यामसुन्दर ते दास्यः १९/१५ $\frac{१}{२}$
श्यामं हिरण्यपरिधिं २०/२२
श्रुत्वाच्युतमुपायान्तं २०/१८
श्रूयतां मे वचो गोपा २३/१५

स

स एष भगवान् साक्षात् २०/४७
सङ्कल्पो विदितः साध्व्यो १९/२५ $\frac{१}{२}$

अ. / श्लो.

सत्त्वं रजस्तम इति २१/२२
स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य २४/८
सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् २५/१४
स वैष आद्यः पुरुषः २०/५०
स्थूणास्थूला वर्षधाराः २२/१०
स्वच्छन्दोपात्तदेहाय २४/११
स्वभावतन्त्रो हि जनः २१/१६
स्वलङ्कृता भुक्तवन्तः २१/२९
स्वागतं वो महाभागाः २०/२५

ह

हत्वा रासभदैतेयं २३/१०
हित्वान्यान् भजते यं श्रीः २०/४५
हिन्वतोधःशयानस्य २३/५
हूयन्तामग्नयः सम्यग् २१/२७
हे कृष्ण स्तोक हे अंशो १९/३१ $\frac{१}{२}$
हे भूमिदेवाः शृणुत २०/६
हेमन्ते प्रथमे मासि १९/१

क्ष

क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां २२/२३

ज्ञ

ज्ञात्वाज्ञात्वा च कर्माणि २१/६

* * *

॥ प्रथमं परिशिष्टम् ॥

॥ स्वतन्त्रलेखाः ॥

१. श्रीमत्प्रभुचरणानां लेखाः।

(१)

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुः
दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम्।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो
हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः॥
(१०।१८।९).

यद्वा अयं वेणुः **किं कुशलं** कीदृशं कौशलम् आचरत्? तद् दृष्टं युष्माभिः नवा इति पृच्छन्त्यः इव आहुः **कुशलम्** इति, भावप्रधानो निर्देशः. तेन भावस्य अस्य अनिर्वचनीयत्वम् अन्यावेद्यत्वं च द्योतितम्. अतः तादृशानाम् अस्माकं सर्वासाम् इति बोधयितुं सम्बोधनं **गोप्यः** इति. तर्हि कथं द्रष्टव्यम् इति अपेक्षायाम् आहुः **स्म** इति, विचारतः स्फुटमेव इति अर्थः. यो अस्माभिः अचेतनत्वेन सर्वदा व्यवहृतः सोऽयं चेतनादपि अधिकं कृतवानिति अत्याश्चर्येण आहुः **अयम्** इति. निःसारस्य ततोऽपि आश्चर्यं तद् इति आहुः **वेणुः** इति. ननु किं तत्कौशलम्? इत्यतः आहुः **दामोदरसुधाम्** इति, या सुधा अस्माभिः कियता साधनेन सम्भूय भुज्यते तां स्वयम् एको भुङ्क्ते अद्वितीयो असाधनः च इति अर्थः. इदम् अस्य कौशलमेव. अन्यच्च तां भुक्त्वापि तल्लक्षणं पुलकम् आर्द्रतां च न प्रकटयति. यदि प्रकटयेत् तदा पल्लवितः आर्द्रः च भवेत्. तथा सति वादयितुम् अयोग्यत्वाद् आत्मानं प्रभुः त्यक्ष्यति इति ज्ञात्वा. यस्याः स्वल्पपानेऽपि अस्माकं तल्लक्षणं निवारयितुम् अशक्यं, ताम् अयं यथेष्टं भुञ्जानोऽपि न तल्लक्षणं प्रकटयति. अतो रसस्वभावमपि अन्यथाकृत्वा स्वस्वभावप्रकटनं च अस्य कौशलम्. अतएव अस्माकम् आर्द्रतां दृष्ट्वा कियत्कालविरहेण एताः न नङ्क्ष्यन्ति इति मन्वानो अस्मत्प्राणनाथो अस्मान् व्रजे विहाय वेणोः अनार्द्रतां च दृष्ट्वा— "मां विना अयं क्षणमपि स्थातुं न शक्ष्यति" इति मन्वानः तं करे गृहीत्वा वने विजयम् अकृत, तद् अस्माकम् अकौशलादेव इति भावः. ननु अस्य भोगाभावएव कुतो

न उच्यते तल्लक्षणाभावाद् इत्यतः आहुः **यदवशिष्टरसम्** इति. अयं भावः— यदि अस्यैव भोगो न स्यात् तदा कथं ह्रदिन्यादीनाम् अवशिष्टभोगः स्यात्? तेषां च पुलकादिकं जातमेवेति न भोगः सन्दिग्धः इति. नच अयं रसिको न भविष्यति इति मन्तव्यं, यत्र परम्परासम्बन्धेऽपि रसस्वभावाद् जड़ानामपि ह्रदिन्यादीनां रसिकत्वं जायते, तत्र साक्षादधरसम्बन्धे अस्य तथात्वे किं वाच्यम्! इति उपपत्तेः. अतः स्वकौशलम् अस्य भोगहेतुः अस्माकं स्वाकौशलम् अतद्धेतुरिति किम् अस्य उपालम्भनेन! इति हृदयम्.

यद्वा **अयं वेणुः** अस्माकं **किं कुशलं** क्षेमम् **आचरत्!** न किमपि इति अर्थः. ननु किम् अस्माभिः उपकृतं यद् अयमपि उपकरिष्यति? इत्यतः आहुः **अयम्** इति, यो अस्मत्प्राणवल्लभेन रसपारवश्याद् विस्मृतो अस्माभिः स्मारितः कदाचिद् वादयितुमपि उक्तः, सो अयम् इति अर्थः. तदैव चेद् अन्यथाकृतः स्यात् कथम् अधुना अयं सुधाभोगं कुर्यात्? अतः तथाकरणाभावाद् महान् उपकारः कृतः इति भावः. अथवा ननु रासाद्यर्थम् अनेन वयम् आहूताः, तत् कथं कुशलं न कृतम्? इति अपेक्षायाम् आहुः **अयम्** इति, सम्प्रति वाद्यमानो अयं तथा उच्यते नतु तदानीन्तनः इति अर्थः. ननु कथम् इयदवधि तदज्ञानम् अस्माकम्? इति आशङ्क्य स्वमौग्ध्यादेव इति आहुः **गोप्यः** इति. ननु कियद् अस्य सामर्थ्यं येन अस्मदुपकारको भविष्यति? इति चेत्, तत्र आहुः **वेणुः** इति, एतावद् अस्य सामर्थ्यं येन ब्रह्मानन्दविषयानन्दावपि अणूकरोति, तस्य किम् अन्यद् असामर्थ्यम् इति भावः. ननु तथा सामर्थ्ये अस्य को हेतुः? इति आशङ्क्य आहुः **दामोदरसुधाम्** इति, या सुधा सर्वतो अधिका दुर्लभा च ताम् अयं भुङ्क्ते अतः किम् आश्चर्यम् इतरानन्दतुच्छीकरणे इति भावः. ननु कुशलं न कृतं चेद् अकुशलं किं कृतं यद् एवम् उच्यते? इत्यतः आहुः **गोपिकानाम्** इति, इयं सुधा अस्माकमेव, सर्वतः तदपहरणाद् अन्यः को वा अपकारो भविष्यति! इति भावः. यद्वा ननु यथा एतावतीभिः अस्माभिः भुज्यते तथा तेनापि! इत्यतः आहुः **गोपिकानाम्** इति, यदा इयं सुधा अस्माभिः भुज्यते तदा अस्मदीयापि अधरसुधा प्रियेण भुज्यते. एवं सति तदधरसुधायाम् अस्मदीयापि सा तिष्ठतु, निरन्तरं भोगाभ्यासात्. अतः तस्या भोगे इतरस्यापि भोगः सम्भवति. तदस्य पुरुषत्वाद् अस्माकम् अकुशलं महदेव इति सर्वम् अपिशब्देन ध्वन्यते. ननु अस्य

को दोषः प्रियएव चेत् प्रयच्छति? इत्यतः आहु **स्वयम्** इति, दामोदरत्वात् स एवं न करोति इत्यतः स्वयमेव तथा इति अर्थः. ननु स्वार्थपरस्य किम् अस्मत्कुशलेन वा? इत्यतः आहुः **यदवशिष्ट**...इत्यादि. वस्तुतः स्वार्थोऽपि न अनेन साधितः परार्थो वा. स्वार्थपक्षे स्वयमेव भुञ्जीत परार्थपक्षे यदीया सुधा ताभ्यएव दातव्या स्यात्. अनेन द्वयमपि न कृतं यो ह्रदिन्यादिभ्यो दत्तवान्. तथा सति तदज्ञाने अस्माकमपि खेदो न स्याद् इति आशयेन आहुः **हृष्यत्त्वचोश्रु मुमुचुः** इति. अपिच एतद्रसभोक्तुः अवश्यं लज्जा अपेक्षिता, विशेषतः स्त्रीणाम्. अतः तरूणां पुरुषत्वाद् अलज्जता युक्तापि; परं ह्रदिन्यः स्त्रियो भूत्वा कथम् एवं जाताः! इति आशयेन दृष्टान्तम् आहुः **यथार्याः** इति, यथा शास्त्रीयभक्ताः कुर्वन्ति तथा चक्रुः इति **आर्यपदेन** सूचितम्. किञ्च— "यस्य यो अर्थो अपेक्षितः तस्मै स देयः" इति दानव्यवस्था. एवं सति नद्यः तरवः च स्वभावतएव आर्द्राः तेषां न पुनः आर्द्रता अपेक्षिता. साम्प्रतम् अनार्द्रत्वाद् अस्माकञ्च सा अपेक्षिता. तस्माद् अस्मान् विहाय नदीं तरू च आर्द्रयति— इति महती अनौचिती दर्शिता.

यद्वा अलं तावद् अस्मत्कुशलाकुशलवार्तया; यतो वयं स्त्रियो व्रजस्थाः च, अयं पुरुषो वनस्थः च; इति न कोऽपि सम्बन्धो अस्माकम् अनेन! परम् एतद् विचार्यतां— किम् अयं स्वस्यापि कुशलम् आचरत्! नैव आचरद् इति काकूक्तिः. कथम्? इति अपेक्षायाम् आहुः **अयं वेणुः** इति, यतः पुरुषो वाद्यविशेषः च इति अर्थः. अयम् अभिप्रायः— योहि यत्फलार्थं साधनं करोति स तेनैव साधनेन तत्फलयोग्यतामपि प्राप्नोति, नतु तदर्थं साधनान्तरम् अपेक्ष्यते. तथाच यथा पूर्वं श्रुतयो वयम् एतद्रसभोगार्थं किञ्चित् कुशलं कृतवत्यः, तेनैव कुशलेन एतद्रसयोग्यतारूपं गोपीत्वमपि प्राप्तवत्यः, तथा अनेनापि चेद् एतद्रसार्थं तत् कृतं स्यात्, तदा अस्मदादिवद् एतदनुभवयोग्यतापि प्राप्येत. अतः तदभावात् कुशलं न कृतमेव इति लक्ष्यते. किञ्च वयं शब्दात्मिकाअपि भूत्वा गोपीत्वम् अन्तरेण न एतद्भोगे अधिकृताः. अयं तु शब्दब्रह्मोत्पत्तिस्थानभूतो नतु तदात्मकत्वमपि प्राप्तः. अतो अयं तावद्, अपि कुशलं न अकरोद् येन अस्मत्पूर्वरूपशब्दब्रह्मतामपि प्राप्नुयात्, कुतस्तराम् एतद्रसप्रापकं कुशलम् अस्य? अपिच वाद्येन हि रसो न भुज्यते किन्तु उद्बोध्यते, भोगस्तु रसालम्बनानाम् अस्माकमेव

सिध्यति इति रसशास्त्रसिद्धान्तः; परं साक्षात् तदधररस-सम्बन्धमात्र-सम्पादकं किञ्चित् कुशलं वेणुत्वाद् अस्य प्रसिद्धम् इति आहुः **स्म** इति. अन्यथा वंशान्तरेषु कथम् अयमेव वेणुभावम् आपद्यते इति भावः. ननु रसो अनेन भुज्यते अस्माभिरपि दृश्यते ततः किम् अस्मत्कथनेन? इति चेत्, तत्र आहुः **गोप्यः** इति, स्वमौग्ध्यादेव भोगप्रतीतिः वस्तुतो न तथा इति भावः. ननु प्रियेण अस्मिन् सुधा पूरितेति भोगे किम् अवशिष्टम्? इत्यतः आहुः **दामोदरसुधाम्** इति. सत्यं पूरणाभिप्रायेण ताम् अयं भुङ्क्ते तथापि किम् अयं स्वयं भुङ्क्ते! स्वयं न भुङ्क्तएव इति काकूक्तिरपि अत्र **अपि**शब्देन ध्वन्यते, पूरणस्य अन्यार्थकत्वात्. यथा श्रीयशोदया पूर्वम् उलूखले बद्धः ततो भीत्यनुकरणं दृष्ट्वा स्नेहातिशयाद् अधरे चुम्बितः च — इति चुम्बनमात्रेण न तत्सुधाभोगः तस्याः वक्तुम् उचितः, तथा अधिकाराभावाद्; एवम् अत्रापि इति तात्पर्येण **दामोदर**पदम् उक्तम्. अपरञ्च यो बाल्येऽपि रोषभावेन मात्रा वशीकृतः सो अस्मद्भोगदशायाम् अस्मद्रसभावेन वशीभवन् कथम् अस्मत्प्रतिकूलम् आचरिष्यति इति च **दामोदर**पदध्वनिः, यो दाम्ना बद्धः सो अस्मत्प्रणयेन किं न बद्धो भविष्यति इति च ध्वनिः. तेन स्वरूपतो अस्य तदप्राप्तिः इति सूचितम्. लोभात्मकत्वाद् अधरस्य स्थानतोऽपि न तत्प्राप्तिः. **अधर**पदेन नीचदेशोऽपि उच्यते. तथाच यथा उच्चदेशस्थितो रसः, स्वतोऽपि पतन्, मुखे समायातीति नीचस्थितस्तु तदाहरणक्रिययैव गृहीतो भवति नतु अन्यथा, तथा अयमपि रसः स्वप्रयत्नादेव अनुभूतो भवति, अनुभवसाक्षिकत्वात्. अतो वेणोः क्रियाराहित्यात् कथम् एतद्रसानुभवः स्याद् इति भावः. स्त्रियाः स्वरूपप्रकटनं स्त्रीणामेव अग्रे सम्भवति, नतु रसभरदशाम् अन्तरेण स्वस्य पत्युरपि, किं पुनः पुरुषान्तरस्य! अतो रसस्वभावतो न अस्य तत्प्राप्तिः इति **सुधा** इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन द्योतितम्. ननु एवं सति पूरणस्य अन्यार्थकत्वेन यदर्थे पूरणं सो अन्यः कः? इति अपेक्षायाम् आहुः **गोपिकानाम्** इति, अस्माकम् अर्थे पूरिताम् इति शेषः. **गोपिका**पदेन तात्पर्यान्तरम् अभिव्यज्यते. तथाहि — चातुर्यानभिज्ञः पतिमत्यः च वयम्. अतो दिवसे तत्र गन्तुम् अशक्ताः. तद् अस्मत्प्राणपतिः स्वयं विदित्वा अस्मद्भोग्यसुधाम् अस्मासु प्रापयिष्यन् अस्मत्पूर्वरूपशब्दब्रह्मणि ताम् अपूरयत्. अतः पूरणसमये यथा अस्माभिरेव सा भुक्ता नतु अनेनेति सर्वम् उपपन्नम्. अस्तु वा पूरणान्यथानुपपत्त्या अस्य भोगः, तथापि स्वयं तदधरसुधां भुङ्क्ते, नतु अस्मान् इव स्वाधरसुधां तं पाययति. तथा सति अस्मद्भोगे महानेव विशेषः. अतः किम् अस्य तद्भोगेनापि इति भावः. किञ्च भुङ्क्ते नतु पिबति. तथाच पेयो रसः पानादेव रसत्वम् आपद्यते. तच्च रसनेन्द्रियसापेक्षत्वाद् अस्य अनुपपन्नम्, अतो **भुङ्क्ते** इति उक्तम्. यद्यपि भोजनमपि तत्सापेक्षं तथापि गिलनेन उदरपूर्तिमात्रम् अत्र 'भोग'पदार्थो नतु रसस्वरूपं ज्ञात्वा तदास्वादपूर्वकं ग्रहणम्. गिलनमपि न स्वप्रयत्नतः, तथा सति रसज्ञानं रसस्पर्शो वा सम्भाव्येत. अतः प्रभुप्रयत्नएव. तेन श्रीशुकोऽपि भगवत्कर्तृकमेव तत्पूरणं न्यरूपयद् "अधरसुधया पूरयन्" इति. तस्माद् आतृप्तेः स्वरुच्या पीतो रसो न उद्गीर्णो भवति न अपकारं वा जनयति, परेच्छया पीतस्तु स्वल्पोऽपि तथा भवति. अतो अस्य तदुद्गीरणम् इति आशयेन आहुः **यदवशिष्ट**...इत्यादि. भुक्तस्यैव उद्गीरणं नतु अंशान्तरस्य इति मन्तव्यम्. अन्यथा अयञ्च अन्येषां रसः पेपीयमानः स्वस्यैव तृप्तिं न भावयति कुतस्तराम् अवशेषः तत्पानम्! अपिच यदि भुक्तसुधांशो अत्रैव तिष्ठेत् तदा अयमपि तज्जनितपुलकादिकम् अवश्यम् आविष्कुर्याद्, अस्माकं तथा अनुभवाद् एतदवशिष्टरसपातॄणां च तथादर्शनात्. अतो अस्य भोगक्रिया उक्ता — अन्येषां तद्धर्मप्रकटनक्रिया उक्ता. अन्यच्च — भगवतोऽपि न एतद्रसस्थैर्यम् अस्मिन् अभिप्रेतं किन्तु अन्यत्र प्रेषणमेव. अन्यथा एकेन रन्ध्रेण पूरणसम्भवे "रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया" इति वाक्ये 'रन्ध्रान्' इति बहुवचनेन प्रवेशनिर्गमनरन्ध्राणां युगपत्पूरणं न सङ्गच्छेत. तथाच अत्र स्थित्यभावात् प्रवेशनिर्गमनयोः एककालीनत्वेन यदा एकरन्ध्रे प्रविष्टा तदैव रन्ध्रान्तरेषु निस्सरन्ती सुधा सर्वत्र युगपत् पूरिता भवति इति सिद्धम्. यथा पात्रे पूरितो रसः तेन भुक्तो न भवति; तथा मार्गत्वेन अस्मिन् पूरिता सुधापीति न अस्माकं कापि हानिः प्रत्युत ह्रदिन्यादीनां सुधासंवलित-नादमार्गीभूयः अस्मत्सम्बन्धि-लीलोपयोगित्वं सम्पादयति. अन्यथा तत् न स्यात्. अतः सुतराम् इष्टापत्तिरेवेति सर्वम् अवदातम्.

भावोऽयं गोकुलाधीशप्रियाणामनुवर्णितः।
साधिकारं स्वविषयं तनोतु मयि वर्णके॥

⁂

(२)

तामसा राजसाश्चान्ये गुणातीताश्च रूप्यते।
वृन्दावनं गुणातीतं मुनयश्चापि पक्षिणः।।
गोवर्धनश्च त्रितयं गुणातीतमिह स्थितम्।
तद्रताश्चापि लोकेऽस्मिन् गुणातीता भवन्ति हि।।
(१०।१८।११ इत्यत्र कारिका).

पक्षिणां मुनित्वेन मननशीलतया सात्त्विकत्वम् आशङ्क्य निर्गुणत्वं वक्तुं तत्प्रकारम् आहुः **वृन्दावनम्** इति. **वृन्दावनम्** आधिदैविक-भगवच्चरणात्मकतया **गुणातीतं**; तथा गोवर्धनोऽपीति पक्षिणामपि "यो यच्छ्रद्धः सएव स" इति वाक्याद् वृन्दावनरतत्वेन गुणातीतत्वमेव इति अर्थः. ननु एवं गोवर्धनरतत्वेन पुलिन्दीनामपि तथात्वं स्याद् इति चेन्न, तासु 'तद्दर्शनज-स्मररुज्'-उक्त्या कारणविशेषेण राजसभावस्य तत्र स्पष्टम् उक्तत्वात्. ननु मौनादिना पक्षिष्वपि सात्त्विकत्वं स्पष्टमेव उक्तम् इति चेन्न, सत्त्वस्यतु ज्ञानजनकत्वेन तेषु तद्भावोक्त्या न तथात्वम् इति अर्थः. अतएव अन्याननुसन्धानात् पतनशङ्कया द्रुमभुजारोहणं, ज्ञानजनक-दृङ्निमीलनम्, इतरवागुपरमः च उक्तः इति भावः. एवंसति अन्यत्र सात्त्विकेन उक्ताअपि अत्र गुणातीताएव अवगन्तव्याः. अतएव पूर्वम् उक्तं तामसाः राजसाः च अन्ये इति. ननु वृन्दावनस्य "वनचर..." इत्यत्र सत्त्वभूमित्वम् उक्तं, तत् कथम् अत्र निर्गुणत्वोक्तिः इति चेत्, सत्यं, परन्तु तत्र सात्त्विकभावापन्नत्वं वक्तुं भूमेः तथात्वम् उक्तम् अतएव भगवतोऽपि तत्र तथाभाववत्त्वेन तत्सम्बन्धाद् भूमेरपि तथात्वम् उक्तम्; स्वरूपन्तु गुणातीतमेव. वृन्दावनस्य लीलासृष्टिस्थानां सर्वेषामेव गुणातीतत्वेऽपि एवं विवेको गुणकृतो ज्ञेयः. यथा हरिण्यः तामस्यो मूढमतित्वाद् मुख्य-सजातीय-भाववत्त्वात् च; तथा अप्सरसो राजस्यः, कामभाववत्त्वात्. पक्षिणस्तु गुणातीताएव. नद्यो राजस्यः, तासु मनोभवसत्तोक्तेः. मेघाः तामसाः, एतत्सजातीयभाववत्त्वाद् भगवदर्थ-सर्वपरित्यागवत्त्वात् च. पुलिन्द्यस्तु राजस्यः, कामिनीत्वात्. गोवर्धनो गुणातीतः, पूर्वमेव उक्तत्वात्. एवमेव सर्वत्र लीलास्थानां तादृग्भाववत्त्वे तादृशत्वं बोध्यम् इति दिक्.

⁂

(३)

धन्यास्तु मूढमतयोऽपि हरिण्य एता
या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम्।
आकर्ण्यवेणुरणितं सहकृष्णसाराः।
पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः।।
(१०।१८।११).

अथवा पीठिकां निरूप्य वेणुनादतत्कार्यनिरूपणे प्रथमं हरिणीषु तत्कार्यं निरूपयन्ति **धन्याः स्म** इति. एता हरिणो धन्या इति हरिणीषु धन्यत्वं निरूपितम्. तत्रच तत्कृतपूजायाः हेतुत्वं निरूपितम्. तत्र मध्ये तुशब्द उक्तः. सच सर्वत्र पूर्वपक्षव्यावर्तकत्वेन निरूपितः. अत्रच पूर्वपक्षस्य अश्रूयमाणत्वात् तुशब्दस्य कुत्र उपयोग इति चेत्, सत्यम्. यद्यपि साक्षात् पूर्वपक्षश्रवणं नास्ति तथापि "पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीयः" इति न्यायेन यदि कश्चित् पूर्वपक्षं सम्भावयेत् सोऽपि तुशब्देन निवार्यते. ननु एतत्पूजायां पूर्वपक्षस्यैव असम्भवात् पाक्षिकदोषस्यापि असम्भवइति कथं तन्निवारणार्थमपि तुशब्दः? सत्यम्, निर्दुष्टत्वेऽपि अतिदुष्टमनसा दोषस्फूर्तेः. मनोदुष्टत्वेऽपि कं प्रकारम् आश्रित्य दोषस्फूर्त्तिसम्भवः?

तत्र प्रकारः— तत्कृतपूजायाः शास्त्रोक्ताङ्गराहित्येन तस्याः पूजात्वस्यैव असम्भवात् कथं तया धन्यत्वसिद्धिः? तत्र शास्त्रीयपूजाङ्गानि गणयति. तत्र— १.पूजकस्य स्वस्वरूपज्ञानं, २.स्वस्मिन् च दासत्वं, ३.पूजोद्देश्यफलानुसन्धानं, ४.ततः सर्वेश्वरत्वेन पूज्यस्वरूपज्ञानं, ५.ततः तत्पूजायां परमश्रद्धा, ६.पूजासाधन-पदार्थ-सम्पादनं; तथा ७.देशकालमन्त्रादीनामपि अङ्गत्वम् इति पक्षं तुशब्दो व्यावर्तयति. ननु तुशब्देन कथम् एतद्व्यावृत्तिः? तत्रोपपत्तिः— एतेषाम् अङ्गानां मर्यादामार्गीयत्वाद् तत्कृतपूजायाः च शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वात् मर्यादामार्गधर्माभावो अत्र भूषणं नतु दूषणं, मार्गभेदात्. अन्यथा मार्गभेदो न स्यात्. तस्मात् पुष्टिमार्गीयधर्माणां पुष्टिमार्गे भूषणत्वं नतु दूषणत्वं मर्यादामार्गे दूषणत्वं तथा मर्यादामार्गीयाणाम् अस्मिन् मार्गे दूषणत्वम् इति तुशब्देन मर्यादापक्षव्यावृत्तौ इयम् उपपत्तिः. ननु तथापि तासां पशुत्वाद् मूढत्वेन शुद्धपुष्टिमार्गाज्ञानात् कथं तत्कृतपूजायाः धन्यहेतुत्वम्? यद्यपि त्वन्मते मूढमतित्वं तथापि **अपि**शब्देन शुद्धपुष्टिमार्गे अमूढमतित्वं ज्ञाप्यते. तेन अयम् अर्थः सिद्धः— मर्यादामार्गे मूढमतयः पुष्टिमार्गे अमूढमतय इति. अन्यथा **अपि**शब्दवैयर्थ्यापत्तिः. ननु किम् एतासां 'पुष्टिमार्गीयामूढमतित्वम्'? 'विरुद्धत्वं' = पशुत्वविस्मरणपूर्वकं मर्यादामार्गीय-स्वस्वरूपज्ञान-विरुद्धज्ञानवत्त्वम्.

नायिकात्वम्. प्रभावपि तन्मार्गाप्रसिद्धधर्मवत्त्वज्ञानाद् अमूढमतित्वम्. ननु कथम् एवं ज्ञायते एतासां स्वस्मिन् प्रभावपि एतादृशं ज्ञानम् ? अन्यथा वक्ष्यमाणकार्यं न उपपद्येत. कथं न उपपद्येत इति चेद्, यदि स्वस्मिन् पशुत्वज्ञानमेव भवेत् तदा तज्जातेः अतिभीरुत्वात् प्रभुसमीपे स्थितिः न स्यात्, भीरुत्वस्य बाधकत्वात्. कदाचित् नादाधीनतया स्थितावपि प्रभुसौन्दर्य-विचित्रवेषानुसन्धान-पूर्वकं दर्शनं न कुर्युः. एतावति भावाधीना बाह्यकृतिः निरूपिता वेणुनादजन्या; पुनः वेणुनादजन्यम् आन्तरं भावं निरूपयन्ति **आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसारा** इति. यद्यपि पूर्वं **नन्दनन्दनम्** इति कथनाद् इदानीम् **आकर्ण्य** इति कथनात् 'नन्दनन्दनं निरीक्ष्य'— 'वेणुरणितमाकर्ण्य' इतिक्रियाद्वयम् अपेक्षितं तथापि उभयत्रापि एकक्रियानिरूपणस्य अयम् आशयः— **नन्दनन्दनम्** इति निरूपणेन दर्शनस्य अनुक्तसिद्धत्वाद् दर्शनस्य न पृथङ्निरूपणम्. वेणुनादश्रवणे क्रियानिरूपणेन दृष्टमपि स्वरूपं वेणुनादश्रवणद्वारैव हृदि आगतमिति एकक्रियानिरूपणम्. ननु कथम् एतद् ज्ञायते नादाकर्णनद्वारैव हृदि आगतम् इति ? तत्र आगमनज्ञापनं कार्यम् आहुः **सहकृष्णसारा** इति. अयमर्थः— **सह** = नादप्रवेशेन सहैव, यतः **कृष्णसाराः** जाताः, कृष्णएव सारो यासाम्. अतः स्वरूपम् अनुभूय तादृश्यो जाताः. एतादृक्त्वम् अन्तःस्वरूपानुभवं विना न सम्भवतीति **आकर्ण्य** इत्येव क्रिया. ननु कथम् एतासाम् अन्तःस्वरूपानुभवो जातः इति ज्ञायते ? तत्र तज्ज्ञापकम् आहुः **पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः** इति. यदि अन्तःस्वरूपानुभवो न स्यात् तदा भगवति परमस्नेहो न स्यात्, स्नेहकार्यञ्च भावपूर्वकं कटाक्षैः भगवत्पूजनञ्चनं न स्यात्. ननु एतासां पुष्टिमार्गीयभाववत्त्वात् निरूपिकाणामपि पुष्टिमार्गीयत्वात् तन्मार्गे सेवायाएव मुख्यत्वात् पूजायाश्च गौणत्वात् कथम् एतन्मार्गीयकृतेः पूजात्वम् ? तत्र हेतुः— यद्यपि अत्रापि भावाधीनकार्यत्वेन सेवात्वसम्भवेऽपि पुष्टिमार्गीयसेवात्वाभावात् स्वामिनीनाञ्च तस्याएव सेवात्वात् एतत्कृतसेवायाः साक्षात् प्रभुसम्बन्धराहित्येन न पुष्टिपुष्टिरूपत्वं; परन्तु एतत्कृतेः भावाधीनत्वेऽपि पूज्यपूजकयोरिव परस्परं मनस्तोषजननात्, तस्याः कृतेः पूजासाम्यात् पूजात्वम् उक्तम्. तथापि अत्र एतावान् विशेषः— तत्र पूज्यतोषज्ञानस्य ज्ञातुम् अशक्यत्वात् तोषसन्देहएव. अतएव भगवतोऽपि तत्प्रतिपूजनेन तासु तोषनिश्चयेन ततोऽपि आधिक्यम् एतत्कृतपूजायाः. प्रतिपूजनञ्च **पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः** इत्येतस्य अन्योऽन्यपूजाप्रकारेणैव आचार्यैरेव व्याख्यातमिति भगवत्कृत-प्रणयावलोकन-रूप-पूजायाः प्रतिपूजनरूपत्वं स्पष्टम् इति सर्वम् अनवद्यम् ॥

⁂

२. श्रीहरिरायाणां लेखाः।

(४)

स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गे तत्त्वमिति 'कृष्ण'पदार्थः क्वचिद् विवृतः. अतः सर्वमेव उपसर्जनीभूतं वेणुनादएव मुख्यइति तमेव वर्णयितुम् आरेभिरे गोप्यः इति आह 'इति वेणुरवम्' इति.

(सुबो. १०।१८।५-६).

स्त्रीभावो गूढ इत्यत्र. ननु आसक्तिहेतुकं वर्णनं तु यद्विषयिणी आसक्तिः तद्विषयकमेव उचितमिति, कथम् अत्र प्रभुस्वरूपं विहाय वेणुरववर्णनम् ! इति आशङ्क्य आहुः **स्त्रीभावो गूढ** इति. **पुष्टिमार्गे** = यत्र प्रभुणैव सर्वसम्पत्तिः तादृशे प्रमेयमार्गे— मर्यादायां सर्वात्मकत्वात् लोकवेदप्रथित-पुरुषोत्तम-स्वरूपवद्— अत्र, **स्त्रीणां** = स्वामिनीनां, **गूढो** = रसात्मा **भावः** = स्थायिभावएव, सर्वेषां भावात्मकभगवदात्मकत्वात्. **तत्त्वं** = वास्तवं रूपं भावात्मको भगवानेवेति अयं **'कृष्ण'पदार्थ** = एतद्हृदयदेशमात्रवर्तिसत्तानन्दरूपः, **क्वचिद्** = इदानीं कृष्णतांगतो, "ब्रह्मा विष्णू रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात" इत्यादिषु **विवृतो** = नतु सर्वत्र इति. यतः कृष्णो भगवान् भावात्मा, स्वस्वरूपानन्दसारत्वात्, सुधारूपम् एतासु परोक्षे प्रवेशयितुं वेणुनादएव स्थापितवानिति सदा तत्संवलितम्. **अतः सर्वमेव** = पूर्वं हर्षात् लीलादिषु अनुभूतं स्वरूपमपि, **उपसर्जनीभूतं** = सुधाप्रवेशेन कामस्य सर्वात्मभावरूपत्वसम्पत्तेः, **(वेणु)नादएव** = इदानीं प्राप्तः स्वरूपात्मकः, साम्प्रतम् अनुभूयमानत्वाद् (मुख्यः इति =) मुख्यः अतः कामाभावेन पूर्वानुभूतं विस्मृत्य, साम्प्रतम् अनुभूयमानं (**तमेव** =) नादमेव सर्वात्मभावेन **वर्णयितुम् आरेभिरे** — इति उक्तम् अस्मदाचार्यैः इति भावः.

मयैतच्चित्ततोषाय तात्पर्यं विनिरूपितम्।
तेनाचार्याः प्रयच्छन्तु स्वपदाम्भोजरेणुताम्॥

॥ इति श्रीहरिरायविरचितः "स्त्रीभावो गूढ" इत्यत्र स्वतन्त्रलेखः समाप्तः॥

⁂

(५)

सदानन्दो वाच्यः. मुखं वागधिपतिः. निर्गमनं वाक्. वेणुः इतरविस्मारकः. गीतं षड्गुणात्मकम्.

(सुबो. १०।१८।१३).

ननु वेणुनादस्य भगवद्भावोद्बोधकत्वं सहजो धर्मइति कथं तच्छ्रवणे अप्सरसां कामभावोदयेन मोहोत्पत्तिः इति चेद्, अत्र तत्कृपया इदं प्रतिभाति :—

वेणुनादो हि उत्सर्गतः सर्वेषां कामोद्बोधकएव हि उत्सः, "मन्मथस्याग्रदूत" इति वाक्यात्. अतएव पूर्वं स्वामिनीनामपि तच्छ्रवणे सएव भाव उत्पन्नः, "वेणुगीतं स्मरोदयं नाशकन् स्मरवेगेन" इत्याद्युक्तेः. अतो यत्र स्वामिनीषु इव तद्द्वारा प्रवेष्टुं, यत्रच सरिद्वृक्षलतादिषु स्वामिनीभिः सह विहर्तुं, तान् तन्मात्रलीला-सम्बन्धि-कार्योपयोगिनो विधातुं, यत्रवा हरिण्यादिषु दृष्टिसाम्यात् स्वामिनीभावेन पश्यन् प्रवेष्टुं, वेणुनादं करोतिच तत्रैव भगवद्भावोदयः स्वाधिकारानुसारेणैव भवति. अतो अप्सरसां द्वितीयगीते ब्रह्मादीनां च तच्छ्रवणे कामेन मोह एवाभूत् न रसानुभवः. ननु तर्हि तासां श्रवणसम्पादनं किम्प्रयोजनकं भगवता निष्प्रयोजनककार्याकरणाद् इति चेत्, न, वेणुनादवीर्यबोधनस्यैव तत्प्रयोजनकत्वात्. एतदेव उक्तं प्रभुभिः विवृतौ "वीर्यं देवेषु" इत्यादिना. एवं सति गवामपि पूर्वं तच्छ्रवणे कामेन देवस्त्रीवत् मोहएव. तदेव विवृतं "गावश्च" इति 'च'कारार्थकथनेन.

पश्चाद् भगवदीयत्व-स्वसंगतत्वादिधर्मैः कृपाविशेषेण स्वामिनीषु इव तासु वेणुनादद्वारा प्रवेष्टुं यां सामग्रीम् अत्र प्रकटितवान् भगवान् तद्बोधाय पूर्वस्माद् विशिष्टो "बर्हापीड..." इति पद्यनिरूपितः स्वरूपात्मको वेणुनादो निरूप्यते **सदानन्दो वाच्यः** इत्यादिना. अत्र अयं भावः— अत्र "कृष्णस्य गीतम्" इति दूरान्वयएव अभिप्रेतः इति ज्ञायते, "अन्यथा कृष्णगीतपीयूषम्" इति अग्रिमग्रन्थ-पर्यालोचनया तदवगमात्. तथाच वाच्यतासम्बन्धेन गीते कृष्णे इति तस्य सदानन्दो वाच्यः. सच गूढभावः स्वामिनीनामिति गवाम् आन्तरस्वानुभवार्थं तद्भावएव भगवता वेणुगीतद्वारा ताभ्यो दत्त इति बोध्यम्. किञ्च तापभावोऽपि आन्तरतदनुभवे हेतुः, कामभाव इव बाह्यानुभवे, —इति सोऽपि देयइति गीते परम्परया मुखसम्बन्धोऽपि निरूपितः. साक्षात् तत्तत्सम्बन्धे तस्य बाह्यसम्बन्धाभावेन अत्यसह्यतया शरीरस्थितिरेव न स्यात्. अतएव स्वामिनीनामपि सङ्गानुभवं पञ्चाध्याय्यां कारयित्वैव पश्चात् केवलान्तरानुभवः कारितः.

विवृतौ मुखे वागधिपतित्वोक्तिस्तु वाक्प्रेरकत्वकथनाय. अन्यथा तदप्रेरणे वेणौ तदसञ्चारात्. वाग्द्वारैव तापभावस्य वेणौ सम्बन्धात्. ननु वाग् अत्र न कापि निरूपिता यद्द्वारा वेणौ तत्सम्बन्धः किन्तु नादमात्रमेव उक्तम् इति चेत्, तत्र आहुः **निर्गमनं वाग्** इति. गीतस्य मुखनिर्गतत्वेन तद्विशेषणीभूत-निर्गमन-क्रियायाएव वाग्रूपत्वाद्, भगवद्वाचो लोक इव ताल्वोष्ठपुटव्यापाराजन्यत्वात्. अतएव भगवन्निःश्वसनक्रियारूपाणां वेदानां वाग्रूपोक्तिः. अतएव "प्रजापतिर्हि वाग्" इति श्रुतौ तस्य वेदात्मकत्वेन वाग्रूपत्वम् उच्यते.

किञ्च आन्तरानुभवे बहिःसंवेदनाभावोऽपि अपेक्षितइति तदर्थं वेणुसम्बन्धोऽपि उक्तः, तस्य इतरविस्मारकत्वात्. ननु एवमपि योग्यशरीरसिद्ध्यभावे सर्वापि इयं सामग्री व्यर्थैति तदर्थम् आहुः **गीतं षड्गुणात्मकं**, भगवद्वाचकत्वाद् गुणैरेव असाधारणैः षड्भिः भगवतो वाच्यत्वात् "भगवानिति शब्द्यते" इति वचनात्. वेदानामपि गुणद्वारैव सर्वात्मकतद्वाचकत्वं, "बन्दिनस्तत्पराक्रमैः" इति वाक्यात्. तथाच भगवद्वाचकत्वेन अस्य गीतस्य असाधारणषड्गुणरूपतैवेति तेनैव अत्र योग्यतासम्पादनम् इति अर्थः. अतएव गवां स्वशरीरस्मृत्या स्वात्मनि स्वामिनीत्वस्फूर्तिः इति भावेनैव भावात्मकास्य आन्तरो अनुभवो निष्प्रत्यूहम् उपपन्नः. इदञ्च यशोरूपवेणुगीतकार्यम्, एतादृशायोग्य-योग्यतासम्पादन-रूपासाधारणकार्याकरणे यशोरूपत्वं न स्याद् इति भावः.

वेणुनादसुधापूर्णा हृदयस्थहरिप्रियाः।
गावो गूढतमाः स्वीयरजोभिः स्नपयन्तु माम्॥

⁂

3. केषाञ्चित् लेखाः।

(६)

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जराग-
श्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन।
लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम्॥
(१०।१८।१७).

यद्वा स्वस्य भगवन्मनोऽभिलषित-दिवा-रस-पूर्त्यभावेन अपूर्णत्वं मन्यमानाः पुलिन्दीपु ताम् आहुः **पूर्णाः** इति. **पुलिन्द्यः पूर्णाः** सत्यः **तदाधिं** = भगवदाधिं **जहुः** इति भावः. **उरुगायो** भगवान् = उरुभिः गीयतएव नतु उपभुक्त इति अर्थः. तस्य यत् **पदाब्जद्वयं** तत्र यो **रागो** अनुरागः तेन यत् सम्पादितं **श्रियाः कुङ्कुमं** तेन **आननकुचेषु लिम्पन्त्यः**. ननु तल्लिम्पनेन कथं तादृग्भावोत्पत्तिः ? तत्र आहुः **दयितास्तनमण्डितेन** इति, दयितायाः अत्यन्तप्रियायाः विरह-सामयिकोत्कट-ताप-निवृत्तिम् अनुभावयता प्रियेण स्थापितं यत् पदद्वयं तत्स्पर्शतो रसभरवशेन सात्त्विक-स्वेद-युक्त-स्तनेषु मण्डितेन इति भावः. ननु तत्रत्य कुङ्कुमप्राप्तिः तासाम् असम्भाविता ! इत्यतः आहुः **तृणरूषितेन** इति, दयिता-स्तन-सम्बन्धित्वेन चरणद्वये सात्त्विकत्वेन सार्द्रतया तृणेषु रूषितम् इति अर्थः. अतएव तत्सजातीय-कुङ्कुम-लिम्पनेन तत्सजातीयभावोत्पत्त्यर्थं स्वस्वरूपं भगवान् प्रदर्शितवान्. तदेव आह **तद्दर्शन...** इति. **तस्य** = भगवतो यद् **दर्शनं** तेन **जाता** या **स्मररुक्** तादृश्य इति अर्थः. ननु एतासां तादृग्भावोत्पत्त्या तादृक्त्वं भगवान् दत्तवान् इति वक्तुम् उचिततरं नतु भगवदाधिहरणकथनम् ? इति चेत्, न, स्वदर्शन-जनित-रिरंसा-भर-वश-ताप-क्लिष्टानां स्वस्यापि भवति तापः. तद् उचिततरम्, अन्यथा ''ये यथा माम्'' इति प्रतिज्ञाहानिः इति भावः ॥

⁂

(७)

॥ श्रीहरये नमः ॥

अतः सप्तभिः...इहोच्यते (सुबो.कारि. १०।१९।१-५) इत्यत्र **अत** इति, यतो निरोधसहितं प्रमेयप्रकरणं निरूपितम्, **अतः सप्तभिः अध्यायैः**, **अत्र** = साधनप्रकरणे, भगवत्प्रापकत्वात् **निरोधो निरूप्यते**, इतरविस्मृतिपूर्वकं भगवदासक्तिः निरोधः. **अत्रापि** इति साधनप्रकरणेऽपि. **इहैव** इति, **इहैव** = श्रीगोकुलएव. **ज्ञानम्** इति, अग्रे गोपालेषु निरूप्यमाणं ज्ञानम्. **स्त्रीपुंसोः सहभावेन** इति, **स्त्रियः** = कुमार्यः **पुमांसः** = कुमारीपुंस्त्वाख्यधर्मरूपाः भगवद्वयस्याः. एतदतिरिक्तानां गोपानां कुमारीभिः सहभावो नास्ति तुल्यत्वमपि नास्ति. गोपाः इमां लीलां जानन्त्यपि न. कर्मात्मिका पुरा निरूप्यते कुमारीषु; पश्चाद् ज्ञानात्मिका निरूप्यते गोपालेषु. **ज्ञानमिहोच्यते** इति, कुमारीणां ऋषित्वदशायां ये पुंस्त्वाख्यधर्माः ते व्रजे उत्पन्नाः पूतनया भक्षिताः, तान् तत्प्राणैः सह स्वान्तः निनाय ते वयस्याः जाताः भगवतः. ''वयं कुमारी-पुंस्त्वाख्य-धर्मरूपाः कुमाराः'' तेषाम् इति ज्ञानं; लीलोपयोगित्वेन कुमारीषु प्रवेशात् स्वकृतार्थताज्ञानं च 'ज्ञान'शब्देन उच्यते. पञ्चात्मकं पञ्चसु अध्यायेषु, सुरेक्षणं षष्ठाध्याये.

हेमन्ते प्रथमे मासि(१०।१९।१) इत्यस्य सुबोधिन्युत्थानिकायाम्. **पूर्वं निरूपिता** इति ''प्रायो बताम्ब विहगा'' इति श्लोके निरूपिताः.

कात्यायनि महाभागे(१०।१९।४) इत्यस्य सुबोधिन्यां **नाज्ञापयेद्** इति, '' गच्छ देवि व्रजं भद्रे '' इति. **नमनम्** इति, नमस्कारस्तु नमस्करणीयात् स्वस्य अपकर्षज्ञाने सति भवति. नमस्कारेण स्वापकर्षज्ञानाद् अहंकारो गच्छति. अतएव अत्र नमनेन तस्यै अहंकारो दत्तः. **सएव** इति, स भगवानेव भविष्यति पतिरिति शेषः. पतिः स्वयमेव भविष्यति तथापि त्वया वक्तव्यः सः. **अयनम्** इति प्रसादरूपशक्तिप्रवेशस्थलं, शक्तिप्रवेशं विना भगवत्सम्बन्धानुपपत्तेः. ननु तत्स्थितिः चेत् तदा अवश्यं फलं भविष्यति, तत्स्थितौ सत्यामपि एताः न जानन्तीति व्रतारम्भः ! इत्यतः आह **तथापि** इति, तादृग्वयःसम्पत्त्यर्थं व्रतारम्भो न, प्रमाणाभावात्. स्वस्मिन् यदि तत्स्थितेः अज्ञानाद् व्रतारम्भः तदीयतत्स्थितेः अज्ञानाद् व्रतारम्भइति आगतम् अज्ञानमेव फलम्. ननु भवतीनां रमणे मम रमणे कः पुरुषार्थ इत्यतः आह **एतदेव** इति, 'दिव्'धातोः क्रीडावाचकत्वादिति टित्वाद् ङीपि प्राप्तेऽपि उपसर्जनत्वाद् अप्राप्तेः छान्दसो ङीप्. **नित्य** इति व्रतसमाप्तिपर्यन्तं प्रत्यहं कर्तव्यत्वात्. ननु भगवान् कथं शक्त्यधीनः ? इत्यतः आह **पक्षद्वयेऽपि** इति.

एवं मासं व्रतं चेरुः(१०।१९।५) इत्यत्र **कात्यायन्यामेव** इति, '' भद्रः कालः भगवत्सम्बन्धलक्षणः यया इति भद्रकाली'' इति व्युत्पत्त्या कात्यायन्यामेव— क्वचित् पतित्वकरणेन, क्वचित् भद्रकालसम्पादकत्वेन, क्वचिद् दूत्यकरणेन— **अवस्थाविशेषो वर्तते**; प्रसादरूपा(प!)शक्तित्वेन गुणातीतभगवत्त्वेन च **देवताविशेषो वा वर्तते**. **पूजायाम्** **अशेषत्वाद्** इति, यथारुचिमन्त्रं जपन्त्यः पूजां चक्रुः. अत्र पूजायां करणत्वेन मन्त्रस्य पूजाशेषत्वम्. **'इति'शब्दप्रयोगे** इति, द्वितीयमन्त्रे 'इति'शब्दप्रयोगो नास्ति, **इति**शब्दप्रयोगे अनेन मन्त्रेण पूजां चक्रुरिति पूजाशेषत्वं स्यात्.

उषस्युत्थाय(१०।१९।६) इत्यत्र **यज्ञ...** इति व्रते.

तासां वासांस्युपादाय(१०।१९।९)इत्यत्र **(नितराम् इं = कामं)पि-**

बति इति 'नीपः' इति, रसपानेन स्वयं रसपूर्णः अत्रत्यानां रसदाता.

अत्रागत्याबला(१०।१९।१०)इत्यत्र **सर्वस्य** इति, सर्वस्य कामस्य आधिदैविकं रूपम् **अत्र** = भगवति. **बहुव्रीहावपि** इति, **याभ्यः** इत्यनेन भगवद्व्रतराहित्ये यद्यपि पक्षद्वयेऽपि बहुव्रीहिरेव — "न विद्यमानं बलं यासां/याभ्यः ताः अबलाः" इति. **निमित्ततायाम्** इति कुमारीनिमित्ततायाम्.

न मयोदितपूर्वम्(१०।१९।११) इत्यत्र **'वा' इति अनादर** इति, मदुक्ते अनृतसम्भवता(वना!) कुत्रत्या ! इति, अनृते अनादरः. **समुच्चयार्थ (च मया) वा** इति, पूर्वोदितं ऋषित्वदशायाम् उदितम्. अधुना उदितञ्च, पूर्ववरः स्वजातीयः यस्य वाक्यस्य, तद्वाक्यम्. **त्यक्ताधिदैवत्वाद्** इति, आधिदैविकाः एतासां पुंस्त्वाख्यधर्मरूपाः भगवद्वयस्याः. **तन्माया** इति, तेषां वयस्यानां मायाकापटचम्. कापटचम् अत्र ते स्वात्मानं "वयं भगवदीयाः धर्माः" इति ताभ्यो न ज्ञापयन्ति..

(८)

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीवल्लभकरुणायाः लवतस्तरुणायते बोधः ॥
तस्य चमत्कृतिवशतो मत्कृतिरेषापि रोचते सुधिये ॥१॥

अष्टमाध्याये सुबोधिन्यां **सा गृहीत्वा करे**(१०।८।३३) (इत्ये!)तस्य व्याख्याने "भगवति क्रियाशक्तिरेव लौकिकी. तस्याः दृढेति **करे गृहीत्वा** इति तावानेव अंशः तया गृहीतः" इत्यत्र एवं प्रतिभाति — "यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः" इति ज्ञानक्रियाशक्ती भ(ग)वति वर्तेते. तत्र ते उभे अपि लौकिकालौकिकभेदेन द्विधा क्रियाशक्ती करयोः वर्तेते. तत्र एकैव क्रिया भगवति श्रीमातृचरणैः बुद्धेति एकएव करो गृहीतो, अन्यथा द्वावपि गृहीतौ स्याताम्. ज्ञानांशस्तु गृहीतः तदंशः ज्ञातएव, न ज्ञाते तु उदरस्थितबालार्थे मृद्भक्षणं नतु स्वार्थमिति उपालम्भे प्रवृत्तिरेव न भवेत्.

श्रीवल्लभकरुणा(ण!)या माया नायाति मोहिनी जगतः ॥
निकटमनायासेन व्रजपतितनुजः समायाति ॥२॥

सुबोधिन्यां नवमाध्याये **नायं सुखाप** (भा.१०।९।२१) इत्यस्य व्याख्याने "**इह** अस्मिन् अवतारे **भक्तिमताम्** इति भक्तेः विशेषणम् उक्तं नतु भक्तानां", भक्तानां विशेषणत्वे श्रीकृष्णभक्तानां पुंसां न इतरेषाम्

इति फलति — भक्तेः विशेषणत्वे श्रीकृष्णैकभक्तानाम् इति भाति. विशेषणं हि व्यावर्तकं, भक्तानां विशेषणत्वे अभक्तव्यावृत्तिः भक्तेः विशेषणत्वेतु श्रीकृष्णेतर-विषय-भक्ति-व्यावृत्तिः. तथाच सर्वसाधारणभक्तानां न भवति इति अर्थः.

श्रीवल्लभतनुजातः सदर्थो(!) मम कल्पपादपो भातः ॥
यः स्मृतिपथमायातः वा(ग!)र्थजातमातनुते ॥३॥

दशमाध्याये **न ह्यन्यो जुषतो**(भा.१०।१०।८) इत्यत्र **यत्र आभिजात्यस्य आदिः** धनमदः तत्र **स्त्री-द्यूतम्-आसवः** एवं **तत्र**पदम् अध्याहार्यम्.

श्रीविठ्ठलपदशरणं जनु(ह)रवत्वान(त्वाद्!)स्य जायते गमकम् ॥
मम मनस्त्वं निश्चिन्तं भव भवतरणे परिश्रमं जहिहि ॥४॥

दरिद्रस्यैव(भा.१०।१०।१७) एतस्य सुबोधिन्यां **साधवः समदर्शिनः तत्रापि विश्वासार्थं सदाचारएव मुख्यः तदाह** अत्र उच्यमानः सदाचारो **मुकुन्दचरणैषिणाम्**(भा.१०।१०।१८) अनेन पादेन बोध्यते. मुकुन्दचरणान्वेषणं सदाचारः. अनेन आचारेण तेषु विश्वासो भवति. साधवः कर्मकुशला समचित्ताः ज्ञानिनः. भगवदन्वेषिणः गुणत्रयविशिष्टाः महापुरुषाः येषां संगेन मम कार्यं सेत्स्यति इति विश्वासः.

श्रीवल्लभपदकमलं चिन्तनमात्रेण मानसं शमलम् ॥
सद्यः शमयति स(वि!)मलं मानसं पुनः कुरुते ॥५॥
तामसान्यचि...तानवगत्या दूरगान् सुकृतिसम्मतमत्या ॥
पातुमाविरभवद् वसुमत्यां नन्दसूनुरिव लक्ष्मणसूनुः ॥६॥

गृह्यमाणैः(भा.१०।१०।३२) इत्यस्य सुबोधिन्यां — **गुणक्षोभात् पूर्वमेव ज्ञात्वा उत्तरत्रापि तदनुवृत्तिः कथं न क्रियते!** अस्य अयम् अर्थो — गुणोत्पत्तेः पूर्वन्तु आवरणाभावाद् ज्ञानं भवतु, पुनः आवरणेऽपि ज्ञानं यथास्थितमेव तिष्ठतु. **तादृशस्य भक्तिमार्गप्रवर्तकत्वम्** इत्यत्र, जीवाः यदा भगवता(तो!) निःसृताः तदा आवरणोत्पत्तिः नास्ति ततो ज्ञानम् अपेक्षितम्; अथच यदा महाप्रलये सर्वस्य लये आवरणस्यापि लयः तदा(पि!) ज्ञानम् अपेक्षितं, सृष्टिदशायान्तु आवरणभावेन ज्ञानं न सम्भवति तेन भक्तिमार्गप्रवर्तितो भवति. भक्तौ सत्यां सृष्टिसमयेऽपि आवरणनाशे कृतार्थता भक्त्यभावे सत्त्वरजस्तमो-गुण-कृतावरणासम्भवेऽपि भगवतो यथार्थज्ञानं न भवति इति अर्थः.

कल्याणं कृतवन्तः श्रीमत्कल्याणरायसद्गुरवः ॥
मन्मानस आविश्य प्रकटितवन्तः सुगुप्तमप्यर्थम् ॥७॥

गृह्यमाणैः(भा.१०।१०।३२) इत्यत्र टिप्पण्यां **तेषां धर्माणाम्** इत्यादि, ''भगवद्ग्रहणहेतौ सति अग्रहः'' इति वक्तुं तद्धेतुम् आहुः **तेषाम्** इत्यादि. ''**तेषां**=घटादीनां त्वदाश्रयत्वाद् आश्रयस्य च सहभाननियमात् तद् भवितुं युक्तम् इति आद्यपक्षे'' इत्यारभ्य ''**तत्र हेतुः**'' इत्यन्तम्. **गृह्यमाणैः** इत्यारभ्य **न गृहीतो भवसि** इत्यन्तः आद्यः पक्षः. **न वा तैः सह** इति द्वितीयपक्षः. तत्र प्रथमपक्षे : घटादिग्रहणे तव ग्रहणं न भवति. घटादयो धर्मा भवन्ति भगवान् धर्मी. धर्मधर्मिणोः उभयोः (अ!)पृथग्भाननियमाद् धर्मरूपेण भानं न भवति. द्वितीयपक्षे : ''विकारैः घटादिभिः आच्छन्नः'' इति तव ग्रहणं भवति.

तद् गच्छतम्(भा.१०।१०।४२) इत्यस्य सुबोधिन्यां **नलकूबरसादनं,** सर्वथा समानत्वाद् एकशेषः. नलकूबरमणिग्रीव अत्र विरूपाणामपि समानार्थानाम् अनेन एकशेषः. एकवचनम् आर्षम् एकरूपभक्तिमत्त्वेन उभयोः एकत्वाद् द्वित्वाभावेन द्विवचनाप्रवृत्तेः अत्र एकवचनम्.

एकादशाध्याये टिप्पण्यां(सुबो.कारि.१०।११।७) **मूले भक्तानिष्टनिवर्तने लोकवेदयोः अगणना च** इति, वत्साकारो यद्यपि असुरः; तथापि लोके वेदे च अयुक्तं मारणं भाति. तत्र समाधानम् इदं — मूलस्वरूपः पुरुषोत्तमो लोकवेदमर्यादावशो न भवति. अवतारान्तरेतु अंशादिरूपत्वेन मर्यादानुसारेणैव क्रीडां करोति.

श्रीमद्वल्लभदेवं श्रीविठ्ठलनाथमप्यहं वन्दे ॥
भक्तिं प्रकटितवन्तं विदधतमत्र प्रचारमेतस्याः ॥८॥

उलूखलम्(भा.१०।११।६) इत्यस्य सुबोधिन्यां ''**स्वम्** इति व्याकुलतापरिज्ञानार्थम्'', अस्य अयम् अर्थः — 'स्वीयम्' इति वक्तव्ये 'स्व'पदं स्वीयापेक्षया स्वस्मिन् व्याकुलता महती.

दर्शयन्(भा.१०।११।९) इत्यस्य सुबोधिन्यां **तत्तदनुसारिणोऽपि** = भगवत्स्वरूपविदनुसारिणः इति अर्थः. टिप्पण्यां ''**तदपि** इत्यादि, करणस्य व्यापारवत्त्वेन बालचेष्टितानामेव तथात्वम्'', अत्र **तथात्वं** = करणत्वम् इति अर्थः. व्यापारस्तु बालचेष्टित-जन्या व्रजस्थानां चेष्टा.

प्रक्षिप्तद्वितीयाध्याये **यावद्वत्सक...**(भा.१०।१३।१९) इति श्लोकसुबोधिन्यां ''**सर्वं विष्णुमयम्**'' **इत्येवंरूपा या गीः तस्याः अंगवत्.** अत्र अंगवद् इति मतुबन्तं क्रियाविशेषणम्. **अंग**पदेन अर्थवाक्यस्य यथा शब्दो अङ्गं तथा अर्थोऽपि. एवं सर्वरूपेण भाने ''सर्वं विष्णुमयं जगद्'' इति वाक्यं सार्थकं भवेत्.

ब्रह्मस्तुतौ **नारायणस्त्वम्**(भा.१०।१४।१४) इति श्लोकस्य सुबोधिन्यां **यतो जलवासस्य प्रदर्शनमात्रपरत्वाद्** इत्यत्र मार्कण्डेय-माया-दर्शन-समयो ज्ञातव्यः.

तच्चेज्जलस्थम्(भा.१०।१४।१५) इत्यस्मिन् श्लोके **तद्वपुः चेत् सद्** इत्यत्र सर्वदा तत्रैव विद्यमानम् इति बोध्यम्.

द्वादशाध्याये टिप्पण्यां(सुबो.कारि.१०।१२=१५।२)''**मध्यमोऽयम्** इति, वयस्यानां स्वामिनीनां च अग्रे अस्माद् निरोधाद् अधिकस्य व्यसनरूपस्य वक्ष्यमाणत्वाद् एतत्प्रकरणोक्तं तं व्यसनरूपम् अवेक्ष्य स तयोरपि मध्यमएव इति अर्थः''. अत्र गोपालानाम् **अयम्** उच्यमानो निरोधो **मध्यमो;** वयस्यानां स्वामिनीनाञ्च गोपान्(नां!) एतदपेक्षया अधिकः उत्तमः. वयस्यानां स्वामिनीनां च अधिको व्यसनरूपो यो निरोधः तदपेक्षया तु एतत्प्रकरणोक्तो निरोधो वयस्यानां स्वामिनीनामपि मध्यमएव.

तन्मञ्जुघोषालि...(भा.१०।१५।३) इत्यस्य सुबोधिन्याम् **उभयाधिपतिः वायुः** इत्यत्र वायुः(योः!) अन्तरिक्षस्य अधिपति(त्व!)श्रुतेः उभयाधिपतिः वायुः इति ज्ञेयम्.

त्रयोदशाध्याये **विलोक्यदूषिताम्**(भा.१०।१३=१६।१) इत्यस्य सुबोधिन्यां **सारूप्यं प्राप्तेनच दोषो न अन्येन निवारणीयः** इत्यत्र **सारूप्यं प्राप्तेनच** इत्यनन्तरं 'कृतः' इति अध्याहारः. अस्यैव सुबोधिन्यां **प्रकृतोपयोगिसारूप्यादेव न मारणम्,** अत्र **प्रकृतोपयोगी** इत्यत्र निरोधोपयोगी इति अर्थः.

न्याय्यो हि दण्डः(भा.१०।१६।३३) इत्यस्य सुबोधिन्यां **न्याय्यं न्यूनम् अधिकं च प्रसादमर्यादैश्वरत्वधर्माः तत्र प्रयोजकाः,** अत्र **प्रसाद...** इति द्वन्द्वसमासो, लघ्वक्षरं पूर्वमिति **प्रसाद**शब्दस्य पूर्वनिपातः. मर्यादायां न्याय्यः प्रसादे न्यूनः ऐश्वर्ये अधिक इति अर्थः.

अनुग्रहोऽयम्(भा.१०।१६।३४) इत्यस्य सुबोधिन्यां **सर्पत्वमपि जातं तदपि गच्छति चेद्, दन्दशूकत्वमपि गच्छेद्** इत्यत्र गर्हितं दशतीति

दन्दशूकः, तस्यैव दन्दशूकत्वं यस्मिन् कृते अवश्यं मरणम्; अप्रतीकार्यो दंशः इति अर्थः.

नमोऽनन्ताय(भा.१०।१६।४३) इत्यस्य सुबोधिन्यां **सर्वैरेव यथा निरूप्यते तथा भगवान् भवति तत्र उपपत्तिम् आह** ‘वाच्य...’ इत्यारभ्य **ऊतिः अत्र स्पष्टैव.** अत्र निरूपकाणां यादृशी वासना तादृशमेव तैः निरूप्यते. ऊतयः कर्मवासनाः इति अर्थः.

परावरगतिज्ञाय(भा.१०।१६।४८) इत्यस्य सुबोधिन्यां **‘विश्वाय’**...- **‘तद्द्रष्ट्रे’**...**‘अस्यच हेतवे’**...**एवं निरोधमुक्त्याश्रयाः क्रमादेतैरेव उक्ताः.** अत्र **विश्वाय** इत्यनेन निरोधो, ‘‘निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः’’ इति श्रीशुकोक्तरीत्या विश्वरूपताकथनेन विश्वस्मिन् क्रीडारूपः; पुनः ‘‘शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः’’ इति श्रीमदाचार्योक्तेरपि सएव निरोधः उक्तः. **तद्द्रष्ट्रे**अनेन पदेन ‘‘मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः’’ इति, श्रीशुकोक्तेः, कार्याभिनिवेशं परित्यज्य साक्षिरूपेण स्थितिरूपा मुक्तिः उक्ता. **अस्य हेतवे** अनेन पदेन ‘‘आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते स आश्रयः’’ इति श्रीशुकोक्तः आश्रयः उक्तः इति अर्थः.

अनुगृह्णीष्व(भा.१०।१६।५२) इत्यस्य सुबोधिन्यां ‘ **‘पन्नग’ इति जीवमात्रम्** इति, आपन्नं = पतितं गच्छतीति **पन्नगः** = उपवेशनोत्थानासमर्थः प्राणावशेषः इति अर्थः.

विधेहि ते किङ्करीणाम्(१०।१६।५३)) इति श्लोके **विधेहि** इत्यस्य धातूनाम् अनेकार्थत्वात् ‘कथय’ इति अर्थः.

प्रतिलब्ध...(१०।१६।५५) इति श्लोके सुबोधिन्यां **मूर्छितस्य अर्धसम्पत्त्या** इत्यत्र ‘‘मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषाद्’’(ब्र.सू.३।२।१०) इति वेदान्तसूत्रं, ‘‘मूर्छाणां(यां!) प्राणादीनाम् अर्धलयः’’ इति सूत्रार्थः, तेन ‘‘अर्धलयात् प्राणादीनां पुनरागमनं, कार्त्स्न्येन लये पुनरागमनं न स्याद्’’ अयम् अर्थो ज्ञेयः.**प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः** = प्रतिलब्धानि इन्द्रियादीनि येन (सः), अलब्धस्य प्राप्तिः = लाभो — गतस्य प्राप्तिः प्रतिलम्भः.

उपहार्यैः(भा.१०।१७।२) इत्यत्र **उपहाराः समर्प्यन्ते यैः ते उपहार्याः** इति फलितार्थकथनम्.विग्रहस्तु — बलिः(लिम्!) उपहरन्ति सर्पाः यैः = स्वसेवकैः ते उपहार्याः इति ‘‘कृत्यल्युटो बहुलम्’’(पा.सू.३।३।११३) इति करणार्थे ‘यत्’.

तं कालियः(भा.१०।१७।१२) इति श्लोके **लेलिहः** इति, ‘यङ्लुग’न्ताद् ‘लिह’धातोः पचाद्यच्. ‘‘यङोऽचि च’’(पा.सू.२।४।७४) इति ‘यङो’ लुक्.

अत्र प्रविश्य(भा.१०।१७।११) इत्यस्य सुबोधिन्याम् **‘अत्र’** = ह्रदे **प्रविश्य जलं तथा भवेद् इति एकः शापः,** अत्र **तथा भवेत्** = सद्यः प्राणैः वियुज्येत इति अर्थः. **तत्रापि...** इत्यारभ्य **...अपरः** इत्यन्तो द्वितीयः. **तेन** इत्यारभ्य **न स्याद् इति भावः** इत्यन्तं, समग्रस्य अयम् अर्थः — ‘‘अत्र प्रविश्य यदि गरुडो मत्स्यान् खादति तदा प्राणैः वियुज्येत !’’ इति विशिष्टे एकस्मिन् शापे कालियो मरणभयाद् अत्र न आगच्छेत्. शापद्वये तु निर्भयं स्थलं बुद्ध्वा अत्र आगमनं सम्भवेत्.

पञ्चदशाध्याये **स च वृन्दावन**...(भा.१०।१५=१८।३) इति श्लोके सुबोधिन्यां **चकाराद् अन्येऽपि दोषा वातादयः,** अत्र **वसन्तः** इति प्रथमान्तः सप्तम्यन्तः कर्तव्यः. **लक्षितः** इति बहुवचनान्तः कर्तव्यः इति बोध्यम्.

सरिद्(भा.१०।१८।५) इति श्लोके सुबोधिन्यां ‘दव’शब्दो द्वेधा बोध्यः — तापार्थको भावार्थ-‘अप्’प्रत्ययान्तः ‘‘ऋदोरप्’’(पा.सू.३।२।५७) अनेन. अरण्यार्थकः कर्त्रर्थपचादि-‘अच्’प्रत्ययान्तः. ‘‘टुडु(दु!) उपतापे धातुः’’ तस्माद् ‘दुनोति’ इति दवः = उरस्यं दवनं दव इति ‘दवः’ = ताप इति अर्थः.

पशूंश्चारयतोः(भा.१०।१८।१७) अस्य सुबोधिन्यां **संभवति अविरोधव्याख्याने विरुद्धं न व्याख्येयम्** इति तत्र ‘तज्जिघांसया’ इत्यस्य ‘प्रलंबोऽगाद्’ अ(इत्य!)नेन संबंधो वा ‘दाशार्हः तज्जिघांसया तत्सख्यम् अन्वमोदत’ इत्यनेन ? तत्र प्रलम्बेन सम्बन्धो असंगतो नवा इति विचारस्य हतत्वात् भगवता समं संगतो भगवतो घ(घा!)तकत्वाद् इत्यर्थः.

षोडशेऽध्याये **ततः समन्ताद्**(भा.१०।१६=१९।७) इति श्लोके **विलेलिहान** इति ‘वि’पूर्वकयङ्लुगन्ते ‘लिह्’धातोः ‘‘व्यत्ययो बहुलम्’’ इति शतृप्रसंगे शानच्.

अष्टादशाध्याये **कृष्णं निरीक्ष्य**(भा.१०।१८=२१।१२) इत्यस्य सुबोधिन्यां **वनितोत्सवचारुवेषम्** इत्यत्र — **वनम् इताः=वनिताः** अत्र पृषोदरादित्वाद् **वनिता**शब्दसिद्धिः; वनं यौवनम् इताः = वनिताः. अत्र ‘यौवन’शब्दे तत्पुरुषसमासः. ‘यु’शब्दः क्विबन्तो मिश्रणार्थः मिश्रणं = संयोगः,

सप्तम्याः अलुक्. एवं निष्पन्ने 'यौवन'शब्दे ''लोपः पूर्वपदस्य च'' इति पाणिनिशासनात् भामेतिवत् 'यौ' इति सप्तम्यन्तस्य लोपः.

गावश्च(भा.१०।२१।१३) इति श्लोके सुबोधिन्यां **मुखं वाग् अधिपतिः अग्निः**, ''मुखमग्निरिन्द्र'' इति वाक्याद् आधिदैविकं रूपं वाचः इति अर्थः.

प्रायो बताम्ब(भा.१०।२१।१४) इति श्लोके टिप्पणी — **'तेषां शर...' इति, पल्लवैरेव आवृतत्वेन अन्यदर्शनाभावात् शरादिभयाभावाद् इति केचित्.** अत्र एवं भाति — **रुचिर...** इति पल्लवविशेषणेन पल्लवशोभानिरीक्षणेन प्रासक्तचित्तत्वेन शरधारिणां शरप्रक्षेपे मनो न भवति तेन शरभयाभाव इति सिद्धान्तः. तत्र आवरणं प्रयोजकं न इति अस्वरसः.

---

*अशुद्धिबहुला हि एकैव मातृका एतावत्येव उपलभ्यते. नूनं कस्यचन प्राचीनलेखकस्यैव कृतिरियम् इति स्वगुरुत्वेन **श्रीमत्कल्याणराय** इति नाम्नः उल्लेखाद् अनुमीयते. सेयं, व्याख्या वा टिप्पणी वा भवतु, भवति तु ग्रन्थाशयोद्घाटने भृशं सुरुचिरेति प्रकाश्यते (गो.श्या.म.).

* * *

॥ द्वितीयं परिशिष्टम् ॥

श्रीवेणुगीतस्य श्रीसुबोधिनीटिप्पण्युपरि श्रीपीताम्बरजित्कृतो लघुप्रकाशः

अष्टादशेऽध्याये सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरित्यभिप्रायेणाहु**रष्टादश** इत्यादि. विशेषमेवाहुः **स्फुटे**ति. अत्र तृतीयपादो देहलीदीपवदुभयत्रोपकरोति. गोपानामासक्तिर्न स्फुटेति टिप्पण्यां तामुपपादयन्ति **बालका ही**त्यादिना. **एतद्नानकथनेने**ति, ''अन्ये तदनुरूपाणी''त्यत्र गोपकर्तृकगानकथनेनेत्यर्थः (१).

सुबोधिन्यां नन्वासक्तिवर्णनप्रस्तावे वृन्दावनप्रवेशकूजनयोर्वर्णनस्य किं प्रयोजनमत आहुः **प्रवेशे**त्यादि. **उद्बोधाये**ति आसक्त्युद्बोधाय. मूले गुणवर्णनाद् गुणासक्तिरेव स्फुटा न तु भगवदासक्तिरिति प्रथमं श्लोकद्वयमेव न सङ्गच्छत इत्याशङ्कायां टिप्पण्यामाहु**रासक्ती**त्यादि. **ज्ञाप्यत** इति स्फुटीक्रियत इत्यर्थः (२).

नन्वेवं सति गुणेष्वेव मुख्यासक्तिरायाति न तु भगवतीतिशङ्कायामाद्यपद्य-द्वयोक्तप्रवेशबोधनाभ्यां भगवदासक्तेरेव मुख्यत्वं बोध्यत इत्याहु**रासक्तिः प्रेमपूर्वे**त्यादि. तद् विवेचयन्ति टिप्पण्या**मासक्तिः प्रेमोत्तरे**त्यादिना. तथा च यदि भगवतस्तासु प्रेमा न स्यान्न वृन्दावने प्रविशेत् प्रविश्य वा न बोधयेत्. यतः प्राविशदबोधयच्चातस्तासु भगवतः सोस्तीति निश्चीयते. तेन भगवतः स्वस्मिन् प्रेमावगत्यैतासामासक्तिरुद्बुद्धेति सैव मुख्या न तु गुणासक्तिरिति भावः (३).

आसक्त्येति भगवदासक्त्येत्यर्थः. एतदुपष्टम्भाय परिचायकान्तरमाहु-**र्विद्यान्त** इति. ''भक्त्या मामभिजानाती''तिवाक्यात् तया भगवज्ज्ञानं भवति. यद्यत्र भगवदासक्तिर्न स्याद् ''बर्हापीडे''त्यनेन **विद्या** नोच्येत. तथा **चान्ते विद्या वर्ण्यते तस्मादासक्त्या वर्णनं स्फुटमि**त्यन्वयः. नन्वेवं सति ''यमेवैष'' इतिश्रुति-विरोध इत्याशङ्कायां **विद्यान्त** इत्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यामाहु**रासक्ताव**ित्यादिना. **वर्ण्यत** इति शुकेन वर्ण्यत इत्यर्थः. तथा च न श्रुतिविरोध इति भावः. **विद्या**पदस्य तात्पर्यान्तरमाहुः **पूर्वमि**त्यादिना. **विद्यान्त** इत्यत्र विद्याया अन्त इति समस्त-षष्ठीकं पदमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहु**र्यद्वे**त्यादि. एवं च ''बर्हापीडे''तिश्लोकोक्त-भगवत्स्वरूपानुभवो ब्रह्मभावोत्तरभाविभक्त्या भवति ''भक्त्या मामभिजानाती''-त्यभिज्ञारूपः. स चाग्रे''ऽक्षण्वतामि''त्यादौ स्फुटस्तेनात्रासक्त्यैव वर्णनं निश्चीयत

इति भावः. अभिज्ञास्वरूपं प्रकटयन्ति **श्लोके**त्यादिना. सार्धकारिकायां **वर्ण्यत** इति क्रिया सर्वत्रानुषज्यते (४ $\frac{१}{२}$).

इत्थमित्यत्र सुबोधिन्याम्, **विशेषणधर्माणामि**ति विशेषणोक्तानां धर्माणामित्यर्थः ॥१॥

बर्हापीडेत्यस्य स्वतन्त्रे. ननु चकाराद्यभावे कथमावृत्तिः शक्यवचनेति शङ्कायाम**ाश्रुत्ये**त्यस्यावृत्तौ बीजमाहु**र्गीतं ही**त्यादि. तथा च श्रोतव्यभेदादेवार्थादावृत्तिः प्राप्यत इत्यर्थः. तदेव विवृण्वन्ति **यच्छ्रवणे**त्यादिना. सङ्गतिसिद्धये **कूजितवेणुगीत**पदाभ्यां यद्वेणुगीतं कूजितातिरिक्तमङ्गीकृतं तत्र बीजमाहु**स्तारतम्येने**त्यादि. यद्यपि श्रीमदाचार्यचरणोक्तेनैवाभासेन सङ्गतिः सिध्यति तथापि यदसङ्गत्युद्भावनतत्समाधी प्रभुभिः कृतौ तौ सङ्गतिबीजाविष्करणाय. तत्राप्येकवारं सङ्गतिबीजमुद्घाट्य यत्पुन**र्भावोद्दीपके**त्यादिना समर्थितं तन्नादस्वरूपपरिचायनायेति ज्ञेयम्. एवं सत्यशक्त्युत्पादके नादे प्रभोरेव प्राधान्येन हार्दानुभवान्नादस्य गुणभावात् **स्मरोदयः**. वर्णनीये च नादे प्रभोः सर्वत्राविर्भावः परं न नादगुणभावेनेति नादस्य प्राधान्यमिति तयोर्नादयोः स्वरूपं फलति.

धर्मसहित इति, स्वसमानाधिकरणा या स्वप्रयुक्ता क्रिया तद्विशिष्ट इत्यर्थः. **केवल** इति स्वव्यधिकरणतादृक्तद्विशिष्टः. **कनककपिशमि**त्यत्र **से**ति कनककपिशतेत्यर्थः.

रन्ध्रा वेणोः सप्तेति, तेन षड्गुणसहितधर्म्यनुभावका इति भावः. प्रस्तुतसुधायाः सर्वोत्कृष्टत्वायाहुः **सुधा त्रिविधे**त्यादि. **देवभोग्या** दिव्यस्त्र्यादिनिष्ठा ज्ञेया. टिप्पण्यां **तर्ही**ति, जाते निरोधे तेनैव भगवत्कारितसुधानुभवे च सिद्ध इत्यर्थः. **ये मुक्ता** इत्यादि, तथा च "मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरि"तिमुक्तिलक्षणे नान्यथारूपत्यागपूर्वकस्वरूपव्यवस्थानस्य मुक्तित्वाल्लीलार्थं सृष्टानां लीलोपयोगित्वेनैव रूपेण व्यवस्थानस्य मुक्तित्वेन स्वान्तःस्थितत्वरूपमुक्तत्वभावान्मोचनमेकादशार्थः. "आभासश्चे"तिवाक्यात् सृष्टिस्थितिप्रलया यतो जायन्ते ज्ञायन्ते च स आश्रयः, आधिभौतिकादिरूपत्रयवेत्ता वाश्रयः. स च भगवानेवेति लीलानुभावनोत्तरं पुनर्भगवद्रूपता या सा **प्रत्यापत्ति**र्द्वादशार्थ इति न स्कन्धद्वयवैयर्थ्यं नापि प्रस्तुतस्य परमफलत्वहानिर्नापि लक्षणवाक्यवैरूप्यं लक्षणापत्तिवैत्यर्थः. **सृष्टिरि**ति लीलासृष्टिरित्यर्थः. ननु यद्येतदप्राप्तौ सृष्टिवैयर्थ्यं तदा सृष्टौ सर्वेषामेवैतद्भोगः कुतो न दृश्यत इत्याकाङ्क्षायामस्यातिदुर्लभत्वं सुबोधिन्यामाहु**रयमि**त्यादि. ननु यद्येवं तदा ब्रह्मानन्दप्राप्त्यभावान्महिष्यादीनामेतद्भोगो न स्यादित्यत आहु**स्तदंशे**त्यादि. तथा च तेषामपि केनचिद् नाट्यद्वारेण ब्रह्मानन्दोत्तरमेव स इत्यर्थः. फलितमाहु**रत** इत्यादि. गमकमाहु**रतोत्रे**त्यादि. ननु निरोध एव जाते चन्महाफलप्राप्तिस्तदा भ्रमरगीते वक्ष्यमाणा ज्ञानोपदेशलीला न युज्यत इत्यत आहुः **परं ज्ञात्वे**त्यादि.

गोपवृन्दैरिति, अन्यथा व्यासङ्गेन कार्याधीनत्वे स्वच्छन्दता न स्यादितिभावः. भगवत्प्राकट्यं हि "तथा परमहंसानां" "यदा यदा हि धर्मस्ये"त्यादिवाक्यैर्भक्त्याद्यर्थमुक्तमिति तदस्थापने कृतकार्यत्वमसम्भावितमित्याशयेनाहु**र्नन्वि**त्यादि. **स्त्रीभाव** इत्यादि– **स्त्रीभावो गूढ** इति **पुष्टिमार्गे तत्त्वमिति क्वचित्** स्वसमानशीलासु **कृष्णपदार्थो विवृतो** व्याख्यातस्तेन मुख्यानां कामार्थमोक्षाणां स्थापनं कीर्त्यैवेति सिद्धमिति गौणानामपि स्थापनं तयैव तथेति भावः ॥५॥

अग्रिमाभासे **अत** इति वेणुनादस्य "बर्हापीडे"तिवाक्यार्थानुभावकत्वादित्यर्थः. **सर्वमि**ति पुरुषार्थपञ्चकम्; **एव**कारोऽप्यर्थे ॥६॥

अक्षण्वतामित्यत्र त्रयोदशस्य पद्यस्य तात्पर्यमाहु**र्वैपरीत्यादि**त्यादि. कारिकार्थस्तु टिप्पण्यामेव स्फुटः. सुबोधिन्यां **रोमोद्गम** इति, पायुफलमिदं ज्ञेयम्, तृतीयस्कन्धे "पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्ग" इत्यत्र प्रक्षिप्ताध्याये "एतद्धृषीकचषकैरि"त्यत्र चाचार्यचरणैर्विवरणात्. **मोक्षोपि नान्यथे**ति, केवलानां फलरूपत्वान्न तथेत्यर्थः. नन्वेकत्वस्य सर्वाधिकत्वात् तस्य कथं न फलत्वमित्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तेनाहु**र्यथे**त्यादि (७-११).

नन्विन्द्रियवैफल्यान्मोक्षस्य फलत्वं मास्तु परं स कुतो न भवतीत्यतष्टिप्पण्यामाहुः **सेन्द्रियाणामि**त्यादि. **तदफलन** इति, मोक्षो फलं नेत्यर्थः. **प्रतिबन्धकाभावेने**त्यादि, मुख्यफलानधिकारे हि मोक्षो भगवता दीयते, प्रकृते च मुख्यफलप्रतिबन्धकस्य सर्वात्मभावाभावस्य गतत्वेन मुख्यफलमेव सेन्द्रियाणां भवतीति न मोक्ष इति भावः. नन्वस्त्वेवं तथापि साधारणाधिकारिणां कुतो न मोक्षः फलतीत्याशङ्कां हृदिकृत्य कारिकायां **साधकानामि**त्यस्य पदस्याभावेऽप्यर्थसिद्धेरेतद्वैयर्थ्याशङ्काञ्च हृदिकृत्याहु**र्मुमुक्षूणामि**त्यादि. पुष्टिमार्गीयमोक्षेच्छूनां **तथापि** मुख्यफलबाधकापरित्यागे **न तथात्वं** न मोक्षमार्गित्व**मि-**

त्याशङ्क्य तत्साधनं मुख्यफलसाधनं तेष्वस्तीत्**याहु**रित्यर्थः. **उपदिश्यत** इति भगवतोपदिश्यत इत्यर्थः (११$\frac{१}{२}$).

सुबोधिन्यां **चक्षुष्मत्पदपरमि**ति चक्षुष्मत्पदार्थकमित्यर्थः. **भगवतो वा सहभाव** इति, वयस्यैस्सह निवेशयतीति तेषां भगवत्सहभाव इत्यर्थः. इममेवार्थं विवरीतुं सहभावप्रयोजनमाहु**स्तथा सती**त्यादि. **अन्तःप्रवेशितमि**ति, साधारणपक्षे तदेव फलमित्यर्थः. **ईश्वरत्वेने**ति स्वग्रामाधिपतित्वेनेत्यर्थः. **अनादर** इति फलत्वेनानादरे. तथा च ते व्रजेशसुतत्वेन पश्यन्ति न तु स्वफलत्वेनातस्तथेत्यर्थः. मुखस्यैकत्वोपपादनायाहु**र्नही**त्यादि. **सापेक्ष**पदं विवृण्व**न्त्यनादरे**त्यादिना. **वा**शब्देऽन्विते सति गीताभिज्ञत्वफलस्य साधारणत्वं कथमायास्यतीत्यत आहुः **स्वरादि**ति, काकोरित्यर्थः. **निर्गुणसगुणभेदा** इति निर्गुणसहिताः सगुणभेदाः सात्त्विकाद्या इत्यर्थः. अनेनानुभूतवाक्यार्थावयवभूतो **वर**पदार्थो विवृत इति ज्ञेयम् ॥७॥

चूतप्रवालेत्यत्र **वर**पदातिरिक्तं पूर्वार्धमनेन विव्रीयत इत्याशयेनाहु**श्चूतानामि**त्यादि. तेन कर्णिकारोपरि पल्लवा अपि स्थापिताः सन्तीति बोध्यम्. वैजयन्ती च कमलानां बोध्या. **अवतारवदि**त्यादि; यथावतारे भूभारहरणादिना भगवत्प्रियकर्तृत्वेनोपयोगस्तथा **रसाभिनये** सहस्थितिप्रशंसादिभिः प्रियकर्तृत्वा**दुपयोग** इति तथेत्यर्थः. ननु केवले रसे निरूपणीये पल्लवादीनां कुत्रोपयोग इत्यत आहु**र्गुणा माया चे**त्यादि. अत्रैवं ज्ञेयं– “‘नाट्य’शब्दो रसे मुख्यो रसाभिव्यक्तिकारणं चतुर्धाभिनयोपेतं लक्षणावृत्तितो बुधैः नर्तनं नाट्यमित्युक्तमि”ति सङ्गीतरत्नाकरे **नाट्य**शब्दार्थकथनात् तन्मूलभूतार्षग्रन्थेष्वप्ययमेवार्थ इति ज्ञायते. तत्र यदा रूढत्वेन मुख्यता तदा“प्यन्यायश्चानेकशब्दत्वमि”ति जैमिनीयस्मृत्यैकस्यार्थस्यैकशब्दवाच्यत्वनियमावधारणाद् धर्मविशेषपर्यवसानस्यैव ज्यायस्त्वेन नर्तनाभिव्यङ्ग्यत्वदृश्यापन्नत्वविशिष्टरसवाचकत्वमिति सिध्यति. नर्तनेऽपि यदा नटस्य भावः कर्म वा नाट्यमिति योगो विचार्यते तदापि ष्यञो भावे कर्मणि च विधानाद् योगतौल्यं तथापि रससत्तां विना तथा कर्मणः प्रयोक्तुमयुक्तत्वात् तत्प्रयोजको भाव एव मुख्यः. कर्मणि तु सामान्यतः प्रवृत्तः प्रत्ययो योगविशेषवत्तया रसाभिव्यञ्जके तस्मिन् कर्मणि सङ्कोच्यत इति नतेव्येऽर्थे **नाट्य**शब्दो लक्षणागर्भ एव. एवमुभयथापि **नाट्य**शब्दविचारे रसस्य नृत्याभिव्यङ्ग्यत्वं सिद्धम्. किञ्च नटकथितवाक्यार्थपदार्थभिनयात्मकं नाट्यम्“आङ्गिकाभिनयैरेव भावानेव व्यनक्ति यत्, तन् नृत्यं **मार्ग**शब्देन प्रसिद्धं नृत्यवेदिनां, गात्रविक्षेपमात्रं तु सर्वाभिनयवर्जितम्, आङ्गिकोक्तप्रकारेण नृत्तं नृत्तविदो विदुरि”ति नर्तनस्य भेदत्रयं तत्रोक्तम्. तथा “स त्वत्राभिनयो भवेदि”त्युपक्रम्य “काव्यबद्धं विभावादि व्यञ्जन् योऽर्थो नटे स्थितः सामाजिकानां जनयन् निर्विघ्नरससंविदमि”त्यभिनयं लक्षयि“त्वाङ्गिको वाचिकस्तद्वदाहार्यः सात्त्विकोऽपरः, चतुर्धाभिनयस्तत्राङ्गिकोऽङ्गैः सम्प्रदर्शितः, वाचा विरचितः काव्यनाटकादिस्तु वाचिकः, आहार्यो हारकेयूरकटकादिविभूषणं, सात्त्विकः सात्त्विकैर्भवैर्भावुकेन विभावित” इति च तत्रोक्तम्. तेनैवम्प्रयोगे रसस्याभिव्यक्तिः. रसश्च विभावादिभिः प्रकृण्यमाणः स्थायिभावात्मामूर्तो नालम्बनविभावमन्तरेणाभिव्यक्तुमर्हति. एवं सति तस्मिन् धर्माविर्भावेणैव कैवल्यं त्यजन् नाट्यरूपतां जहातीत्युभयसामञ्जस्याय नटवेषात्मकैराहार्याभिनयैरालम्बनत्वारोपणेनाङ्गिकादिभिस्त्रिभिः सामाजिकानां रससंविज्जननम्. यत्र पुनरालम्बनस्यैव नटत्वं तत्रापि नाट्यदशायां मुख्यानां रसधर्माणामनाविष्कारेण न्यग्भूतैवालम्बनता, तादृशत्वमजानतः प्रत्यारोपिता च. एवं प्रकृते ब्रह्मात्मकस्य रसस्य पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रतिष्ठत्वालम्बनतयोरविरोधेपि यथा रसत्वं न्यग्भाव्यालम्बनताया एव क्वचित्प्रकटनं तथात्र तां न्यग्भाव्य नटत्वं प्रकटीकृत्य “रसो वै स” इतिश्रुत्युक्तं हि स्वस्वरूपात्मकं रसं सङ्गीतशास्त्रोक्तप्रणाड्याभिनयतीति तत्र गुणाद्युपयोगस्तेनैते पल्लवादयोऽर्था उक्ता इत्यर्थः (१२$\frac{१}{२}$).

तर्हि गुणा एव निरूप्या न गुणिन इत्यत आहू **रसे**त्यादि. **धर्म्याच्छादनबोधाये**ति, **धर्मी** रसस्तस्य गुप्तताबोधनाय. तथा च पल्लवादिषु तेषां **प्रतिष्ठा निश्चिते**ति ते **निरूपिताः**. केवलगुणनिरूपणे तेषामागन्तुकता स्यादिति तथेत्यर्थः. उक्तार्थबोधनाय **मायापि निरूप्यत** इत्यर्थः (१३$\frac{१}{२}$).

ननु रसप्रतिष्ठा चूतस्य फले न तु पल्लव इति नास्योपयोगः, कथञ्चिदुपयोगे वा हस्तकेन पल्लवादिरप्यभिनेयो न तु वेषेऽपि स्थाप्य इत्यत आहु**र्वस्तुनिर्देशे**त्यादि. नाट्ये हि न रासन आस्वादः किन्तु काव्येन शब्दद्वारेवात्र चाक्षुषद्वारा मानस आस्वादः. तथा च चूतपल्लवेन रसवत्फलं भावीति स्रग्द्वारा बोध्यत इति तेन मानसिकास्वादसिद्धिरिति रसप्रतिष्ठा तत्रापि न दुर्घटेति पल्लव उचित एव. तस्य हस्तेनाभिनय उक्तरीत्या मानसमात्रं न तु रसवत्फलपर्यवसायित्वबोधनमपीत्यतस्तत्स्थापनमित्यर्थः. भगवान् हि स्वरूपात्मकमेव हि

रसमभिनयादिना यत्र स्थापयति ततः कदापि न गच्छति किन्तु बीजत्वात् फलं प्रयच्छतीति वस्तुस्थितिः. तथा च भाववतामनया प्रणाड्या प्राप्तरसानामग्रे फलप्राप्तेरवश्यम्भावाय प्रथमं पल्लवस्थापनोक्तिरिति भावः (१४$\frac{१}{२}$).

ननु भवत्वेतदेवं तथापि रसशास्त्र इष्टदर्शनादिभिस्तत्तद्धेतुभिर्जनितः प्रमोदात्मा स स्थायिभावस्तत्तदनुकूलदेशकालकलावेषभोगादिसेवनप्रभृतिभिस्तत्तद्धेतुभिः प्रकृष्यमाणः स स रसः इत्युच्यते. स च मनोविकार एवान्तरश्चानेकरूपश्चानित्यश्च. भगवांस्तु न तथा. किञ्च पूर्वश्लोके **वर**त्वमुपपादितमत्र च **नट**दृष्टान्तेनाभिनेतृत्वं, तथैव विव्रीयमाणश्लोकेऽपि. एवं चालम्बनत्वमभिनेतृत्वं च स्फुटति न तु सर्वरसत्वमतः कथं प्रतिज्ञापूर्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः कारिकायां **शास्त्रार्थस्ये**त्यादि. अयमर्थः. "रसो वै स" इतिश्रुत्या "ह्यसद्वा इदमग्र आसीदि"त्यादिनोपक्रान्तस्य ब्रह्मण एव रसत्वं बोध्यते. **रस**शब्दश्च रसनाग्राह्ये गुणे द्रवद्द्रव्ये सारभूतेऽर्थ आस्वाद्यानन्दजनके च तत्र तत्र प्रसिद्धः. तेषु प्रकृते कोऽर्थो विवक्षित इत्याकाङ्क्षायां "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाती"त्यनेन रसस्यानन्दत्वं प्राणधारणप्रयोजकत्वं हृदयाकाशस्थत्वमानन्दजनकत्वं च तस्यैवोच्यते. तेन हृदयस्थः प्राणिनामानन्दजनको य आनन्दः स रस इति सिध्यति. तत्र यद्यप्यानन्दोत्पत्तिरूपस्य कार्यस्य तत्तदवयवेष्वनुभूयमानत्वेनानन्दस्य सर्वशरीरव्यापित्वं तथाप्युक्तश्रुत्या "स मानसीन आत्मा जनानामि"तिश्रुत्यन्तरेण च मनस्येव तस्य विशेषतः स्थितिरिति निश्चीयते. एवं सति रसशास्त्रप्रणाड्या जायमानो यो मानसो विकारः प्रमोदात्मा स रसात्मनो भगवत एव कार्यभूत, "एष ह्येवानन्दयाती"ति सावधारणश्रुतेस्तथा तदंशभूत-"श्चैतस्यैवानन्दस्ये"ति श्रुतेः. अत एव च प्रकृष्यमाणे तस्मिन् रसत्वप्रतीतिर्लोकानां तथाप्रयोगश्च ब्रह्मादिषु पुरुषपदप्रयोगवद् भाक्तः. न चैवं सत्यानन्दमात्रस्यैव तथात्वात् प्रणाड्यामेव कुतो विशेष इति शङ्क्यं, रसस्वरूपस्यैव तथात्वात्. न च मानाभावः, लौकिकस्य प्रणाड्यभिव्यङ्ग्यत्वे सिद्धे तद्दृष्टान्तेनालौकिकेपि तथानुमातुं शक्यत्वात्, कारणतद्धर्माणामेव कार्येऽभिव्यक्तेः सन्देहनिरासाच्च. न चानित्यत्वापत्तिः, ब्रह्मत्वादेव तन्निरासात्. अत एव न मनोविकारत्वमपि. नाप्यनेकरूपत्वं दोषाय, तस्य प्रणाडीकृतत्वेन वास्तविकरूपत्वाबाधकत्वा"दनन्तरूपमि"ति श्रुत्या वास्तविकत्वाच्च.

तेनेदं सिद्धम्– परं ब्रह्मैव रसशास्त्रोक्तप्रणाड्या हृद्याविर्भूतं सत् स रस इति. तत्र च चिदंशो न्यग्भूत एव. अत एव "कृषिर्भूवाचक" इति श्रुतौ सदानन्दत्वमेवोक्तम्. न च भूशब्दस्य सत्तावाचकत्वात् सत्तानन्द इति भवति न तु सदानन्दइति शङ्क्यं, तत्सत्ताया आत्मरूपत्वेन धर्मत्वाभावस्य व्याकरणमते सिद्धत्वात् सत एव सिद्धेः. अतः परब्रह्मणस्तथात्वेन प्रणाड्याविर्भूतेऽपि तथात्वमेव. नन्वस्त्वेवं तथाप्युक्तश्रुतौ ब्रह्मणो रसत्वमुच्यते न तु रसस्य ब्रह्मत्वं तथा सति बहिराविर्भूतस्य भगवतो रसत्वाभावात् कथं प्रतिज्ञायाः पूर्तिरिति चेदित्थम्. यत्रेदं वर्ण्यते न तत्र भगवान् बहिः प्रकटः किन्तु हृद्येवेत्युपपादितं "बर्हापीडे"त्यस्य स्वतंत्रे. यदापि बहिस्तदाप्यासक्तिभ्रमन्यायेन 'मानसीन' एवेति तत्पूर्तेः. नन्वेवं सति वृत्तिविशेषरूपत्वान्न भगवानिति चेन्न, लोके वृत्त्या ग्राह्यस्य देशकालपरिच्छिन्नत्वेन तत्र तदभावेपि विरहादौ संस्कारप्राबल्यादिना वृत्तिनिर्गमात् ख्यातिः स्वीक्रियते; न तथा प्रकृते, देशकालापरिच्छिन्नत्वात्. किन्त्वनन्यभक्तिलभ्यत्वाद् यादृशी सा तथा तत्राविर्भवति. सा च मनोधर्म इति तदभिव्यङ्ग्यत्वेन बहिराविर्भूतस्य मानसीनत्वेन वृत्तित्वाभावान्मायावादिमते वृत्त्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नयोश्चैतन्ययोरेकत्वाभावे बहिःष्ठस्य वृत्त्यवच्छिन्नत्वेपि वृत्तित्वाभाववत्. नन्वस्त्वेवं तथापि प्रकृतानुरोधाच्छृङ्गारात्मकत्वमेवात्र वक्तव्यं तस्य च परस्परसाकाङ्क्षस्त्रीपुंव्यक्त्यात्मकालम्बनद्वयाधीनस्थितिकत्वादत्रापि तथात्वमङ्गीकर्तव्यं; तच्च भगवतो रसत्वे विरुध्येतैकालम्बनकत्वेन रसाभासत्वप्रसञ्जकत्वादिति चेन्न, आलम्बनत्वस्यापि सत्त्वात्, "कामिनां दर्शयन् दैन्यमि"त्यस्य टिप्पण्यां "रसात्मको रसवांश्च भगवानि"ति कण्ठरवेणोक्तत्वात्. न च विरोधः, स्वप्रतिष्ठत्वस्य श्रौतत्वेन सर्वसम्मतत्वात्. यथान्येषां कामेन कामवत्त्वं कामस्य तु स्वत एव तथान्येषां रसेन रसवत्त्वं रसस्य तु स्वत इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च तदप्रसङ्गात्. तस्माद् बहिराविर्भूतस्यापि भगवतो रसत्वमबाधमेव.

तथा चैवम्प्रकारकस्य **शास्त्रार्थस्य** श्रुत्यर्थस्य **परिज्ञानाद्** विचारपूर्वकान्निश्चयाद् **भावस्य कलिका** स्थायिभावात्मिका विचारयतां **भवेत्.** बीजाङ्कुरादिकं तु पूर्वमनुग्रहात्मकं सिद्धमेवास्तीति भावः. **ततस्तस्य** स्थायिभावस्य **वैचित्र्यं** भावादिव्यभिचारिभावादिकृतं **भवेत्. तदिहा**स्मिन् श्लोके **वासना पुष्पस्थानमुच्यते** **विचित्रवेषा**वित्यनेन कथ्यते. ततोऽ**होरात्रं** तत्तद्भावनारूपा **स्यात्.** तथा सति प्रसिद्ध्या रसत्वाद्धीयेते**त्याच्छादनं** विवरणे.

अन्यथा प्रयोजनाभावात् परिकरं न स्मरेयुः. इममर्थं सङ्गृह्य साधकशिक्षार्थमाहू **रसे**त्यादि. **एतावद**र्धश्लोकोक्तम्. सिद्धदशायां फलानुभवप्रकारमुत्तरार्धेन बोधयन्तीत्याशयेनाहु**राविरि**त्यादि. तथा च तदा 'मानसीन'स्य बहिराविर्भावे स्वधर्मप्राकट्यं करोतीत्यर्थः. सिद्धमाहु**रत** इत्यादि. तथा चोक्तप्रणाड्यान्तराविर्भूतो रसो बहिराविर्भूतस्तु धर्मसाहित्यात् तदुद्बोधकत्वाच्च साधनमतः स्थानभेदेनोभयमप्यविरुद्धमिति भावः (१५-१७$\frac{१}{२}$). **त्रयाणामि**त्यादेरर्थं टिप्पण्यामाहुः **स्थायी**त्यादि. **तदेवोक्तमि**ति गोष्ठीमध्ये विराजनमेवोक्तमित्यर्थः ॥८॥

गोप्य इत्यत्र टिप्पण्यां **सहजमि**त्यादि. तथा च मनोधर्मरूपं तं दूरीकृत्य भगवद्धर्मरूपं तं तथा करोति. तथा चासन्य इन्द्रियाणीव भगवदीयसुधा कार्यं करोतीत्यर्थः. एतेन लौकिकसाधर्म्याल्लौकिकत्वशङ्कापि निरस्ता ज्ञेया. सुबोधिन्यां **पूर्वरसाभिज्ञापकमि**ति श्रुतिवरदानसामयिकरसाभिज्ञापकम्. वेणौ सुधापूरणं वक्तुं विचारबीजभूतामुत्कटां कोटिमाहु**र्यद्यपी**त्यादि. **लक्ष्यत** इति सम्भाव्यते. ननु लक्ष्म्या अपि तद्धोक्तृत्वात् कथं गोपिकामात्रसम्बन्धित्वमित्याकाङ्क्षायां तामपि स्वान्तराहु**र्बहुवचनेने**त्यादि. **तत्रापि वेणुरि**ति स्थावरः सदंशः. **आहुरि**ति भोजनमाहुरित्यर्थः. **येने**ति विचाररूपेण. **साधनविरोधाभाव** इति, स्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः. वैदिकविचारत्वादधिकरणरीत्याहु**स्तर्ही**त्यादि. अत्र वेणुकृतभोगो विषयः, स सम्भवति न वेति संशयः. सङ्गति प्रसङ्गः, भुज्यमानस्य स्वीयत्वेन तद्विचारस्योपेक्षानर्हत्वादिति ज्ञेयम्. **साधने**त्यादि, स्वरूपयोग्यतासम्पादकं साधनबलं ज्ञेयम्. **निश्चीयत** इति स्वरूपयोग्यताभावेपि तत्सत्तानुमीयत इत्यर्थः. उभयसमाधानार्थं सिद्धान्तमाहु**स्तथापी**त्यादि. तर्हि तत्रापि किं साधनं येन स्वयं तथेत्यत आहुः **पुष्टी**त्यादि. टिप्पण्यां **न्यूनतामि**ति. येन भगवान् वशे भवति तादृक् साधनं मर्यादायां नास्तीति तथेत्यर्थः ॥९॥

वृदावनमित्यत्र "वृन्दारण्यमि"त्यादेरयं विमर्शइति ज्ञापनाय तत्स्वरूपं विवरीतुमाहु**र्देवानामि**त्यादि. तात्पर्यं तु टिप्पण्यामेव स्फुटम्. **ईर्ष्यये**त्यादि, एतेनेयं तामसभक्तोक्तिरिति सिद्धान्तो ज्ञापितः. तेन प्रथमे निर्गुणोक्तिर्ज्ञेया. **नित्यस्थितिमि**ति स्वहृदीत्यर्थात्. नन्वेतद् वृन्दावनेपि तुल्यमिति नात्रेर्ष्यावकाश इत्यत आहुः **पदानी**त्यादि. नन्वेवं सति प्रदर्शनस्य कादाचित्कत्वस्य वृन्दावने तौल्यान्नेर्ष्यावकाश इति तद्बीजं व्यक्तीकर्तुमाहुः **प्रतिष्ठाया** इत्यादि **ख्यापयती**त्यन्तम्. मूले पदशब्दस्यैव सत्त्वाद् विमर्शे**ऽम्बुजपदं** चरणचिह्न मात्रोपलक्षकमित्याशयेनात्र बहुवचनम्. समासस्तु सप्तमीतत्पुरुषः. तथा च **पदे** प्रतिफलिते **यान्यम्बुजानि लक्ष्माणी**त्यर्थः. यद्वात्र मयूरव्यंसकादिसमास इत्याशयेनाहु**र्भूमिर्यदी**त्यादि. एतेन स्वस्य तथाभावाभावात् तदस्थापनमिति दैन्यद्यौतनान्निर्गुणत्वोक्तित्वमपि साधितम्. **किञ्चे**त्यादिनापीर्ष्या दैन्य एव सूच्यत इति विभावनीयम् ॥१०॥

धन्या इत्यत्र कारिकासु **ततो महदि**ति उक्तैश्वर्यान्मर्यादामार्गीयवीर्याच्चेत्यर्थः. **अन्य** इति सात्त्विकाः. पक्षिनिरूपकप्रसङ्गतो वृन्दावनगोवर्धननिरूपकाणां गुणातीतत्वे हेतुमाहू **रूप्यत** इत्यादि. **हि**र्हेतौ; यतो हेतो**र्वृन्दावनादित्रयमिह व्रजे स्थितं गुणातीतं रूप्यते** क्षोभादासक्तिभराच्चेत्यर्थादतो हेतो**स्तद्रता अप्यस्मिंल्लोके** भक्तसमाजे **गुणातीता भवन्ती**त्यर्थः, समानशीलत्व एव रत्युदयादिति भावः (२१-२३$\frac{१}{२}$).

उत्कर्षश्चापि वैराग्य इति **तदैव स्यादि**ति पूर्वेणान्वयः. ननु सर्वदुःखहर्तरि दुःखस्यासम्भवदुक्तिकत्वादसङ्गतमिदमित्याशङ्कायामाहु**र्भक्त्ये**त्यादि. **च**स्त्वर्थेऽवधारणे. **तादृशत्वं चे**त्यनेन **स्वसर्वस्वनिवेदनं** समुच्चीयते. तदत्र 'कुसुमावली'पदात् सिद्धं भक्तिश्च 'सखि'पदादिति ज्ञेयम् (२६).

विवृतौ **पूर्वपक्षमि**ति **ज्ञानं ही**त्यारभ्य **व्यर्थमि**त्यन्तोक्तमित्यर्थः. **स्त्रीणामि**त्यादि; मूढमतित्वादिकं कृष्णसारेष्वपि तुल्यमिति तद्वारणायेदमुक्तम्. **हरिणानां स्त्रिय** इति, न तु नायिकाविशेषाः. भगवतः पूजाधारणे गमकमाहु**र्या** इत्यादि. **पूर्वमि**ति द्वादशाध्याये "नृत्यन्त्यमी"त्यादिश्लोके. **तत्कार्यकर्तृत्वमि**ति उद्धारानुकूलरसकार्यकर्तृत्वम्. **तत्रे**ति हरिणीष्वित्यर्थः. **नन्दनन्दनं** [१]**निरीक्ष्ये**ति यदुक्तं तन्मूले नास्तीत्याशङ्**क्याकर्ण्ये**त्यस्य तात्पर्यार्थमाहु**राकर्ण्येत्येवे**त्यादि. तथापि साक्षात्कारः कथमायातीत्यत आहुः **पश्वि**त्यादि ॥११॥

कृष्णं निरीक्ष्येत्यत्र. **उपाय उक्तः** दिव्यदृष्ट्या दूरादवगत्य भगवदर्थमागमने स उक्त इत्यर्थः. दिव्यदृष्टेः सार्वदिकत्वादिदानीमेव कुत आगमनमित्याकाङ्क्षायां विशेषहेतुं स्फुटीकुर्व**न्त्यनुभावकमि**त्यादि. **यद्यपी**त्यादिना व्याख्यातस्य तात्पर्यमाहु**र्नापी**त्यादि. तर्हि किमित्यागता इत्यत आहु**स्तथापी**त्यादि. अपहारं कार्यद्वारा विवृण्वन्ति **भूमावि**त्यादिना. **देवसहिता अपी**ति, केवलानां तासां विमानगतिप्रसिद्ध्यभावात् तथेत्याशयः. तथापि मूले

---

१. वीक्ष्येत्यपि पाठः.

'देवता'पदाभावादरुच्या पक्षान्तरमाहुः **प्रायेणे**त्यादि. अस्मिन् पक्षेऽवतीर्णानां गोपानामेव पुरुषत्वं बोध्यं, तेन न कारिकाविरोधः. **अस्माकमि**ति तदर्थमेवावतीर्णानामित्यर्थः ॥१२॥

गाव इत्यत्र **तथा जाता** इति मोहिता जाता इत्यर्थः. मोहे हेतुमाहु**रुत्तमाधमयोरि**त्यादि, सात्त्विकतामसयो राजसदेहाभिलाष इत्यर्थः. नन्वयं मोहो नोक्तहेतुकः किन्तु हेत्वन्तरादित्याशङ्कते **ता** इत्यादि. तर्हि 'कृष्णगीतपीयूषमि'त्येव वाच्यं न त्वधिकमित्याकाङ्क्षायामाहुः **सदानन्दे**त्यादि. **निर्गमनं वागि**ति, पूर्वमासन्यरूपस्य निर्गमदशायामेव वैखरीत्वेन तदेव सेत्यर्थः. **मुखं वागि**त्यादेस्तात्पर्यं टिप्पण्यां स्फुटम्. नन्वेवं प्रतिक्षणनूतनत्वे रसस्य नित्यत्वहानिरिति तत्परिहारायाहु**र्व्यवस्थे**त्यादि. "चूतप्रवाले"तिश्लोक एव कारिकाभिः स्फुटीकृतेति प्रणाडीविशेषेणाविर्भावप्रकारभेदेऽपि न नित्यत्वहानिरित्यर्थः. नन्विदं सर्वमाविभवि सङ्गच्छते तत्रैव किं मानमित्याकाङ्क्षायां मूलाशयमाहु**र्भगवन्तमि**त्यादि, तथा च स्पर्शान्यिथानुपपत्त्यैवाविर्भावसिद्धिरिति भावः. उपचारव्युदासाय कार्यद्वारापि परिचायय**न्त्यन्यथे**त्यादि. उक्तमोहप्रयोजिका स्वस्य भगवत्तुल्यतेत्यर्थः ॥१३॥

प्रायो बताम्बेत्यत्र **अत** इति ऋषित्वादित्यर्थः. **रसान्तरमि**ति विजातीयं लौकिकं वा. **मधुर एवे**त्यनेन विजातीयनिवृत्तिरुक्ता **भगवदुक्ते**त्यादिना च लौकिकतन्निवृत्तिः ॥१४॥

नद्य इत्यत्र **भवती**ति ज्ञाता भवतीत्यर्थः ॥१५॥

आतपेति. **सामग्री**त्यस्यैव विवरणं **देवतावेदे**त्यादि. **दृष्ट्वे**त्यत्र **अनेने**ति छायादिकरणकथनेन, तस्यासाधारणलक्ष्मीचिह्नत्वादिति प्रतिभाति. उपष्टम्भाय गमकान्तरमाहु**रत एवे**त्यादि ॥१६॥

पूर्णा इत्यत्र. नन्वन्तर्भगवत्प्राकट्यस्य सत्त्वात् कथमपूर्णत्वं वदन्तीत्याकाङ्क्षायामाहुः **कामस्त्वि**त्यादि. तथा च तन्नैतन्निवर्तकम् अपितूद्बोधकमतस्तथेत्यर्थः. स्वतन्त्रे **जहु**रित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वं ज्ञेयम्. नन्वाभासेन पुलिन्दीनामेतद्विषयकभगवदाधिहारकत्वं स्फुटमेव स्पष्टीकृतमिति समाप्तौ **ननु भगवती**त्यादिपूर्वपक्षो न प्राप्तावसरः; समाहितौ च पुलिन्दीतापजन्यभगवत्तापहारकत्वं पुलिन्दीनामुक्तमित्याभासविरोधश्चेति चेदुच्यते– एतद्विषयकभगवदाधिहारकत्वं न यादृशतादृशां किन्तु भगवद्दर्शनजनितरिरंसाभरतापक्लेशदर्शनजन्यभगवदाधिप्रयोजिकानामेव. तथा च पुलिन्दीनां तादृशत्वाभावात् कथं तथात्वमिति पूर्वपक्षाशयः. तद्वतां तथेति समाहित्याशयः. तथा च पूर्वोक्ताधिहारकत्वयोग्यतानिरूपकोऽयमग्रिमग्रन्थः. वस्तुतस्तु तद्विषयकोऽप्याधिरेतद्विषयक एव, लक्ष्मीप्रवेशानन्तरमेव रमणात्. अतोऽपि पूर्णात्वमाननं युक्तमेवेति भावः ॥१७॥

गागोपकैरित्यत्र टिप्पण्याम्– **अत्रापि तथे**ति वनेपि क्रियानिवृत्तिः. सा "चाद्रिसान्वि"त्यादिना वृन्दावन एवोक्तेत्यतो**ऽस्पन्दनं गतिमतामि**त्यनेन सर्वत्रोच्यत इत्यर्थः. **वेणुस्वने**त्यादिना च कुलवधूत्वं तेषु **पुलक** इति च वैपरीत्यस्यैव पोषकमिदमपीति ज्ञापितम्. सुबोधिन्यां **तामवस्थामि**ति गतिमदस्पन्दजनिकामित्यर्थः. स्वतन्त्रे **अस्पन्दनादिकमि**ति, अन्येषामिति शेषः. **तथा कुर्वन्ती**ति तरवइति शेषः. इदमेव प्रपञ्च्य समर्थयन्ति **आदावि**त्यादिना ॥१९॥

एवंविधा इत्यत्र **आसक्तिभ्रमन्यायेने**ति, "त्रिभुवनमपि तन्मयं विरह" इत्यादौ प्रसिद्धेनेत्यर्थः. **यद्वासक्तौ** सत्यां यो **भ्रम** आसक्तिभ्रमस्तन्न्यायेन. यथा समुद्रावर्तपतितो नावर्तते तथासक्तिभ्रमपतितोऽपीत्यासक्ते रससमुद्रत्वं भ्रमस्य चावर्तत्वं युज्यते. अत एवोक्तमभिज्ञेन केनचि"दावर्ते रससिन्धोः प्रत्यावर्तेत किं मग्न" इति. तथा चैतास्तन्न्यायेन तद्ययुर्न तु मिथ्याभ्रमपतिता इत्यर्थः, सर्वात्मभावस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात्. तदुपपादितं भाष्यतृतीयाध्याये "विद्यैव तु निर्धारणादि"त्यत्र ॥२०॥

॥ इति श्रीपीताम्बरविरचिताष्टादशाध्यायस्य
सुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः समाप्तः ॥

(हाल ही में हमें एक शोधपत्र सामयिक 'अनुग्रह'के सं. १९९७के ११वे (भाद्रपदमासके) अंकमें प्राप्त हुआ है, जिसे हम यहां दे रहे हैं. ये अशुद्धियां हमारे द्वारा प्रकाशित प्रमाणप्रकरणसुबोधिनीमें रह गई एतदर्थ हम पाठकोंसे क्षमा मांगते हैं. वे अपनी प्रतियां इस शुद्धिपत्रके अनुसार सुधार लेनेका कष्ट करें.

यह शोधपत्र अपूर्ण ही है और इसके बादके अंकोंमें इसका शेष भाग छपा भी होगा, पर हमारे पास यह अंक ही है और संप्रदायकी दुर्दशावश अन्य अंक नहीं मिले हैं. पाठकगणमेंसे किसीके पास वे हों तो हमें भेजनेकी कृपा करें –सम्पादक).

। दशमस्कन्ध–तामसप्रमाणप्रकरण–शोधपत्रम् ।

મુંબઈમાં શ્રીગોકુલાધીશજીના મંદિરમાં માધવભટ્ટ કાશ્મીરીનું લિખિત અને શ્રીમહાપ્રભુજી તથા શ્રીગુસાંઈજીના હસ્તાક્ષરથી કોઈ કોઈ સ્થલે સુધારેલું **તામસપ્રમાણપ્રકરણ** બિરાજે છે. મારા પરમ મિત્ર શાસ્ત્રી મગનલાલ ગણપતિરામે લીલાસ્થ ગોસ્વામી શ્રીઅનિરુદ્ધલાલજીની સહાયથી ચૈત્ર સુ. ૧૦ થી ૧૫, સં. ૧૯૮૪માં પોતાની પ્રતિ તેની સાથે સરખાવી સુધારી લીધી હતી, અને આષાઢ મહિનામાં પોતાની સુધારેલી પ્રતિ મને કૃપા કરી આપી હતી, તે પરથી મેં મારી પ્રતિ આષાઢ સુ.૯ સુધીમાં સુધારી હતી. સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનોને પોતાની પ્રતિઓ તે પ્રમાણે સુધારવાની તક મળે, તે માટે તે સુધારા અહીં આપ્યા છે. ધ્યાનમાં રાખવાનું એટલું છે કે આ અસલ પ્રતિ પ્રમાણે સુધારેલા પાઠો લેતાં વિવેક કરવાનો છે, કે જેવી કોઈક વાર માધવભટ્ટથી થયેલી ભૂલો પાછળથી સુધરી હોય, તે પાછી આવી જાય નહિ. શ્રીટિપ્પણીજી શ્રીગુસાંઈજીના હસ્તાક્ષરની ટિપ્પણી સાથે સરખાવી સુધારા શ્રીટિપ્પણીજીમાં પાછળ આપતાં આ બાબત અમે સ્પષ્ટ કરી છે.

ધીરજલાલ વ્ર. સાંકળીઆ

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१२	२	चोच्यते	सूच्यते
१४	१	सर्वेषु यदासीत्	सर्वेषु ज्ञापितेषु यदासीत्
१४	१	नन्दस्त्वात्मज इति	नन्द इति
१८	१	जाताल्हाद	जाताहलाद
१८	५	विधिपूर्वकं	विधिपूर्वकः
२१	६	आधिदैविकस्य सं-	आधिदैविकस्य च सं-
२२	११	संगीतशास्त्रप्रसिद्धं	संगीतशास्त्रसिद्धं
२३	८	तोरणा इति	तोरणा अपि
२३	१४	वर्तन्ते	ते वर्तन्ते
२३	१६	गोपानां शोभामाह	गोपानामाह
२४	७	-स्याकस्मादुद्भवं	-स्याकस्मात्तदुद्भवं
२५	२	ब्रह्मानन्दानुभवात्	ब्रह्मानन्दानुभावात्
२५	५	कृत्वा गता	कृत्वा प्रचलिता
२६	१	सो लौकिको	स अलौकिको
२८	५	व्रजतीर्विरजुर्वि	व्रजतीर्विशेषेण
२८	८	हाराश्च तैः शोभा यासां	हाराश्च यासां
२८	१२	ताः	(नोपलभ्यते)
२८	१२	सवलया	(नोपलभ्यते)
२९	६	तत्र जात	तत्र न जात
३०	७	विश्वेश्वर	(नोपलभ्यते)
३१	४	बालकान्तरवच्छङ्का	बालकान्तरवदन्यथाशङ्का
३१	६	व्रजेल्पगृहे	व्रजेल्पस्य गृहे
३२	७	नवनीतैः	नवनीत-
३२	८	घृतेनाम्बुभिश्च	घृतेनाम्बुभिः
३२	१४	च स्त्रीणां च	स्त्रीणां च
३३	१	वस्त्रालङ्कारपूर्वकमेकैकस्मा	वस्त्रालङ्करणपूर्वकमेकैकस्मा
३४	२	प्रार्थनार्थम्	प्रार्थनार्थश्च
३५	५	सर्वसमृद्धच-	समृद्धच-
३६	१	प्यानुषङ्गिकमेव तत्	प्यानुषङ्गिकमेतत्
३६	६	तदभूत्, हरे-	तदभूत्, तत्र हेतुः हरे-
३७	६	वेतिसंशये	वेतिसंशयेन
३७	१५	सर्वाभिः प्रजाभि-	प्रजाभिः सर्वाभि-
३९	३	भ्रातरमिति	भ्रातरं नन्दमागतमिति
३९	४	तदा	(नोपलभ्यते)
३९	६	यत्र	(नोपलभ्यते)
४०	२	परमार्थश्च	परमार्थतश्च
४०	७	मुच्यमानमस्मिन्	मुच्यमानं तस्मिन्
४०	११	**पृष्ट्वा**	**पृष्टः**
४१	४	साधारणं रूप-	साधारणरूप-
४१	११	यद् **दिष्ट्या**	यदेतद् **दिष्ट्या**
४१	१२	**अप्रजस्येति**	**अप्रजस्य**
४२	३	ज्ञापनायोभयं	ज्ञानायोभयं
४३	१	दर्शनं	स्वदर्शनं
४३	३	वर्तमाने	वर्तमानेन
४३	१२	सदा	सर्वदा
४३	१३	हेतुमाहुर्दुर्लभं	हेतुमाह दुर्लभं

४४	१	**नैकत्रेति**	**नैकत्र प्रियसंवास** इति
४४	९	उह्यमानाः	ऊह्यमानाः
४४	१४	विरुजं	निरुजं
४४	१३	देवगुह्यप्रकारेण	देवगुह्ये प्रकारेण
४४	१७	**कच्चित्**	**कच्चिदिति**
४५	१	विरुजं	निरुजं
४५	१४	रक्षामात्रमेव	मात्रासहितवचनात् रक्षा-
४६	१०	मोक्षः किल	मोक्ष एव
४६	१२	त्रिवर्गफले	त्रिवर्गयत्ने
४७	३	—	'नन्द उवाच' इत्यधिकम्
४७	३	संभावनामाह	सम्माननामाह
४७	६	परमार्थज्ञाने	परमार्थाज्ञाने
४७	८	कुशलिनोपि	कुशलिनोथापि
४८	२	त्ववशिष्टावरजा	त्वविशिष्टावरजा
४८	४	सिद्धापि	प्रसिद्धापि
४९	१	यथार्थरूपं	यथार्थं रूपं
४९	१	प्रवर्तकनिवर्तकं	प्रवर्तकनिरूपकं
४९	२	-पालम्भोपि	-पालम्भ्योपि
४९	३	कोप्युपालभ्यो	कोप्युपालम्भ्यो
४९	४	शोकापनोदनार्थं	शोकापनोदार्थं
४९	१०	सृहृदो	सुहृदो
४९	१९	स्वगृहं	स्वगृहे
५०	२	श्रीमद्भागवत-	श्रीभागवत-
५०	२	श्रीमद्वल्लभ-	श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मज श्रीमद्वल्लभ-
५०	३	द्वितीये...स्कन्धादितः	(नोपलभ्यते)
५०	४	-ध्यायस्य विवरणम्	-ध्यायविवरणम्
५६	७	सात्त्वतां	सात्वतां
५९	२	सात्त्वतां	सात्वतां
६०	३	यत्र	(नोपलभ्यते)
६०	४	समागमनमाह	समागममाह
६१	२	प्रतिपादितं	प्रतिपादनं
६२	२१	सर्गा	सर्गो
६३	१३	**चचार,** विचयन	विचारे
६५	११	स्वतः	(नोपलभ्यते)

६६	१३	निवारयितुं वाशक्ते	निवारयितुं निर्भर्त्सयितुं चाशक्ते
६८	७	स्पृशन्त्युत्तोलयन्ती ततो	स्पृशन् उत्तोलयन्ती भग-
६८	१०	यथा	यथा सा
६८	१०	भगवान् स्तन्यमप्यदत्वा	भगवान् अप्यदत्वा
७०	२	क्षुन्निवृत्तेति	क्षुन् निवृत्तेति
७०	४	लौकिकभाषोक्ता	लौकिकभाषा
७४	९	-मधस्तल-	मधस्तन-
७६	४	पुनरुत्थानं भवेदिति	पुनरुत्थायागच्छेदिति
७६	८	राक्षसं रूपं	राक्षसरूपं
८१	५	ईषा	इषा
८१	१५	भीषिका	विभीषिका
८३	४	**वाधिकमिति**	**चाधिकमिति**
९०	९	भगवतोऽङ्गेषु बीजै-	भगवतो बीजै-
९२	१	भवन्	भवत्
९२	२	भवन्ति	(नोपलभ्यते)
९३	२	उदरं	उदरे
९४	११	(मधुहा)	(नोपलभ्यते)
९४	१४	-त्वोरुगायश्चावतु	त्वोरुगायोवतु
९५	५	चक्षूरूप-	चक्षुरूप-
९५	१२	सर्ववंशकर्ता प्रथमं	वंशकर्ता स प्रथमं
९६	३	यस्तु सदा गवामिन्द्रो	यस्तु सतामिन्द्रो
९६	७	शनैर्बाल-	शनैः शनैर्बाल-
९६	७	स हि गतिदाना-	स हि गतिप्रदः गतिदाना-
९७	२	यज्ञादीनां	यज्ञानां
९७	७	भगवन्नामो-	भगवन्नाम्ना नामो-
९८	२०	विनियोगमाहुः	विनियोगमाह
१०१	५	**कलेवरं** परशुभिश्छित्वा	कलेवरं छित्वा
१०१	६	(निरदहन्)	(नोपलभ्यते)
१०१	१८	पाप्म	पापं
१०२	१५	वोपेक्ष्यन्ते	चोपेक्ष्यन्ते
१०३	८	अत्यन्तविस्मिता	अत्यन्तं विस्मिता
१०३	१०	तदिदानीं	तदानीं

१०४	१६	श्रीमद्भागवत-	श्रीभागवत-
१०४	१७	द्वितीये...स्कन्धादितः	(नोपलभ्यते)
१०४	१८	षष्ठाध्यायस्य वि-	षष्ठाध्यायवि-

एतावदेव शुद्धिपत्रम् उपलब्धं — सम्पा.

। दशमस्कन्धतामसप्रमाणप्रकरण–मुद्रणाशुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८	३	चतस्रः	चतस्रः
८	४	कार्य	कार्यं
१८	१	जाताल्हाद	जाताह्लाद
१८	१०	अलङ्करणं	अलङ्करणं
२३	११	..वस्रकाञ्चन..	..वस्त्रकाञ्चन..
३१	१	निर्वृत्तिवाचक	निर्वृतिवाचक
३२	८	दघ्ना	दध्ना
३५	३	सर्वकार्यकत्री	सर्वकार्यकर्त्री
३५	३	..सम्बधादयं	..सम्बन्धादयं
३९	५	..मोचनमुक्तचरण..	..मोचनमुत्तारण.. (पाठभेदः)
४५	३	भूरिण्यम्बूनि	भूरीण्यम्बूनि
५२	३	कार्य	कार्यं
५६	७	भर्तृर्भगवतो	भर्तुर्भगवतो
५६	८	हन्यते	हन्यन्ते
५७	१	चेति''वाक्यात्	चे''तिवाक्यात्
६७	१४	रोषसमान्वितो..	रोषसमन्वितो..
६८	१६	वैराग्ययुक्तत्वाद	वैराग्ययुक्तत्वाद्
७०	७	निष्पीडयमानेति	निष्पीड्यमानेति
७०	११	कृतवानित्याभिप्रेतोर्थः	कृतवानित्यभिप्रेतोर्थः
८२	११	भगवन्त	भगवन्तं
८९	२	करयो	करयोः
९३	११	क्रियाभुजयोरेव	क्रिया भुजयोरेव
९४	१५	दर्पहर्न्ता	दर्पहन्ता
९६	३	शृङ्गचग्रादिष्वपि	शृङ्गचग्न्यादिष्वपि
१०६	६	सात्विकानां	सात्त्विकानां
१०८	३	आनुषङ्गिमन्येषां	आनुषङ्गिकमन्येषां
१११	१२	गुणदोषाभावारूपावेतौ	..भावरूपावेतौ

१२९	६	बहुदोग्ध्र्यः	बहुदोग्ध्र्यः
१४०	२३	पूर्ण	पूर्णं
१४१	२३	गृहित..	गृहीत..
१४४	२	विद्धिमिति	विद्धमिति
१४७	१४	पित्रादिन्	पित्रादीन्
१५९	१५	चतुर्भजं	चतुर्भुजं
१६४	२०	नोत्सवप्रधान्येन	नोत्सवप्राधान्येन
१७८	१	गृहितो	गृहीतो
१७८	९	..नायासेन[1] सर्व	..नायासेन सर्व[1]
१८१	१	गुणेरैव	गुणैरेव
१८४	२	विस्मरेण	विस्मरणेन
१८९	५	तत्रादावुपशिष्टस्य	तत्रादावुपविष्टस्य
१९३	११	नुपुर..	नूपुर..
१९५	१३	लीलाभावासश्चासंख्याताः	लीलाभावाश्चासंख्याताः
१९७	३	दन्तपङ्क्रिरुक्ता	दन्तपङ्क्तिरुक्ता
२१५	७	पुरीषादीकरणं	पुरीषादिकरणं
२२४	९	मन्यधर्म्	मन्यधर्मः
२५०	१२	नान्ववविन्देतामिति	नान्वविन्देतामिति
२९१	८	रज्ज्वादिनां	रज्ज्वादीनां
३०२	९	कश्चित्	कश्चित्
३१२	१२	वस्त्रपरिधाने नाभयं	वस्त्रपरिधानेनाभयं
३२५	१६	..भङ्ग	..भङ्गं
३५९	३	कुरुश्रष्ठेति	कुरुश्रेष्ठेति
३६५	२	क्कचिदाज्ञप्तः	क्वचिदाज्ञप्तः
३६५	४	क्कचि..	क्वचि..
३६५	५	तूत्थापायितुं	तूत्थापयितुं
३६९	१०	ज्ञानवयोधिक	ज्ञानवयोधिकः
३८०	२	सज्जातावित्युक्तम्	सज्जातावित्युक्तम्
३८०	१५	क्कचि..	क्वचि..
३८०	१६	क्कचि..	क्वचि..
३८०	१७	क्कचि..	क्वचि..
३८१	४	क्कचि.	क्वचि..
३८१	५	क्कचि..	क्वचि..
३८१	८	क्कचि..	क्वचि..

卐

तं गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धबर्ह-
वन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासम्।
वेणुं क्वणन्तमनुगैरनुगीतकीर्तिं
गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यगमन्समेताः॥
पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गैः
तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि
तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं
सव्रीडहासविनयं यदपाङ्गमोक्षम्॥

गायोंकी खुरोंसे उडी धूलि भगवानकी घुंघराली अलकोपर लगी हुई है. भगवानके केशोंमे मयूरपिच्छका स्तबक भी बंधा हुवा है. केशराशिमें रुचिर वन्य पुष्प भी गूंथे हुवे हैं. रुचिर चितवनभरे नेत्र और चारु स्मित युक्त अधरोष्ठोंसे ब्रह्मामृतरूप वेणुकूजन करते हुवे और अपने गोपसखाओंसे घिरे, जो उनकी कीर्तिका गान कर रहे है. ऐसे भगवानके वेणुनादको सुनकर कृष्णदर्शनकी लालसासे भरी दृष्टिवाली बहोतसी गोपिकाये भगवानके अभिमुख हुई. अपने नयनभृगोंसे मुकुन्दके मुखारविन्दके मकरन्दका पान करके दिनभर भगवद्विरहमें संतप्त गोपिकाओंका विरहताप दूर हुवा. उनके द्वारा लज्जा उपहास तथा विनय से युक्त तिरछी चितवनवाले सत्कारको पाकर भगवान् व्रजगोष्ठमें प्रविष्ट हुवे